ПРЕПИСКА

НА

К. МАРКС и ФР. ЕНГЕЛС

С РУСКИ

ПОЛИТИЧЕСКИ ДЕЙЦИ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

ПРЕДГОВОР

В настоящия сборник влиза преписката на Маркс с руските политически дейци от 1846 до 1883 год. и преписката на Енгелс от 1871 до 1895 година.

В продължение на няколко десетилетия Маркс и Енгелс са поддържали лична и писмена връзка с руски учени и политически дейци. Те са кореспондирали с Аненков, Сазонов, Серно-Соловьович, Утин, Ковалевски, Лопатин, Лавров, Хартман, Даниелсон, Вера Засулич, Плеханов и с много други.

В преписката се осветлявали и обсъждали главно въпроси, отнасящи се до вътрешно-политическото и икономическо положение в царска Русия и до нейната външна политика. На разглеждане са били поставяни също така и теоретически въпроси — по история, философия, политическа икономия.

От писмата на руските политически дейци до Маркс и Енгелс се вижда как напредничавите руски хора в продължение на няколко десетилетия са търсили пътя за освобождението на Русия от крепостничеството и царизма. Техните писма нагледно илюстрират Лениновото положение, че „Марксизма, като единствено правилна революционна теория, Русия наистина го е *изстрадала* с полувековната история на нечувани мъки и жертви, на невиждан революционен героизъм, невероятна енергия и беззаветност на търсенията, на обучение, изпитване на практика, на разочарования, проверка, съпоставяне с опита на Европа“ [1].

---

[1] *Ленин*, Соч., т. XXV, стр. 175.

Маркс и Енгелс се отнасяли с гореща симпатия към борбата на руския народ и на неговите напредничави дейци против царското самодържавие и крепостничеството. В редица писма, влезли в сборника, Маркс и Енгелс високо оценяват бележитите руски мислители Чернишевски и Добролюбов. Маркс моли Даниелсон да му изпрати материали за Чернишевски, за живота и дейността на когото той възнамерявал да напише труд, но не успял да осъществи това свое намерение.

С голямо внимание Маркс и Енгелс са следили икономическото и политическо развитие на Русия през втората половина на XIX век. Дискусията с народниците за развитието на капитализма в Русия, за съдбата на селската община се е водила от Маркс и Енгелс около три десетилетия.

В сборника влиза преписката на Маркс с дейците на Руската секция на I-я Интернационал. Секцията е била основана в Женева през март 1870 год. от руските емигранти, които са се смятали за последователи на Чернишевски и противници на Бакунин и Нечаев.

В преписката на Маркс и Енгелс с Даниелсон е отделено голямо внимание на въпросите, свързани с издаването на „Капитала" на руски език. Първият том на „Капитала" е бил издаден в Русия през 1872 год. и руският език се оказа първият, на който е бил преведен гениалният труд на Маркс. Маркс е придавал голямо значение на издаването на „Капитала" в Русия и внимателно е следял всички етапи на тази работа. Още през октомври 1868 год. той писал на Енгелс: „Мен, разбира се, изключредно много ме зарадва известието, че моята книга ще излезе в Петербург в *руски* превод"[1].

Образуването на групата „Освобождение на труда" е станало след смъртта на Маркс, през 1883 год., и преписката с нейните дейци се е водила от Енгелс. Тя показва, от една страна, дейността на групата по разпространяване произведенията на Маркс и Енгелс и по пропагандиране на марксизма в Русия, от друга страна — близкото участие на Енгелс в дейността на групата, на която той е придавал голямо значение.

---

[1] *К. Маркс* и *Ф. Энгельс.* Соч., т. XXIV, стр. 110.

В писмата на Енгелс до членовете на групата „Освобождение на труда" не се отразяват онези качествени изменения, които са станали в развитието на капитализма на Запад и в Русия от 1870 год. — прерастването на промишления капитализъм в империализъм. Като не е определил особеностите в развитието на капитализма в периода на империализма, Енгелс не е успял да разкрие също така измененията във взаимоотношенията на империалистическите държави в Западна Европа и нарастването на противоречията между тях. Енгелс не е съумял да види появата на хищническия германски империализъм на световната арена, нарастването на противоречията между Германия и Англия и е продължавал да смята царска Русия като най-голяма опасност. Тези възгледи на Енгелс най-ярко са били изразени в неговата статия „Външната политика на руския царизъм".

Другарят Сталин в своите критически бележки по тази статия посочи неправилните положения на Енгелс. „Не може да не се забележи — писа другарят Сталин, — че в тази характеристика на положението в Европа и в изброяването на причините, които водят към световна война, е изпуснат един важен момент, изиграл по-късно решаваща роля, а именно — моментът на *империалистическата* борба за колонии, за пазари, за източниците на суровини, които още тогава са имали твърде сериозно значение, изпусната е ролята на Англия като фактор на бъдещата световна война, моментът на противоречията между Германия и Англия, противоречия, които още тогава са имали сериозно значение и са изиграли след това почти определяща роля във възникването и развитието на световната война" [1].

Енгелс също така твърде много е преувеличавал ролята на царската дипломация. В писмото си до Вера Засулич от 3 април 1890 год. той твърди, че руската дипломация: „това е засега единствената непоколебима сила в Русия..."

Относно погрешното твърдение на Енгелс за всемогъществото на царската дипломация другарят Сталин писа:

---

[1] *И. Сталин*, О статье Энгельса „Внешняя политика русского царизма". „Большевик" № 9, 1941, стр. 4.

„Може да се помисли, че в историята на Русия, в нейната външна история, дипломацията е била всичко, а царете, феодалите, търговците и другите социални групи— нищо, или почти нищо“ [1].

* * *

В настоящия сборник влизат 33 писма на Маркс и 54 писма на Енгелс до руски дейци.

В сборника са поместени 33 писма на руски дейци до Маркс и 68 — до Енгелс.

Писмата на Маркс и Енгелс, поместени в този сборник, са обнародвани по рано на руски език в събраните съчинения на Меркс и Енгелс и в различни сборници.

Болшинството от писмата на руските дейци до Маркс и Енгелс са били обнародвани в различно време в руския периодичен печат и в отделни издания. За първи път се публикуват 46 писма, които в текста са отбелязани със звездичка. Голяма част от тези писма се пази в архива на ИМЕЛ в оригинал или във фотокопия от оригинала.

Думите, написани от Маркс и Енгелс по руски в оригинала, са дадени в сборника с *различен шрифт*.

Забележките от справочен характер, поместени под линия, са на руската редакция. Забележките, направени от авторите, са специално упоменати.

В края на сборника е поместен показалец на споменаваните имена.

Настоящият сборник е подготвен за печат от *М. В. Осипов* при участието на *Н. И. Непомнящий*, под общата редакция на *В. С. Кружков*.

ИНСТИТУТ МАРКС—ЕНГЕЛС—ЛЕНИН
ПРИ ЦК НА ВКП(б)

[1] *И. Сталин*, О статье Энгельса „Внешняя политика русского царизма“. „Большевик“ № 9, 1941 стр 3.

I

ИЗ ПРЕПИСКАТА НА МАРКС, АНЕНКОВ И САЗОНОВ

1

П. В. АНЕНКОВ ДО МАРКС

Брюксел

Париж, 1 ноември 1845 г.

Много Ви моля да ме извините, скъпи г. Маркс, че почти цял месец не отговорих на Вашето последно писмо. Аз бях до такава степен погълнат от четенето на книгата на Прудон („Система на икономическите противоречия" [1]), че пренебрегнах почти всички свои задължения. Бих искал да знам Вашето мнение за тази книга. Идеите на автора за бога, за провидението, за антагонизма между духа и материята (който в действителност не съществува) са твърде объркани, но икономическата част ми се струва наистина необикновено силна. Никога нито една книга още не ми е показвала с такава яснота, че цивилизацията не може да се отрече от своите достижения и че всичко, което тя е завоювала чрез разделението на труда, машините, конкуренцията и т. н.— е завоювано завинаги за човечеството. Аз прекрасно виждам лошата страна на работата (у Прудон това е лесно) — но тъй като той се сражава срещу комунизма и в същото време използува една от неговите догми, за да разреши трудностите, аз повече не вярвам в неговото лекарство. Изобщо, неговата книга по-скоро затвърди, отколкото разсея моите съмнения, и аз съм убеден, че също такова впечатление

---

[1] *Prudhon P. J.*, Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère. 2 vol. Paris 1846 (*Прудон П. Ж.* Система на икономическите противоречия, или философия на мизерията — в 2 тома. Париж 1846). *Рус. ред.*

следвания. Аз също съм далече от това, да смятам за причина на грешките на икономическите изследвания на г. Прудон неговата философия. Г-н Прудон ни дава лъжлива критика на политическата икономия не защото е притежател на смешна философия — той ни поднася смешна философия, защото не е разбрал съвременния обществен строй в неговото сцепление (engrenement), ако употребим думата, която г. Прудон, както и още много друго заимствува от Фурие.

Защо г. Прудон говори за бога, за всеобщия разум, за безличния разум на човечеството, който никога не греши, който винаги е бивал равен на себе си, за който е нужно да си съставиш само правилна представа, за да притежаваш истината? Защо той прибягва към повърхностно усвоеното хегелианство, за да се представя като дълбок мислител?

Той сам ни дава ключа за разрешаване на загадката. Г-н Прудон вижда в историята известна редица обществени еволюции. Той намира в историята осъществяване на прогреса. Той намира, най-сетне, че хората, взети като отделни личности, не са знаели какво са правили, че те погрешно си представяли своето собствено движение, т. е. че на пръв поглед тяхното обществено развитие изглежда като нещо различно, отделно, независимо от тяхното индивидуално развитие. Той не е в състояние да обясни тези факти и именно тук се и появява хипотезата за проявяващия се всеобщ разум. Няма нищо по-леко, отколкото да се изобретяват мистически причини, т. е. фрази, лишени от здрав смисъл.

Но г. Прудон, като признава своето пълно неразбиране на историческото развитие на човечеството — а той признава това, когато прибягва към громки слова за всеобщия разум, за бога и т. н., — със самото това не признава ли неизбежно, че той е неспособен да разбере и *икономическото развитие?*

Но що е общество, каквато и да е неговата форма? Продукт от взаимодействието на хората. Свободни ли са хората в избора на една или друга обществена форма? Съвсем не. Вземете определена степен от развитието на производителните сили на хората, и вие ще получите определена форма на размяна (commerce) и потребление. Вземете определена степен от развитието на производ-

ството, на размяната и потреблението, и вие ще получите определен обществен строй, определена организация на семейството, съсловията или класите, с една дума, определено гражданско общество. Вземете определено гражданско общество, и вие ще получите определен политически строй, който е само официален израз на гражданското общество. Ето какво никога не ще разбере г. Прудон, защото той си въобразява, че извършва нещо велико, когато апелира от името на държавата към гражданското общество, т. е. от името на официалното резюме на обществото към официалното общество.

Излишно е да се прибавя към това, че хората не са свободни в избора на *своите производителни сили*, които образуват основата на цялата тяхна история, защото всяка производителна сила е придобита сила, продукт на предшествуваща дейност. По такъв начин производителните сили са резултат на практическата енергия на хората, но самата тази енергия е определена от онези условия, в които се намират хората, от производителните сили, придобити вече от по-рано, от обществената форма, съществуваща преди тях, която са създали не тези хора, а която е създание на предишните поколения. Благодарение на този прост факт, че всяко следващо поколение намира производителни сили, придобити от предишните поколения, и тези производителни сили му служат като суров материал за ново производство — благодарение на тоя факт се образува връзката в човешката история, образува се историята на човечеството, която в толкова по голяма степен става история на човечеството, колкото позече са се развили производителните сили на хората, а следователно и техните обществени отношения. Оттук и необходимият извод: обществената история на хората е всякога само история на индивидуалното им развитие, независимо от това, съзнават ли те това или не. Техните материални отношения образуват основата на всичките им отношения. Тези материални отношения са само необходими форми, в които се осъществява тяхната материална и индивидуална дейност.

Г-н Прудон бърка идеите и нещата. Хората никога не се отказват от онова, което са придобили, но това не значи, че те не ще се откажат от оная обществена форма, в която те са придобили определени производи-

телни сили. Напротив. За да не се лишат от постигнатия резултат, за да не загубят плодовете на цивилизацията, хората са принудени да изменят всички наследени обществени форми в оня момент, когато начинът на техните сношения (commerce) повече не съответствува на придобитите производителни сили. — Аз употребявам тук думата „commerce" в най-широкия смисъл, в какъвто на немски се употребява думата „Verkehr". Пример: привилегиите, образуването на цехове и корпорации, целият режим на средновековната регламентация са били обществени отношения, единствено съответствуващи на придобитите производителни сили и на по-рано съществуващото състояние на обществото, от което са произлезли тези учреждения. Под защитата на корпоративния строй и неговата регламентация се натрупали капитали, развила се морската търговия, били основани колонии и хората биха се лишили от плодовете на всичко това, ако биха поискали да запазят формите, под чиято защита узряха тези плодове. Поради това се разразиха два гръмотевични удара — революцията от 1640 и от 1688 година. Всички стари икономически форми, съответствуващите им обществени отношения, политическият строй, който беше официален израз на старото гражданско общество — всичко това в Англия бе разрушено. По такъв начин икономическите форми, при които хората произвеждат, потребяват, разменят, са *преходни и исторически* форми. С придобиването на нови производителни сили хората променят своя начин на производство, а с начина на производство те променят всички икономически отношения, които са били необходими отношения само на дадения определен начин на производство.

Това г. Прудон не е разбрал, а още по-малко го е доказал. Като не е в състояние да проследи действителния ход на историята, г. Прудон вместо това ни поднася фантасмагория, която претендира да е диалектическа фантасмагория. Той не чувствува потребност да говори за XVII, XVIII и XIX векове, защото неговата история се извършва в задоблачните висини на въображението и витае високо над пределите на времето и пространството. С една дума, това е хегелевска вехтория; това не е някаква банална история — история

на хората, а свещена история — история на идеите. От негово гледище човекът е само орьдие, от което идея а или вечният разум се ползуват за своето развитие. *Еволюциите*, за които говори г. Прудон, това са еволюции, които се извършват все в мистическото лоно на абсолютната идея. Ако вие смъкнете покривката от тази мистическа фразеология, ще видите, че г. Прудон ви описва оня ред, в който икономическите категории се разполагат в неговата глава. Не се изисква голям труд, за да се докаже, че това е ред на твърде объркана глава.

Г-н Прудон започва своята книга с разсъждения за *стойността*, неговата същинска мания. Този път аз не ще разглеждам тази част на работата.

Редицата икономически еволюции на вечния разум започва с *разделението на труда*. За г. Прудон разделението на труда е нещо съвършено просто. Но нима кастовият строй не е бил определен вид разделение на труда? Нима цеховият строй не е бил друг вид разделение на труда? И нима разделението на труда в мануфактурния период, който започва в Англия в средата на XVII в. и завършва в края на XVIII в., не се отличава по най-решителен начин от разделението на труда в съвременната едра индустрия?

Г-н Прудон така лошо разбира същността на работата, че изпуска изпредвид дори онова, което не забравят обикновените икономисти. Като говори за разделението на труда, той съвсем не чувствува нужда да говори за световния *пазар*. Но нима разделението на труда в XIV и XV векове, когато още не е имало колонии, когато за Европа Америка още не е съществувала, а с Източна Азия се съобщавали само чрез Цариград, не трябваше да се различава коренно от разделението на труда в XVII в., когато са съществували вече напълно развити колонии?

Но това още не е всичко. Нима цялата вътрешна организация на народите, всичките техни международни отношения не са израз на определен вид разделение на труда? Нима всичко това не трябва да се изменя заедно с изменението на разделението на труда?

Г-н Прудон е толкова далече от разбирането на въпроса за разделението на труда, че даже не споменава

за отделянето на града от селото, което в Германия например е станало от IX—XII век. За г. Прудон това отделяне е вечен неизменен закон, защото той не знае нито негозия произход, нито неговото развитие. В цялата си книга той разсъждава така, като че ли този продукт на определен начин на производство ще продължава да съществува до свършването на света. Всичко, което г. Прудон говори за разделението на труда, не е повече от едно резюме, и при това твърде повърхностно, непълно резюме на онова, което преди него беше казано от Адам Смит и много други.

Втората еволюция [на вечния разум] — това са *машините*. Връзката между разделението на труда и машините у г. Прудон е съвършено мистична. При всеки вид разделение на труда е имало специфични оръдия за производство. От средата на XVII до средата на XVIII в. напр. хората не всичко са правили с ръце. Те са имали инструменти, и даже твърде сложни, като станове, кораби, лостове и т. н. и т. н.

По такъв начин съвършено нелепо е да се разглежда появата на машините като следствие от разделението на труда изобщо.

Ще забележа мимоходом, че г. Прудон толкова малко е разбрал историята на развитието на машините, колкото и историята на техния произход. Може да се каже, че до 1825 г.—епохата на първата всеобща криза—нуждите на потреблението изобщо растяха по-бързо отколкото производството, и развитието на машините беше неизбежно следствие от потребностите на пазара. Като се заточне от 1825 г., изнамирането и прилагането на машините беше само резултат на войната между предприемачите и работниците. Но това е вярно само за Англия; що се отнася до европейските народи, тях ги застави да приложат машините конкуренцията на Англия както на техния собствен, вътрешен, така и на световния пазар. Най-после, в Северна Америка въвеждането на машините бе предизвикано както от конкуренцията с другите народи, така и от недостига на работна ръка, т. е. от несъответствието между индустриалните нужди на Северна Америка и нейното население. От тези факти Вие можете да заключите каква проницателност проявява г. Прудон, като извиква призрака на

конкуренцията като трета еволюция, като антитеза на машината!

Накрая, изобщо безсмислено е да се прави от *машината* икономическа категория наред с разделението на труда, конкуренцията, кредита и т. н.

Машината е толкова малко икономическа категория, колкото и бикът, който тегли плуга. Съвременното прилагане на машините е едно от отношенията на нашия съвременен икономически строй, но начинът на експлоатация на машините съвсем не е онова, което са самите машини. Барутът си остава барут, независимо от това, употребява ли се той, за да нанесе рана на човека, или пък, за да излекува раните на същия този човек.

Г-н Прудон надминава самия себе си, като създава в своята глава конкуренцията, монопола, данъка или полицията, търговския баланс, кредита и собствеността тъкмо в тоя ред, в който аз сега ги изброявам. Почти всички кредитни учреждения се развили в Англия в началото на XVIII в., още преди изнамирането на машините. Държавният кредит е бил само нов начин за повишаване данъците и за удовлетворяване новите потребности, създадени с идването на буржоазията на власт. Най-сетне, *собствеността* съставлява последната категория в системата на г. Прудон. В действителния свят, обратно, разделението на труда и всички други категории на г. Прудон са обществени отношения, които в съвкупност образуват онова, което сега наричат *собственост;* вън от тези отношения буржоазната собственост не е нищо друго, освен метафизическа и юридическа илюзия. Собствеността на друга епоха, феодалната собственост, се развива при съвършено други обществени отношения. Определяйки собствеността като независимо отношение, г. Прудон извършва нещо по-лошо отколкото методологическа грешка: той разкрива своето неразбиране на оная връзка, която съединява всички форми на *буржоазното* производство; той разкрива своето неразбиране на *историческия и преходен* характер на формите на производството в определена епоха. Като не вижда, че нашите обществени институции са продукт на историческото развитие, като не разбира нито техния произход, нито тяхното развитие, г. Прудон може да ги подложи само на догматическа критика.

За да обясни развитието, г. Прудон е принуден да прибегне към *фикция*. Той си въобразява, че разделението на труда, кредитът, машините и т. н. са изнамерени, за да служат на неговата натрапничава идея — идеята за равенството. Неговите обяснения са крайно наивни. Всички тези неща са измислени в името на равенството, но, за нещастие, те се обърнаха против равенството. В това се и състои цялото негово разсъждение, т. е. той взема произволна хипотеза, но тъй като действителното развитие на всяка крачка противоречи на неговата фикция, той прави от това извод, че тука е налице противоречие. В същото време той скрива, че такова противоречие съществува само между неговите натрапничави идеи и действителното движение.

По такъв начин г. Прудон преди всичко поради това, че му липсват исторически знания, не е разбрал, че хората, като развиват своите производителни сили, т. е. като живеят, развиват определени отношения помежду си, и че характерът на тези отношения неизбежно се изменя заедно с преобразуването и растежа на тези производителни сили. Той не е разбрал, че *икономическите категории* са само *абстракции* на тези действителни отношения и са истини само дотолкова, доколкото съществуват тези отношения. По такъв начин той изпада в грешката на буржоазните икономисти, които виждат в тези икономически категории вечни, а не исторически закони — закони, действителни само за определен стадий на историческото развитие, за определен стадий в развитието на производителните сили. Следователно вместо да разгледа политико-икономическите категории като абстракции на действителните, преходни, исторически обществени отношения, г. Прудон, като извращава мистически въпроса, вижда в действителните отношения само въплъщение на тези абстракции. Самите тези абстракции са формули, дремещи в лоното на бога-отец от самото сътворение на света.

Тук у нашия добър г. Прудон започват тежки умствени напъни. Ако всичките тези икономически категории са еманации на божественото сърце, ако те представляват скрит и вечен живот на хората, то по какъв начин се получава така, че, първо, съществува развитие, и, второ

че г. Прудон не е консерватор? Тези явни противоречия той обяснява с цяла система антагонизми.

За да осветлим тази система от антагонизми, ще вземем един пример.

Монополът е добър, защото това е икономическа категория и следователно еманация на бога. Конкуренцията е добра, защото и тя също е икономическа категория. Но ако нещо не е хубаво — то това е действителността на монопола и действителността на конкуренцията. Още по лошо е, че монополът и конкуренцията се взаимно изяждат. Но какво да се прави? Тъй като тези две вечни мисли на бога си противоречат една на друга, на г. Прудон се струва очевидно, че в лоното на бога се намира еднакво и синтезът на двете идеи, в който злото на монопола се уравновесява от конкуренцията, и обратно. Борбата между двете идеи ще има това последствие, че навън ще се прояви само тяхната добра страна. Трябва да се изтръгне от бога тая тайна мисъл, а след това тя да се приложи, и всичко ще бъде прекрасно. Трябва да се намери синтетическата формула, скрита в мрака на безличния разум на човечеството. Г-н Прудон, без да се колебае нито минута, се явява в качеството на лице, което открива тази тайна.

Но хвърлете за миг поглед върху действителния живот. В съвременния икономически живот вие ще намерите не само конкуренция и монопол, но също така и техния синтез, който не е *формула*, а *движение*. Монополът ражда конкуренцията, конкуренцията ражда монопола. И въпреки всичко това уравнение, като не отстранява трудностите на съвременното положение, както си въобразяват буржоазните икономисти, създава в резултат още по-трудно и още по-обърканo положение. По такъв начин, като изменяте основата, на която почиват съвременните икономически отношения, като унищожавате съвременния *начин* на производство, вие унищожавате не само конкуренцията, монопола и техния антагонизъм, но също така и тяхното единство, техния синтез — движението, в което именно става действителното уравновесяване на конкуренцията и монопола.

Сега ще Ви приведа образец от диалектиката на г. Прудон.

Свободата и робството образуват антагонизъм. Няма нужда да говоря нито за добрите, нито за лошите страни на свободата. Що се отнася до робството, излишно е да се говори за лошите му страни. Единственото, което трябва да се обясни — това е добрата страна на робството. Става дума не за косвено робство, не за робството на пролетария. Става дума за прякото робство, за робството на чернокожите в Суринам, в Бразилия, в южните области на Северна Америка.

Прякото робство е също такава основа на нашата съвременна индустрия, каквато са машините, кредитът и т. н. Без робството няма памук, без памук няма съвременна индустрия. Робството придаде ценност на колониите, колониите създадоха световната търговия, а световната търговия е необходимо условие за едрата машинна индустрия. До установяването на търговията с негри колониите даваха на Стария свят малко продукти и не променяха що-годе забележимо лицето на света. Ето защо робството е икономическа категория от огромно значение. Без робството Северна Америка — най-напредналата страна — би се превърнала в патриархална страна. Зачеркнете само Северна Америка от картата на света, и вие ще получите анархия, пълен упадък на търговията и съвременната цивилизация. Но унищожаването на робството би означавало, че Америка се изтрива от картата на света. По такъв начин робството се среща от сътворението на света у всички народи именно вследствие на това, че е икономическа категория. Съвременните народи са съумели само да замаскират робството у себе си и да го въведат открито в Новия Свят. Какво ли ще предприеме предобрият г. Прудон след тези размишления за робството? Той ще търси синтеза на свободата и робството, истинската златна среда, иначе казано — равновесието между робството и свободата.

Г-н Прудон е твърде добре разбрал, че хората произвеждат сукно, плат, копринена тъкан, и не е голяма заслуга да се разберат такива дреболии. Но онова, което г. Прудон не е разбрал, то е, че хората според своите производителни сили произвеждат също така и *обществените отношения*, в които те произвеждат сукното и плата. Още по-малко е разбрал г. Прудон, че хората,

които произвеждат обществените отношения съответно на своето материално производство, създават също така и *идеи* и *категории*, т. е. отвлечени, идеални изрази на самите тези обществени отношения. По такъв начин категориите толкова малко са вечни, както и онези отношения, израз на които са те. Това са исторически и преходни продукти. За г. Прудон пък, съвсем обратно, първоначална причина са абстракциите, категориите. Според него те, а не хората, създават историята. *Абстракцията; категорията, взета като такава*, т. е. откъснатата от хората и тяхната материална дейност, е, разбира се, безсмъртна, неизменна, неподвижна. Тя представлява от себе си само произведение на чистия разум, което просто на просто означава, че абстракцията като такава е абстрактна. Възхитителна *тавтология!*

По такъв начин икономическите отношения, разглеждани във формата на категории, са за г. Прудон вечни формули, които нямат нито произход, нито развитие.

С други думи: г. Прудон не твърди направо, че *буржоазният живот* за него е *вечна истина*. Той твърди това косвено, като обожествява категориите, които във формата на идеи изразяват буржоазните отношения. Щом продуктите на буржоазното общество му се представят във формата на категории на мисленето, той ги приема за възникващи сами по себе си (спонтанно), надарени със собствен живот вечни същества. По такъв начин той не излиза зад пределите на буржоазния хоризонт. Тъй като той има работа с буржоазни идеи, които смята за вечни истини, той търси синтеза на тези идеи, тяхното равновесие и не вижда, че съвременният начин на тяхното уравновесяване е единствено възможния.

Всъщност той прави това, което правят всички добри буржоа. Всички те ви говорят, че конкуренцията, монополът и т. н. са по принцип, т. е. ако ги вземем като отвлечени понятия, единствени основи на живота, но че на практика те оставят да се желае много. Те всички искат конкуренция без печалните последствия от конкуренцията. Всички те желаят невъзможното, т. е. условията на буржоазния живот без необходимите последствия от тези условия. Те всички не разбират, че буржоазният начин на производство е историческа и

преходна форма, тъй както беше преходна феодалната форма. Тази грешка произлиза от това, че за тях човекът-буржоа е единствената основа на всяко общество, от това, че те не могат да си представят такъв обществен строй, в който човек би престанал да бъде буржоа.

Поради това г. Прудон неизбежно се оказва *доктринер*. Историческото движение, което извършва преврат в съвременния свят, за него се свежда до задачата да открие правилното равновесие, синтеза на двете буржоазни идеи. По такъв начин с помощта на изхитряването това ловко момче открива скритата мисъл на бога, единството на двете отделни идеи, които са отделни само за това, че г. Прудон ги е отделил от практическия живот, от съвременното производство, явяващо се като съчетание от онези реалности, които са изразени с тези идеи. На мястото на великото историческо движение, раждащо се от конфликта между придобитите вече производителни сили на хората и техните обществени отношения, които не съответствуват повече на тези производителни сили; на мястото на страшните войни, които се готвят между различните класи на една нация и между различните нации; на мястото на практическата и революционна дейност на масите, която единствена ще бъде в състояние да разреши тези сблъсквания — на мястото на това обширно, продължително и сложно движение г. Прудон поставя чудноватите движения на своята глава. И така, историята се прави от учените — хора, способни да похитят от бога неговата съкровена мисъл. А простият народ е длъжен само да прилага на практика техните откровения. Вие сега разбирате защо г. Прудон е отявлен враг на всяко политическо движение. Разрешението на съвременните въпроси за него се заключава не в общественото действие, а в диалектическите въртения, извършващи се в неговата глава. Тъй като за него категориите са движещи сили, няма защо да се изменя практическият живот, за да се изменят категориите. Тъкмо обратно. Трябва да се изменят категориите, и като следствие на това ще стане изменението на съществуващото общество.

Като желае да примири противоречията, г. Прудон съвсем заобикаля въпроса: а не трябва ли да се събори самата основа на тези противоречия? Той по всичко

прилича на политически доктринер, който желае да запази и краля, и камарата на депутатите, и горната камара като съставни части на обществения живот, като вечни категории. Той търси само нова формула, за да уравновеси тези сили, чието равновесие се състои именно в тяхното съвременно движение, където една от тези сили е ту победителка, ту робиня на другата. Така в XVIII век множество посредствени глави се старали да намерят истинската формула, за да уравновесят обществените съсловия, дворянството, краля, парламентите и т. н., а на другия ден нямаше нито крал, нито парламенти, нито дворянство. Истинско равновесие на този антагонизъм бе събарянето на всички обществени отношения, служещи като основа на тези феодални институции и като основа на антагонизма на тези феодални институции.

Тъй като г. Прудон на едната страна поставя вечните идеи, категориите на чистия разум, а на другата страна — хората и техния практически живот, който е, според него, приложение на тези категории, вие ще срещнете у него от самото начало дуализма между живота и идеите, между душата и тялото — дуализъм, който се повтаря все в различни форми. Вие сега виждате, че този антагонизъм — това е единствено само неспособността на г. Прудон да разбере обикновената история и произхода на категориите, които той обожествява.

Моето писмо много се удължи и аз не ще мога вече да се спра на смешните обвинения на г. Прудон против комунизма. Засега вие ще се съгласите с мене, че човек, неразбрал съвременното състояние на обществото, е още по-малко способен да разбере онова движение, което се стреми да разруши това общество, и литературните изрази на това революционно движение.

Единствената точка, в която аз съм напълно съгласен с г. Прудон — това е неговото отвращение от социалистическата сантименталност. Преди него аз предизвиках срещу себе си много вражда със своите насмешки над овчия, сантиментален, утопически социализъм. Но нима сам г. Прудон не си прави странни илюзии, като противопоставя своята сантименталност на дребен буржоа — аз имам предвид неговите декламации за домашното огнище, за съпружеската любов и всичките негови банални- ности — на социалистическата сантименталност, която у

Фурие например е много по-дълбока отколкото претенциозните пошлости на нашия добър г. Прудон. Той сам дотолкова добре чувствува цялата нищожност на своите доводи, пълната си неспособност да говори за всички тези неща, че изведнаж, самозабравяйки се, изтвда в ярост, в благородно негодуване, започва да крещи, беснее, ругае, изобличава, проклина, бие се в гърдите и се хвали пред бога и хората, че той е чист от социалистически мерзости! Той не подхвърля на критика социалистическата сантименталност или онова, което той счита за сантименталност. Той като светец като папа, предава на анатема бедните грешници и слави дребната буржоазия и жалките любовни и патриархални илюзии на домашното огнище. И това не е случайно. Г-н Прудон от главата до петите е философ, икономист на дребната буржоазия. *Дребният буржоа* в развитото общество по силата на самото свое положение, от една страна, става социалист, а от друга — икономист, т. е. той е заслепен от великолепието на едрата буржоазия и съчувствува на народните страдания. В едно и също време той е и буржоа, и народ. В дълбочината на душата си той се гордее с това, че е безпристрастен, че е намерил истинското равновесие, което има претенцията да се отличава от златната средa. Такъв дребен буржоа обожествява *противоречието*, защото противоречието е основа на неговото същество. Той сам не е нищо друго освен въплъщение на общественото противоречие. Той трябва да оправдае на теория онова, което сам представлява на практика, и на г. Прудон принадлежи заслугата да бъде научен тълкувател на френската дребна буржоазия; това е действителна заслуга, защото дребната буржоазия ще бъде съставна част на всички бъдещи социални революции.

Аз бих искал да имам възможност да Ви изпратя заедно с това писмо моята книга по политическа икономия, но досега не успях да издам нито тази работа, нито критиката на германските философи и социалисти, за която Ви разказвах в Брюксел.[1] Не можете да си представите какви затруднения среща в Германия такова издание,

[1] Маркс има предвид своята незавършена работа „Критика на политиката и политическата икономия", а също така „Немската идеология". *Рус. ред.*

първо, от страна на полицията, второ, от страна на издателите, които са заинтересовани представители на всички онези направления, които аз нападам. А що се отнася до нашата собствена партия, то тя е не само бедна, но освен това значителна част от немската комунистическа партия ми е сърдита за това, че аз излизам против техните утопии и декламации.

Изцяло Ваш *Карл Маркс*

Вие може би ще ме питате защо Ви пиша на лош френски език, а не на хубав немски. Това е, защото имам работа с френски автор.

Много ще ме задължите, ако не забавите много своя отговор. Аз искам да зная разбрали ли сте ме под обвивката на моя варварски френски език.

3

П. В. АНЕНКОВ ДО МАРКС

Брюксел

Париж, 6 януари 1847 г.

Аз съм Ви много задължен, мой скъпи г. Маркс, за Вашето любезно писмо от 23 декември. Вашето мнение за работата на Прудон, със своята правилност, яснота, и главно със стремежа да се придържа в рамките на реалното, ми оказа наистина съживяващо действие. Нас така често ни заплашва опасност да бъдем заслепени от лъжливия блясък на абстрактната идея — нали тъй често се подлагаме на изкушението да приемем фалшиво великолепните построения на ума, изцяло погълнат в себе си, за последна дума на науката и философията! Раздаващият се в този момент дружески глас, който ни връща към икономическите и исторически *факти*, който ни ги показва в тяхното *действително* развитие, е къде по-многозначително, отколкото измисленото развитие на чистите категории и логически противоречия — накрай,

глас, който подкопава самата основа на извънредно сложното здание на откъснатата от живота, от историята и истинската наука система, такъв глас изцяло заслужава нашата признателност за целебното въздействие, което оказва . . . Дългото си мълчание, мой скъпи г. Маркс, Вие напълно изкупихте с последното си писмо. Аз не преставам да го препрочитам. В същото време снизхождението, с което Вие отговорихте на първите ми въпроси, ми дава смелост да се обърна към Вас с още няколко. И преди всичко, като признавам цялата произволност на Прудоновата класификация на икономическите еволюции и цялата несъстоятелност на неговия метод да бие практиката с теорията, и обратно (вид омъгьосан кръг, от който ти става лошо) — аз още не съм си уяснил не заслужава ли сериозно внимание критическата част на неговото съчинение. Той е разкритикувал някои положения на официалната икономическа школа с убедителност и сила, чиято значителност разбират прекрасно всички онези, които Прудон нападна. Да не отиваме далеч за пример: вземете ударите, които той нанесе на доктрината на Луи Блан, те произведоха тук много силно впечатление и без съмнение ще съдействуват за това, щото завинаги да я дискредитират. Само това би било вече достатъчно да считаме неговата книга като много полезна за Франция, но според мен той е направил още повече. Той се осмели да каже на нацията, която в своите най-революционни мечти не отива по-далеч от 93-а година и от режима на Робеспиер — той се осмели да каже, че всяко правителство, стоящо изолирано в държавата, е безнравствено. Съвкупността на тези, а също така и на други причини предизвика *оня „заговор на мълчание"*, чиято жертва сега е Прудон. По безмълвно съгласие всички партии упорито замълчават неговата книга, но ненавистта и яростта прозират в самите старания да се скрият тези чувства. В тази самотност на Прудон има своего рода величие. Но Вие знаете, мой скъпи г. Маркс, че трябва да имате право, и то много голямо право, за да Ви ненавиждат. Оттук аз правя извод, че книгата на Прудон, въпреки своето нищожно значение за общото развитие на икономическите идеи, не е лишена обаче от значение в това, което се отнася до политиката, просвещението и тенденциите на френската буржоазия.

Няма защо да Ви повтарям с какво нетърпение чакам излизането на Вашето съчинение[1]. А сега голям труд ми струва да надвия в себе си желанието да ви поставя няколко въпроса относно комунизма. Наистина, те имат за мене изключително значение и важност. Аз все почесто си задавам въпроса, не предполага ли комунизмът отказ от някои преимущества на цивилизацията, отричане от някои прерогативи на личността, завоювани с такъв труд, и, накрая, не предполага ли той твърде трудно постижим висок уровен на всеобща нравственост. Разбира се, и в този случай той е прекрасен, но той тогава престава да бъде необходим продукт на човешкото развитие. Той ще трябва да се насажда с такива изгледи за успех, както и при всички опити, при всички нововъведения, въведени принудително в обществото. Някои възражения на Прудон все още са заседнали в главата ми, но аз чувствувам как всичко това е нищожно. Предоставям на пълно Ваше усмотрение да ми дадете или да не ми дадете обяснения по тези въпроси.

Простете ми великодушно за това дълго нелепо послание и позволете още един път от все сърце да Ви поблагодаря за ценните разяснения във Вашето последно писмо.

Ваш предан *П. Аненков*

4

Н. И. САЗОНОВ ДО МАРКС

Лондон

Париж, 10 май 1860 г.

Скъпи Маркс!

С най-дълбоко негодувание узнах за клеветническите измислици, които се разпространяват за Ваша сметка и за които прочетох в напечатаната в „Revue Contemporaine" статия на Едуард Симон. Особено ме удиви това, че Фохт,

[1] *Маркс,* Мизерия на философията. Отговор на „Философия на мизерията" на г. Прудон. Париж—Брюксел 1847. *Рус. ред.*

когото аз не смятах нито глупав, нито зъл, е могъл да падне така низко морално, както показва неговата брошура[1]. Нямах нужда от никакви доказателства, за да бъда уверен, че Вие сте неспособен на низки и кални интриги, и толкова повече ми беше тягостно да чета тези клеветнически измислици, че тъкмо тогава, когато те се печатаха, Вие дадохте на учения свят първата част на прекрасния труд[2], който е призован да преобрази икономическата наука и да я построи на нови, по солидни основи... Скъпи Маркс, не обръщайте внимание на всички тези низости; всички сериозни, всички добросъвестни хора са на Ваша страна и те чакат от Вас не безплодна полемика, а съвсем друго — те биха искали да имат възможност по-скоро да пристъпят към изучаване продължението на Вашето прекрасно произведение. Вие се ползувате с огромен успех сред мислещите хора и ако Ви е приятно да узнаете какво разпространение намира Вашето учение в Русия, аз мога да Ви съобщя, че в началото на тая година професор... прочете в Москва публичен курс по политическа икономия, чиято първа лекция не е нищо друго освен изложение на Вашия последен труд. Изпращам Ви един брой „Gazette du Nord", от който Вие ще видите с какво уважение е заобиколено Вашето име в нашата страна Прощавайте, скъпи Маркс, пазете здравето си и работете както по-напред, като просвещавате света и не обръщате внимание на дребнавите глупости и плитките подлости. Вярвайте в дружбата на Вашия предан...

[1] Това писмо на Сазонов е предизвикано от появата в края на 1859 г на брошурата на Карл Фохт „Моят процес срещу „Allgemeine Zeitung" " с гнусна клевета срещу Маркс. В тази книга Фохт е изобразил немската революционна емиграция като банда от мошеници и изнудвачи, възглавявана от Маркс. В отговор на тези злостни измислици Маркс е публикувал през 1860 г. блестящия памфлет „Господин Фохт", където е разобличил К. Фохт като пряк агент на бонапартизма. *Рус. ред*

[2] *Маркс.* Към критиката на политическата икономия. Берлин 1859 г. *Рус. ред.*

броява не по-малко от 2,000 абонати, което ще му даде възможност да плаща по около шестдесет франка за статия във всеки брой и да изписва, накрая, чужди вестници. (Дружеството е съвсем неосведомено за това, какво се прави в другите страни, то не знае даже какви работнически вестници има в Англия, а следователно не е запознато с идеите на Съвета, който ръководи тази уж могъща организация.) Вестникът ще излиза както и досега един път седмично. При увеличаване броя на абонатите парите ще отиват главно за хонорари на статиите.

Не съм аз, който ще Ви говори за това, каква сила представлява вестникът, особено ако става дума за вестник, който работниците считат за свой и четат от начало докрай, от заглавието до последната обява.

Следователно, нужно е, щото новият вестник да бъде на висотата на своето положение, да съответствува на онова влияние, което трябва да има и несъмнено ще придобие. Трябва веднаж завинаги да се свърши с общите фрази. Значи, необходимо е да се намерят хора, умеещи да пишат, което съвсем не е така просто, особено ако се вземе под внимание, че вестникът ще излиза на френски език, а французите (това е мое лично мнение) се отличават с колосално невежество и при това са непоносими със своите декламации.

Аз се приближавам, най-после, към главния въпрос, към целта на моето писмо. От името на онова малка група, която се занимава специално с организирането на вестника, аз Ви моля за четири неща:

1) Да пишете за нас, ако е възможно, всяка седмица неголеми статии по теоретически въпроси (все едно на какъв език).

2) Да ни кажете към кого в Англия можем да се обърнем, за да имаме редовни кореспонденции: а) за английското работническо движение, б) по историята на работническия въпрос през последните години.

3) Да ни посочите най-добрите английски и американски вестници, които се занимават със същия предмет.

4) Да ни изпратите списък на английски брошури и трудове, излезли през последните години, все по същия интересуващ Международното дружество въпрос (стачки, трейдюниони и т. н.).

В сегашния момент хонорарът за статиите не може да бъде голям. Ние не сме в състояние да платим повече от десет франка за колона, формат „Voix de l'Avenir" (по принцип е решено, че статията не трябва да надминава размерите на една колона). Ще бъдат взети всички мерки обаче, щото всички пари, получени от абонатите над 2,000 да отиват преди всичко за заплащане на хонорарите.

А сега, уважаеми господине, остава ми само да Ви помоля за извинение, че се осмелих да се обърна към Вас. Впрочем Вие ще разберете от какво е предизвикано това, ако узнаете какво дълбоко уважение ми вдъхва Вашият талант и ако Ви кажа, че според мен при добро ръководство и добра организация Швейцария може да бъде сравнително бързо подготвена за достатъчно радикално икономическо преобразование, и по специално, че аз никога така не съм се боял от революцията, както в настоящия момент. Аз зная, че по този последен въпрос се различавам от мнозина, които смятат, че най-главното е по-скоро да се извърши всеобщият преврат. Прави ли са те или не аз няма да съдя; но аз знам едно — тези хора съвсем не мислят за бъдещето и не искат да видят биещите в очи факти. Последната стачка показа колко малко още са способни работниците да се ръководят сами, щом някакъв си г. Хег именно в момента, когато трябваше да се прояви максимум енергия, можа в течение на две дълги седмици да води работниците за носа и да си създаде завидно положение в страната. Ето от какво е предизвикан между другото и моят малък памфлет.[1]

Може би аз съм твърде скептичен по натура, но предпочитам да се наема на работа при който и да е буржоа, отколкото да служа за пари на асоциация, която експлоатира много повече от всеки фабрикант всички онези, които имат нещастието да работят в нея, и при това ги експлоатират във всяко отношение — както материално,

[1] Аманд Гег, немски буржоазен демократ, публикувал в „Journal de Genève" в разгара на женевската стачка на строителните работници писмо, в което е призовал работниците и фабрикантите към взаимни отстъпки и към социален мир. Във връзка с това Серно-Соловьович пуснал памфлета „Réponse à Goegg. A propos de la grève". („Отговор на Гег. По повод на стачката"), в който подхвърлил на рязка критика изказването на Гег. Памфлетът е имал огромен успех. *Рус. ред.*

така и морално. А какво струва цялата тази глутница от дребни честолюбци, малки трибуни, претенденти за диктатори, пълни с нетърпимост и самомнение!

Прилагам към писмото си брошурата на Перон за задължителното обучение, няколко документа, които може би ще Ви заинтересуват, и 2 броя „L'Internationale", този вестник аз бях започнал да издавам тук, но неговото излизане волю-неволю трябваше да се прекрати, тъй като предизвика твърде силно раздразнение. Откровеният без ласкателства език не е на мода в Женева и мене едва ли не ме заподозряха като провокатор. Аз често се питам кой ще бъде оня човек, който подобно на Фази отново ловко ще хване в ръцете си цялото движение.

Забравих да Ви кажа, че пробният брой на новия вестник трябва да излезе на 12 декември; би било много желателно да се получи статия от Вас.

Като Ви поднасям още един път извиненията за твърде дългото писмо, моля да приемете уверение в моето дълбоко уважение.

А. Серно

P. S. През декември миналата година получих Вашия труд „Капитала" чрез г. Бекер, без всякакви обяснения от негова страна. Аз не съм ви благодарил, уважаеми господине, по простата причина, че решително не можах да се сетя как сте научили моята фамилия, толкова повече че съм руснак. Затова аз си обясних тая пратка с любезността на г. Бекер.

6

КОМИТЕТЪТ НА РУСКАТА СЕКЦИЯ НА I ИНТЕРНАЦИОНАЛ ДО МАРКС*

Лондон

Женева, 12 март 1870 г.

До гражданина Маркс

А. Трусов, редакция на „*Народное Дело*"

Скъпи и многоуважаеми гражданино!

От името на група руснаци ние се обръщаме към Вас с молба да ни окажете честта да бъдете наш пред-

ставител в Генералния съвет на Международното дружеството в Лондон. Тази група руси току-що образува секция на Интернационала, тъй като великата идея на това международно движение на пролетариата прониква също така и в Русия. При създаването на тази първа Руска секция ние си поставяме преди всичко за цел (както ще видите от приложения устав) да оказваме всемерна енергична помощ на активното пропагандиране принципите на Интернационала сред руските работници и да ги обединяваме в името на тези принципи.[1] Но ние имаме още една задача: да разобличим панславизма, като привлечем младежта на славянските страни в борбата против тези стари идеи, оказали услуга само на царската империя — на империята, която неизбежно ще падне и ще отстъпи място на свободната федерация на земеделските и индустриални асоциации, свързани с работниците от цял свят чрез общността на интересите и еднородността на идеите.

Радостни сме да Ви съобщим, че подготвителната работа, която извършихме в това направление, се увенча с успех и ние намерихме привърженици на пропагандирането на Интернационала сред чехите, поляците и сърбите. Последните имат вече широка организация под названието *Омладина,* в чиито редове сръбските привърженици на Интернационала се надяват да разпространят тази носеща възраждане идея.

Настойчивото ни желание да Ви имаме като наш представител се обяснява с това, че Вашето име напълно заслужено се почита от руската студентска младеж, излязла в своята значителна част от редовете на трудовия народ. Тази младеж нито идейно, нито по своето социално положение няма и не желае да има нищо общо с

---

[1] Публикуваната в брой 1 на „Народное дело" от 1870 г. програма на Руската секция определя стоящите пред секцията задачи така: „1. Да пропагандира в Русия с всички възможни рационални средства — чийто особен род и начин произтича от самото положение на страната — идеите и началата на Интернационалната асоциация. 2. Да способствува за организиране секции на Интернационала сред руските работнически маси. 3 Да помага за установяването на здрава, солидарна връзка между трудещите се класи на Русия и Западна Европа и с оказване на взаимна помощ да способствува за по-успешното достигане на тяхната обща цел на освобождението." *Рус. ред.*

паразитите на привилегированите класи и тя протестира против техния гнет, като се бори в редовете на народа за неговото политическо и социално освобождение. — Възпитани в духа на идеите на нашия учител Чернишевски, осъден за своите съчинения на каторга в Сибир през 1864 г. — ние с радост приветствувахме Вашето изложение на социалистическите принципи и критиката Ви на системата на промишления феодализъм. — Тези принципи и тази критика, щом хората ги разберат, ще сломят игото на капитала, поддържан от държавата, която сама е наемник на капитала. — На Вас принадлежи също решаващата роля в създаването на Интернационала, а що се отнася специално до нас, пак именно Вие неуморно разобличавате лъжливия руски патриотизъм, лъжливите хитрувания на нашите демостеновци, пророкуващи славната съдба, предначертана за славянските народи, когато всъщност на тези народи досега е била приготвяна само една съдба: да бъдат мачкани от варварския царизъм и да служат като оръдие за потискане на съседните народи. Руската демократическа младеж получи днес възможност с устата на своите прогонени братя да Ви изкаже своята дълбока признателност за помощта, която оказахте на нашето дело с Вашата теоретическа и практическа пропаганда, и тази младеж Ви моли да ѝ окажете нова услуга: да бъдете неин представител в Генералния съвет в Лондон.

В същото време ние считаме за свой дълг да ви предупредим, че ние в никой случай не можем да се съгласим наш представител да бъде някой от руснаците, намиращи се в дадения момент в Лондон.

А за да не Ви вкараме в заблуждение и за да Ви избавим от изненади в бъдеще, ние смятаме също за свой дълг да Ви предупредим, че нямаме абсолютно нищо общо с г. Бакунин и неговите малобройни привърженици. Напротив, ние сме принудени скоро да излезем с публична оценка на този човек, щото в света на трудещите се — а за нас е ценно само тяхното мнение — да стане известно, че съществуват личности, които, проповядвайки в тая среда едни принципи, искат да *изфабрикуват* в своята родина, в Русия, нещо съвсем друго, напълно заслужаващо позорно клеймо. Крайно необходимо е да се разобличи лицемерието на тези лъж-

ливи приятели на политическото и социално равенство които мечтаят в действителност само за лична диктатура по примера на Швайцер, без да притежават при това нито неговия талант, нито неговата смелост. Необходимо е това лицемерие да бъде разобличено и ние ще предадем делото на съда на Генералния съвет, за да произнесете вие присъдата си за поведението, действията и писанията на личности като г. Бакунин, които се мъчат да напълнят главите на руската младеж с подобни писания, представляващи гнусно отрицание на всички принципи на Интернационала.

Бъдете така добър да ни съобщите разрешавате ли да отправяме към Вас нашите приятели, заминаващи за Англия, и на какъв адрес трябва да изпращаме нашия вестник и нашите бюлетини, които ще излизат месечно.

Не е необходимо да добавяме, че бихме Ви били крайно признателни поне за няколко реда за нашето списание, щом не можем да се надяваме на няколко страници.

Приемете, гражданино, от името на всички наши братя, израза на нашето най-дълбоко уважение.

Н. Утин
В. Нетов
А. Трусов

7

МАРКС ДО ЧЛЕНОВЕТЕ НА КОМИТЕТА НА РУСКАТА СЕКЦИЯ В ЖЕНЕВА[1]

Лондон, 24 март 1870 г.

Граждани!

В заседанието си от 22 март Главният съвет единодушно реши, че вашата програма и статут са в съгласие с общите статути на Международното работническо дружество. Той побърза да приеме вашия клон в състава на Интернационала. Аз с удоволствие приемам почетната

[1] Дава се по текста, публикуван в брой 1 на „Народное Дело". Женева, април, 1870 г. *Рус. ред.*

длъжност, която ми предлагате — да бъда ваш представител в Главния съвет.

Вие пишете във вашата програма:

„... че императорското иго, потискащо Полша, е тормоз, еднакво спъващ политическата и социална свобода на двата народа — както на руския, така и на полския".

Вие бихте могли да прибавите, че руското насилствено заграбване на Полша е пагубна опора и истинска причина за съществуването на военния режим в Германия и вследствие това на целия континент. Поради това, като работят за разбиване веригите на Полша, руските социалисти си поставят високата задача, заключаваща се в унищожаването на военния режим, което е съществено необходимо като предварително условие за общото освобождение на европейския пролетариат.

Преди няколко месеца от Петербург ми изпратиха съчинението на Флеровски „Положението на работническата класа в Русия[1]. Това е същинско откритие за Европа. *Руският оптимизъм*, разпространен на континента дори от така наречените революционери, е безпощадно разобличен в това съчинение. Неговото достойнство не ще пострада, ако кажа, че то на някои места не удовлетворява напълно критиката от чисто теоретическа гледна точка.

Това е труд на сериозен наблюдател, безстрашен труженик, безпристрастен критик, мощен художник и преди всичко на човек, възмутен от гнета във всичките му видове, който не търпи всевъзможните национални химни и страстно споделя всички страдания и всички стремежи на производителната класа.

Такива трудове като на Флеровски и на вашия учител Чернишевски, правят истинска чест на Русия и доказват, че вашата страна също започва да участвува в общото движение на нашия век.

Привет и братство

Карл Маркс

---

[1] *Флеровски Н.*, Положение рабочего класса в России. С.-Петербург 1869. *Рус. ред.*

8
КОМИТЕТЪТ НА РУСКАТА СЕКЦИЯ НА I ИНТЕРНАЦИОНАЛ ДО МАРКС*

Лондон

Женева, 24 юли 1870 г.

До гражданина Карл Маркс, секретар на Генералния съвет по въпросите на Руската секция.

Скъпи гражданино!

Нашето дълго мълчание трябва много да Ви е учудило и Вие имахте пълното основание да бъдете недоволен от нас. Преди да пристъпим към целта на това писмо, ние смятаме за необходимо да изложим смекчаващите вината обстоятелства, които послужиха като причина за нашето мълчание, ако само нашият приятел И.-Ф. Бекер не Ви е вече писал за това, както го помолихме.

От времето на Конгреса в Шо-де-Фоне и досега ние трябваше през всичкото време да бъдем нащрек, водейки борба с два вида врагове: от лагера на *господарите* и от лагера на „Solidarité"[1] (Бакунин, Гийом, Бросе, Перон и К°). Партията на „Solidarité" не се спираше пред нищо, за да изпълни поставената си задача: по всякакъв начин да постигне *разрив* между секциите на *строителите* и на *фабричните работници*[2]. Тези господа не прекратиха своите интриги даже пред лицето на общата опасност — по време за стачките, които започнаха с априлската стачка на *тенекеджиите* и не се прекратяват и до днес. Тези господа се опитваха да отцепят няколко секции от Женевската федерация, за да

[1] На конгреса на Романската федерация в Шо-де-Фоне (през април 1870 г.) Алиансът се опита да завземе ръководството на секциите на Романска Швейцария. След станалия на конгреса разкол привържениците на Алианса създават, наред с Романския федерален съвет в Женева, свой Романски федерален съвет в Шо-де-Фоне и свой печатан орган „Solidarité" под редакцията на Гийом. Генералният съвет в своето решение от 28 юни потвърдил пълномощията на Женевския федерален съвет и предложил на Комитета в Шо-де-Фоне да се наименува като местна секция Предвид на това, че комитетът на Алианса не се подчинил на това решение, Генералният съвет скъсал с него всякакви отношения. *Рус. ред.*

[2] Така се наричали тогава в Швейцария работниците, заети в часовникарската индустрия. *Рус. ред.*

имат впоследствие възможност да се хвалят с тържеството на *своите* принципи в Женева, и опирайки се на няколко женевски секции, да заявяват, че само *тяхната* федерация е единствената и действителна *Романска федерация*. Да се хванат тези хора на *местопрестъплението*, да се установят точно и *докажат* техните деяния, разбира се, е доста трудно. Но като живеем в Женева и водим непрестанна борба с техните интриги, именно ние прекрасно знаем, че напоследък в тези последни месеци въпросът се състоеше ни повече, ни по-малко в това, да се *разцепи* Интернационалът в Женева и тая достойна цел се преследваше с еднаква енергия както от „Solidarité", така и от господарите...

Между впрочем през цялото това време един от нас (Н. Утин) трябваше да седи от сутрин до вечер в Тампл Юник, за да присъствува на всички комисии, при всички срещи с господарите и посредниците, да редактира всички възвания и обяви, да взема участие в разисканията на общите събрания, които ставаха всяка вечер, и накрая да редактира „Egalité" и Бюлетините. Та нали цели три месеца и половина Утин трябваше *сам* да пише всички статии за „Egalité", като запълва редовно изцяло четирите страници, а той и занапред ще трябва да прави това дотогава, докато не се намери някой да го замени или поне да му помогне. Естествено, ние смятахме за свое задължение да помагаме по възможност на Утин в работата му в Женевската секция в интереса на процъфтяването на Интернационала в Женева и ние сме уверени, че Вашият приятел Бекер одобрява нашето поведение. Едновременно с това ние не можехме съвсем да изоставим издаването на „Народное Дело" и трябваше да отделяме много време за установяване на надеждни пътища за проникването на нашата пропаганда в Русия — което ние сега постигнахме.

Всичко гореказано има за цел да Ви убеди, гражданино, че съвсем не небрежността или нежеланието, а пълната липса на време сред всички перипетии на борбата ни застави така дълго да пазим мълчание.

И това още не е всичко. Към интригите от *интернационален* характер се присъединяват *руските интриги*. Ние, разбира се, предвидихме, че създаването на руската секция ще предизвика глупава завист и безсрамна

клевета, но ние все пак не очаквахме, че низостта на нашите велики революционери ще отиде така далече...

Старикът Бакунин със своето празно самолюбие е готов да прави всякакви комбинации, само за да играе видната роля на диктатор, и следователно той всякога ще интригува и устройва заговори — не против истинските врагове на народа, а против всички онези, които се осмелят да предприемат нещо без него, които се осмелят да създадат каквато и да е организация, да основат каквото и да е периодично издание в интересите на народа, но където той, Бакунин, не ще може да фигурира. Оттук и неговото недоволство от Генералния съвет, от Романската федерация, от Руската секция и от „Народное Дело". За него са скъпи само честолюбивите му цели, той иска всичко да се принася в жертва на неговото честолюбие и тука за него всички средства са добри... групата на Нечаев—Серебреников и групата на Бакунин и К° предприеха едновременно същински *поход* против Руската секция. Те са решили да се възползуват от това, че ние бяхме през цялото това време много заети със събитията в Женева, и са *замислили да разрушат Руската секция* с нейния устав и програма и да я заменят с друга. С тази цел В. Серебреников изписа от Цюрих двема млади руски студенти, които след тайно съвещание с Нечаев поискаха от нас правото да приемат в секцията всички, които те пожелаят. Отговорихме им, че облечени с доверието на Генералния съвет, ние сме длъжни да пазим интересите на Дружеството и не можем да допуснем приемането за негови членове всички безразборно и че сме длъжни с особена предпазливост да се отнасяме към лица, които не са работници, че освен това, като създавахме тук Руска секция, ние си поставяхме за цел да образуваме *„открито действуващ комитет"*, съединително звено на Дружеството с *Руския клон*, чието поле за дейност трябва да бъде *Русия*, а не Швейцария, и за това за нас е важно не количеството, а качеството на участниците. По-късно те ни признаха, че се готвили да прокарат в секцията и Нечаев, и *Бакунин*. Ето в какво се състоеше работата! Ние не се излъгахме в предположенията си: посрамил се в Русия, старият пуяк е решил да се възползува от плодовете на нашата дейност, за да царува

отново над глупците-русофили! Би било подлост от наша страна, ако не бихме съумели да запазим Руската секция от вмешателството на тези измамници. Впоследствие тези хора не се стесниха да заявят, че желаейки да завладеят по такъв начин Руската секция, те имали намерение да ни изключат от нея с помощта на болшинството от членовете, които те *биха приели*: същата тази фалшификация с фиктивното болшинство, както и на конгреса в Шо-де-Фоне! Те отидоха още по-далече: те ни поискаха нашата печатница и нашия орган „Народное Дело", за да ги предадат в ръцете на хора, по-*изкусни* и по-*способни* да ръководят революционно списание. Но ние знаем що за способни хора са това! Вие навярно сте видели новия „*Колокол*", който се редактираше от Бакунин и Нечаев, Вие сте видели как те се опитваха да проведат в него конституционализъм и *политическа бърканица* от възгледите на всички партии, нападайки ни за нашия стремеж да пропагандираме определени социалистически принципи. А преди това те издадоха, излезли уж в Русия брошури, където проповядваха, че *единствено истински тип* на революционер — това е руският пладнешки разбойник. (Да Ви изпратим ли тези брошури?)[1]

Като получиха по цялата линия отпор и виждайки по такъв начин крушението на плановете си, тези господа почнаха да ни пишат писма, назовавайки ни *буржоа*, които признават правото на *собственост*. И всичко това те правят, защото не искаме да им подарим нито печатницата, основана благодарение на нашите дълги и настойчиви старания, нито списанието „Народное Дело", което ето вече две години *ние сами* съставяме, сами набираме и отправяме в Русия. В своята ярост те стигнаха дотам, че ни писаха: „Стойте *в антрето на Маркс и Бекер*, щом като това ви харесва!" ... Не ни се искаше да *изнасяме кирливите ризи*, но сега смятаме, и Бекер е съгласен с нас, че не бива повече да отлагаме *издаването на брошурата* против Бакунин, Нечаев и К°. Това според нас е единственото

[1] Става дума за брошурите „Постановка на революционния въпрос" и „Начало на революцията", издадени от Бакунин и Нечаев в 1869 г. анонимно в Женева, но с бележка „Напечатано в Русия". *Рус. ред.*

действително средство да избавим Международното дружество от безкрайните интриги и сплетни. Тъкмо нашето намерение *да напечатаме брошурата*, разглеждаща техните деяния, забави малко изпращането на нашия обвинителен материал. Та на нас би се паднало да извършим двойна работа, и то не лека работа: необходимо е *дословно* да се преведат всички натруфени мъгляви измислици на Бакунин, за да го лишим от възможността да прибегне по-късно към своята изтъркана аргументация — да заяви, че не са го разбрали. Действително, трудно е да се разбере подобен авантюрист без срам и съвест. — Би ни се искало също в нашата брошура да обясним неговото поведение през *1848 г.*, тъй като той изгражда своята популярност в Русия именно на поведението си в този период, пък и такива хора като Гийом, Робен и целият техен свещен Алианс продължават да го възхваляват за 1848 г. Ако у Вас има някакви материали по този въпрос, ще Ви бъдем много благодарни за тях. Най-покорно Ви молим също така да благодарите от името на всички ни на автора на писмата против Нечаев във „Volksstaat". Доколкото ни е известно, този автор е гражданинът Боркхайм, и би ни се искало той да знае, че ние всеки момент сме готови да се намесим в полемиката и да потвърдим характеристиката, която той е дал на тези хора. Смъквайки от тях маската, той оказа голяма услуга на нашето дело в Русия. И така, ние се готвим накратко *да формулираме* нашите обвинения против Бакунин и да Ви ги изпратим през тази седмица. Наистина, ние се страхуваме, че ще Ви бъде трудно да съдите за правилността на нашите твърдения без потвърждаващите ги автентични документи, които пазим за брошурата, но ние сме готови да Ви изпратим също и тях.

Простете за несвързаното и разхвърлено писмо. Ние се възползувахме от първата свободна минута, за да Ви съобщим всичките тези подробности, и бързаме да Ви ги изпратим, *тъй като* получихме известие, че Нечаев и Серебреников се намират в Лондон (Нечаев, разбира се, под друго име); Серебреников пък взе със себе си една наша членска карта, която той получи с *измама*, като измоли от нас карти на измислени имена...

Ние още никого не сме изпратили при Вас и смятаме за нужно малко по-късно — но във всеки случай

преди *конгреса* — някой от нас да замине за Лондон и да Ви опише изцяло положението на нешата. Нали въпросът е много сериозен: ние сме убедени, че Международното дружество безусловно може да постигне в най-близките години *огромни* успехи в Русия, но тежко на нашето велико дело, ако попадне в мръсните ръце на невежи диваци или *учени* шарлатани. Тези хора могат да спрат за цели години всякакво развитие на Дружеството в Русия! — Имайте предвид, че В. Серебреников е получил в Париж препоръка до гражданина *Дюпон*. Тази препоръка му е дал вероятно Робен или някой от неговите приятели. Бързаме да Ви предупредим за това, тъй като господа, подобни на Робен, са способни да изпратят тайно когото и да било *да шпионира Генералния съвет*. Те готвят против него кампания на конгреса, но ние ще съумеем да разстроим техните планове . . .

Би ни се искало да знаем Вашето мнение — прави ли сме, като съблюдаваме предпазливост и *ограничаваме* тук, *в Европа*, броя на членовете на Руската секция *само* с добре познати мъже и жени. След няколко дена ще Ви изпратим възванието на нашата секция към славяните.

С братски привет:

Н. Утин,
Виктор Бартенев (Нетов),
Антон Трусов.

Събитията в Женева също задържаха досега съда над Бакунин в Централната секция. Ще го съдят заедно с няколко единомишленици в събота на 15. Болшинството от членовете на Централната секция намира, че трябва да се иска неговото изключване за това, че е предизвикал *разкол* в Женева[1].

Н. У.

---

[1] През август 1870 г. Бакунин и неговите активни привърженици Перон, Жуковски и Сутерланд са били изключени заради разколническата им дейност от Централната женевска секция на Първия интернационал. *Рус. ред.*

9
МАРКС ДО И.-Ф. БЕКЕР
Женева[1]

[Лондон] 2 август 1870 г.

...Получих писмо от руските приятели в Женева. Предай им моята благодарност за него.

Действително по-добре от всичко би било, ако те биха написали брошура за Бакунин, но това трябва да се направи в *най-скоро време*. Ако това бъде направено, няма да има нужда да ми изпращат следващите документи за интригите на Бакунин.

Те ме питат какво е правил Бакунин в 1848 година? През време на своето пребиваване в Париж от 1843 до 1848 г. той играеше ролята на решителен социалист. След революцията той се отправя в Бреслау и се свързва там с *буржоазните демократи*, агитира сред тях за избирането (във Франкфуртския парламент) на *Арнолд Руге*, който беше по това време ярък враг на социалистите и комунистите. След това — в 1848 г. — той организира панславянския конгрес в Прага. Самите панслависти го упрекваха в това, че там той е играл двойна игра. Но аз не вярвам на това. Ако и да е правел там грешки (от гледна точка на неговите панславистки приятели), то те според мен са само „неволни". В началото на 1849 г. Бакунин издаде манифест (панфлет) — сантиментален панславизъм! Единственото похвално, което може да се съобщи за неговата дейност през време на революцията — това е участието му в дрезденското въстание през май 1849 година.

Твърде съществено за неговата характеристика е речта, която той държа веднага след връщането си от Сибир. За това е достатъчен материалът в „Колокол" и в боркхаймовските „Руски писма", в „Zukunft"[2], които

---

[1] Този откъс от писмото на Маркс до И.-Ф. Бекер е отговор на писмото на Комитета на Руската секция до Маркс от 24 юли 1870 година. *Рус. ред.*

[2] Маркс има предвид статията на Бакунин „До руските, полските и всички славянски приятели", публикувана от него след бягството му от Сибир като приложение към Херценовия „Колокол" от 15. II. 1862 година. Статиите на Боркхайм против Бакунин се появили в берлинския вестник „Zukunft" брой 167, 187, 189 и 256 през 1869 г. В тези статии Боркхайм рязко критикува панславизма на Бакунин. *Рус. ред.*

навярно ти имаш. Кажи на руските приятели, че разобличената от тях в писмото личност тук не се е появявала, че тяхното поръчение за Боркхайм изпълних и че ще бъда много радостен, ако някой от тях дойде тук.

Накрая, ще им бъда много благодарен, ако ми изпратят *току-що излезлия четвърти том от съчиненията на Чернишевски*. Пари за него ще им изпратя по пощата...

Твой *Карл Маркс*

10

КОМИТЕТЪТ НА РУСКАТА СЕКЦИЯ НА I ИНТЕРНАЦИОНАЛ ДО МАРКС*

Лондон[1]

Женева, 9 декември 1870 г.

Драги Гражданино!

Позволете в това писмо горещо да Ви препоръчаме нашата най-добра приятелка г-жа Елиза Томановская, искрено и сериозно предана на революционното дело в Русия. Ще бъдем щастливи, ако чрез нея ни се удаде да се запознаем по-отблизо с Вас и в същото време по-подробно да Ви осведомим за положението на нашата секция, за която тя ще може обстойно да Ви разкаже.

Положението, несъмнено, е печално, тъй като трябва, от една страна, да преодоляваме препятствията, които *царизмът* поставя на пътя на всяка свободна пропаганда, и от друга — да се борим с невежеството и безчестието (израз съвсем не много силен), от които са проникнати всички слоеве на така нареченото образовано руско общество. Свръх това тесните, групови интереси парализират революционната работа даже сред младежта. В нейните редове преобладават привърженици на детската игра на революция, желаещи да подражават на предишните немски студентски корпорации и смятащи се способни да извършат революционния преврат *за* народа, но *без* народа, което в Русия още по-малко е възможно, отколкото където и да било. Всичко това до-

---

[1] Писмото има печат: „Международно дружество на работниците. Руски клон". *Рус. ред.*

вежда дотам, че болшинството от онези, които по своето положение биха могли и биха били длъжни да бъдат истински пропагандатори на Международното дружество — са още далече от разбирането на неговото истинско значение. От нас ще се искат още не малко усилия, за да издигнем и укрепим нашето общо знаме в Русия. Ние обаче никак не се съмняваме в успешното разрешение на поставената задача и сме щастливи, че мисълта за необходимостта да се насочи руското революционно движение в руслото на общоевропейското движение на пролетариата беше издигната именно от нас. Критичното състояние на нашата страна, икономическото положение на народа, анархията в данъчното облагане, явното безсилие на земските учреждения, сляпото подражаване на Прусия в провежданите от царизма военни реформи — които неизбежно ще предизвикат най-силното недоволство на селяните и работниците, — преследването дори на полулибералния печат (радикалният печат е забранен) — всичко това ще доведе в края на краищата до създаването на сериозна опозиция и ще накара хората да се замислят върху необходимостта от организиране на градовете и селата в асоциация на трудещите се с някои различия във формите, продиктувани от *административни* съображения...

В Женева ние се готвим за възобновяване на „Egalité", който престана да излиза поради значителното намаляване на абонатите вследствие безработицата в часовникарското производство. Г-жа Елиза ще Ви предаде окръжните на инициативната група за пропаганда, която създадохме тук заедно с Бекер, Пере, Вегерман, Дюпле, Дювал и много други. Ние възлагаме големи надежди на тая група, макар че без вестник работата не ще тръгне. Ние съжаляваме също, че Генералният съвет няма средства за създаване на свой собствен орган. С това ще бъде необходимо сериозно да се занимае предстоящият всеобщ конгрес, тъй като няма съмнение, че той изобщо ще се заеме с въпроса за подобряването и заздравяването на Федеративната организация на цялото дружество.

Г-жа Елиза ще ни пише за всичко, което Вие ще намерите за нужно да ни съобщите, а след връщането си ще разкаже какво впечатление са й направили

при по-близкото запознаване организациите на работническите съюзи и политическия и обществен живот на Англия и ще ни даде всички сведения за него. Уверени сме, че Вие със своите съвети и ценни указания ще й помогнете при изучаването на тези въпроси и предварително Ви благодарим за това; като й помагате в нейните занимания, със самото това Вие помагате на всички нас.

Приемете, драги гражданино, нашия братски привет.

Виктор Бартенев,
Н. Утин,
Антон Трусов.

11

Е. Л. ТОМАНОВСКАЯ ДО МАРКС

Лондон

Лондон, 7 януари 1871 г.

Многоуважаеми господине!

...Що се отнася до алтернативата, която Вие предвиждате по въпроса за съдбата на общинното земевладение в Русия, то, за нещастие, неговото превръщане в дребна собственост е повече от вероятно. Всичките мерки на правителството — ужасяващото и непропорционално увеличаване на данъците и повинностите — имат за своя единствена цел въвеждането на личната собственост чрез унищожаването на солидарното поръчителство. Законът, издаден миналата година, вече го унищожава в общините, чието население е по-малко от 40 душй (мъжки; жените, за щастие, нямат душа); официалната и либерална преса никак не се стеснява гръмко да крещи за благотворните според нея последици от това мероприятие. И наистина, тъй прекрасното начало много обещава.

Позволявам си да Ви изпратя един брой от „Народное Дело", в който се разглежда този въпрос.[1] Предполагам, че у Вас може би изцяло това списание го няма.

[1] Статията „Селската реформа и общинното земевладение" е напечатана във втория брой на „Народное Дело" от 7 май 1870 г. *Рус. ред.*

Вие несъмнено сте запознат с излезлия през 1847 г. труд на Хакстхаузен, в който се говори за системата на общинното земевладение в Русия[1]. Ако случайно го няма у Вас, то моля да ми съобщите за това. Аз имам един екземпляр на руски език и мога веднага да Ви го изпратя.

Този труд съдържа много факти и проверени данни за организацията и управлението на общините. В статиите за общинното земевладение, които сега четете, ще видите, че Чернишевски[2] често споменава тази книга и дава откъси от нея.

Аз не искам, разбира се, да Ви отнемам времето, но ако в неделя вечер ще имате няколко свободни часа, убедена съм, че Вашите дъщери ще бъдат също така щастливи, както и аз, ако ги прекарате заедно с нас.

Моля да поздравите от мене г-жа Маркс и да приемете уверение в моето искрено уважение.

Елизавета Томановская

Стискам ръцете на Жени и Туси. Простете ми за моето дълго писмо.

12

Е. Л. ТОМАНОВСКАЯ ДО Г. ЮНГ[3]

Лондон

Париж, 24 април 1871 г.

Многоуважаеми господине!

Да се пише по пощата е невъзможно, всяка връзка е прекъсната, всичко попада в ръцете на версайците. Серайе, току-що избран в Комуната и чувствуващ се

---

[1] *Haxthausen A.*, Studien über die inneren Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands, I, II, III, Teile. Hannover 1847—1852 (*Хакстиузен А.*, Изследвания на вътрешните отношения, на живота на народа и особено на селските учреждения в Русия, в три части. Хановер 1847-52). *Рус. ред.*

[2] Чернишевски Н. Г. Статьи об общинном владении землей. *Рус. ред.*

[3] Писмото на Томановская до Юнг се дава, защото съобщаваните в него сведения за Парижката комуна са предназначени за Маркс и за целия Генерален съвет. *Рус. ред.*

добре, препрати в Сен-Дени седем писма, но в Лондон, както изглежда, те не са получени. Изпратих Ви телеграма от Кале и писмо от Париж, но оттогава, въпреки всички мои търсения и разпитвания, не можах да намеря никого, който би пътувал за Лондон. Как можете да стоите там в бездействие тогава, когато Париж, поради това, е пред гибел. Необходимо е на всяка цена да се агитира в провинцията в наша помощ. Парижкото население (известна част от него) се сражава геройски, но ние никога не сме мислили, че ще се окажем толкова изолирани. При все това досега запазихме всички наши позиции. Домбровски се сражава добре и Париж действително е революционно настроен. В продоволствието няма недостиг. Нали знаете, че аз съм песимистка и всичко виждам в мрачна светлина — затова се приготвих да умра в един от най близките дни на барикадите. Очаква се общо настъпление. — Лично аз мисля, че всичко зависи от случая.

Аз съм много болна, имам бронхит и треска. Работя много, вдигаме всички жени на Париж. Свиквам публични събрания. Учредихме във всички райони, в самите помещения на кметствата, женски комитети и освен това централен комитет. Всичко това е, за да основем Съюз на жените за защита на Париж и помощ на ранените.[1] Установяваме връзка с правителството и аз се надявам, че работата ще се нареди. Но колко загубено време и колко труд ми е струвало това! Случва се да говоря всяка вечер, да пиша много, и болестта ми все се усилва. Ако Комуната победи, нашата организация ще се превърне от политическа в социална и ние ще образуваме секция на Интернационала. Тази идея има голям успех. Изобщо интернационалната пропаганда, която водя с цел да покажа, че всички страни, в това число и Германия, се намират в навечерието на социалната революция — тази пропаганда много се харесва на жените. Нашите събрания посещават от три до четири хиляди

---

[1] „Съюзът на жените за защита на Париж и помощ на ранените" е основан на 11 април 1871 година. От него са проведени от 11 април до 14 май около 24 публични събрания и са били организирани боеви части, сражавали се геройски в редовете на комунарите. *Рус. ред.*

жени. Нещастието е в това, че съм болна и че няма кой да ме замени.

Работите на Комуната вървят добре, но отначало бяха извършени много грешки. Преди 15—20 дена бе избран Клюзере, въпреки цялата наша агитация против него. Сега Малон си къса косите, че не ме послуша. Тези дни Клюзере ще бъде арестуван.[1]

Към селяните не се обърнахме навреме с манифест; струва ми се, че той изобщо не е съставен, въпреки моите и на Жаклар настоявания. Централният комитет не предаде веднага своите пълномощия, станаха разни истории, които отслабиха партията. Но оттогава организацията укрепна. Според мен прави се всичко, което е възможно. Не мога да говоря за това по-подробно, защото се боя да не би прекрасните очи на г. Тиер да надзърнат в това писмо — нали въпрос е още, дали ще попадне благополучно в Лондон подателят на тези редове, швейцарец, редактор от Базел, който ми донесе вести от Утин.

Аз съм без грош. Ако сте получили парите ми, постарайте се да ги изпратите с някого — само че не по пощата, иначе те няма да стигнат. Как сте вие? Аз всякога си спомням за всички вас в свободното време, което у мене впрочем е твърде малко. Стискам Вашата ръка, на Вашето семейство и на семейството на Маркс. Какво прави Жени?[2]

Ако положението на Париж не беше така критично, много бих искала Жени да бъде тук — тук има толкова много работа.

Лиза

С Малон и Серайе се срещам рядко; всеки от нас е твърде зает в своята област.

---

[1] Клюзере е бил арестуван на 30 април поради обвинение в измяна; на 20 май той е бил освободен. *Рус.ред.*

[2] Жената на Серайе. *Рус. ред.*

13

МАРКС ДО Н. И. УТИН

Женева

(Лондон) 27 юли 1871 г.

Драги гражданино!

Миналия вторник Генералният съвет реши тази година да няма *конгрес* (предвид изключителните обстоятелства), но в Лондон да бъде свикана, както през 1865 г. *закрита конференция*. Ще бъде предложено на различните секции да изпратят тук свои делегати. За свикването на тази *конференция не трябва да се съобщава във вестниците*. Заседанията ще бъдат закрити. Конференцията ще се занимава не с теоретически, а изключително с *организационни* въпроси. Там ще бъдат разгледани също разногласията между различните секции на една и съща страна. Конференцията *ще се открие в Лондон на 17 септември* (третата неделя на септември). Юнг ще съобщи тези решения на Бекер и Перé.

Миналия вторник на заседанието на Генералния съвет бяха разгледани два въпроса, предложени от Гийом: 1. Той изпрати копия на две писма: едно, написано от Екариус, от 28 юли 1869 г., в което *Алиансът* се признава за секция на Интернационала, друго — от Юнг, от 25 август 1869 година. Това е квитанция за приемането на вноските от Алианса (за 1868—1869 година). Гийом пита истински ли са тези писма.

Ние отговорихме, че *в това не може да има никакво съмнение*.

2. „Приел ли е Генералният съвет резолюция за изключване на *Алианса* от *Интернационала?*" Ние отговорихме, както това е и в действителност, че *никаква резолюция от подобен род не е приета*[1]. Досега трябваше да се констатират само факти, но когато Робен в интереса на онези, които са го упълномощили, пожела

[1] Гийом е поставил тези въпроси с цел да използува отговорите на Генералния съвет в борбата с Швейцарската романска федерация на Интернационала, която предвид дезорганизаторската, разколническа дейност на Алианса е отказала да го приеме в числото на своите секции, което е довело до разкол с привържениците на Алианса в конгреса в Шо-де-Фоне, през април 1870 г. *Рус. ред.*

да изтълкува тези факти в смисъл, изпреварващ решението на въпроса за швейцарската разпра, Съветът прекрати разисканията! Посочи се преди всичко обстоятелството, че в едно писмо — още преди писмото на Екариус — са били уточнени *условията* за приемането на Алианса, че те са били приети от Алианса и че сега работата е в това, да се узнае изпълнил ли е Алиансът тези условия — въпрос, подлежащ на разглеждане от конференцията [1]

Що се отнася до вноските за 1868—1869 г., беше посочено, че *Алиансът* е заплатил тези пари, за да си купи правото на участие в Базелския конгрес през 1869 г. и че след това *Алиансът* е прекратил плащанията.

По отношение на втория въпрос беше посочено, че ако и Генералният съвет да не е приел резолюция за изключването на Алианса, това още съвсем не доказва, че *Алиансът* не се е самоизключил със своите деяния.

И така, Съветът реши, че отговаряйки на фактическата страна на въпросите, поставени от Гийом, решението на работата по същество той предоставя на конференцията.[2]

---

[1] Става дума за писмото на Генералния съвет до Централното бюро на Международния Алианс на социалистическата демокрация от 9 март 1869 г., в което Генералният съвет е съобщил, че отделните секции на Алианса могат да бъдат приети в Международното работническо дружество при непременното условие за разпускането на Международната организация на Алианса. Както е известно, Алиансът е бил разпуснат само номинално, а фактически е продължавал да съществува и да служи като оръдие на интригите на Бакунин вътре в Интернационала. *Рус. ред.*

[2] На Лондонската конференция на Интернационала през септември 1871 г. е била приета специална резолюция за Алианса на социалистическата демокрация. Във връзка с това, че един месец преди това Алиансът е заявил за своето саморазпускане, конференцията решила да счита въпроса за него изчерпан Отчитайки обаче, че това е маневра на Алианса, конференцията е взела решение, забраняващо категорически на местните секции „занапред да се именуват със сектантски названия . . . или да създават сепаратистки дружества под названия *секции за пропаганда, Алианс на социалистическата демокрация* и т. н., претендиращи за изпълнение на особени задачи, различни от общите цели на дружеството" („Лондонская конференция Первого Интернационала 1871 г.". Партиздат, 1936 г., стр. 130). *Рус. ред.*

„Egalité" идва тук много нередовно.

Ще Ви бъда много благодарен, ако ме уведомите за получаването на това писмо.

Привет и братство

К. М.

P. S. Аз не подписвам манифести в Съвета в качеството на секретар за Русия, за да не компрометирам нашите руски приятели.

14

МАРКС ДО Г. ЮНГ

Лондон

Лондон, 19 октомври 1871 г.

Драги Юнг!

... Моля ви, напишете на Утин няколко реда (писмото трябва да му предаде Форестье) и го помолете:

1) Да ми изпрати (с препоръчано писмо) *паспорта*, който ми обеща.

2) Помолете го незабавно да ме уведоми знае ли нещо за новата Славянска секция в Цюрих. Сред фигуриращите там имена аз намерих: А. Дубов, Каспер Турский, Емануил Ервачанин.

С братски поздрав

Ваш *Карл Маркс*

15

Н. И. УТИН ДО МАРКС*

Лондон

Женева, 28 октомври 1871 г.

... Юнг иска от нас сведения за лицата, които са се обърнали към Вас за разрешение да организират славянска секция. Ние узнахме за тяхното намерение

преди известно време по косвен път, чрез един от нашите приятели, а малко по-късно Бекер получи от тях писмо. Трябва да се отбележи, че тези лица не са и помислили да се обърнат към Трусов, макар че като секретар на Руската секция те трябва да го знаят. Окончателно мнение за тази секция ние още не сме си съставили, но Ви обещаваме точна информация и Ви уверяваме, че ще пристъпим към тази работа безпристрастно, без лични сметки. А сега разрешете да Ви благодарим за това, че сте счели за нужно да се обърнете за сведения към нас и позволете да Ви изкажем нашите съмнения и опасения. Тези опасения се свеждат към това, че ние предвиждаме нова интрига или по-точно ново *разклоняване* на предишната интрига. Щом бъде създадена Славянска секция, нищо не ще им попречи да организират в Женева нова Руска секция, в която ще влязат Елпидин, Жуковски и К°. Нищо не ще им попречи *да реабилитират* Бакунин или дори Нечаев (казват, че този мошеник неотдавна е бил в Цюрих и е *съумял* да си завербува там привърженици и че се е лишил от *престижа* си само след като се уверили, че той *краде* писма и т. н.).

Съдете сами колко ниско е, за съжаление, нивото на умственото развитие на цюрихската младеж. Трябва да се забележи, че *руските жени* в Цюрих изобщо са значително по-сериозни от мъжете; тези младежи са поразително *невежи* и могат да ги увлекат пищните фрази на първия срещнат измамник. Освен това може с увереност да се каже, че създаването на подобна секция ще бъде посрещнато както в Русия, така и в славянските страни твърде неодобрително. Работниците от славянските страни вече вземат дейно участие в международното движение и затова не ще пожелаят да слушат поученията на младите цюрихски студенти, чието ниво не е твърде високо. И в Русия пролетерската младеж твърде накриво би погледнала на това, че младите хора, напуснали Русия без особена нужда, просто като деца на богати родители, защото те не са изгонени и не са избягали, сега се *кичат* в перата на Интернационала. Тези младежи всъщност няма какво да правят в Цюрих; ако биха искали да служат на народа, те не биха на

пуснали своята страна (това не се отнася до жените, които са лишени от възможността да се учат в своята варварска страна). Накъсо казано, ние не виждаме оправдание за съществуването в Цюрих на студентска Славянска секция. Ако те биха искали да издават разни социалистически съчинения, биха могли да се обърнат, към нашата печатница, създадена специално за тая цел. Много добре е, че се занимават с изучаване на обществени въпроси, организират библиотека и уреждат събрания (докато не се скарат и не се разделят, както неведнаж се е случвало в Цюрих!), но оттук още е много далече до правото да се наричат *Славянска секция*. Това звание задължава много и нам се струва опасно то да се присвоява от *съвършено* неизвестни студенти, чиято дейност и в Русия, и в славянските страни може да доведе до твърде нежелателни резултати; като не говорим вече за това, че интригантите могат лесно да използуват действията на тази секция, за да компрометират цялото наше Дружество. Още един път Ви уверявам, че тези редове са продиктувани само от нашата искрена преданост към Интернационала. Нека тези студенти си отидат в родината, да пропагандират там нашите идеи и да спомогнат за организирането на секции — ето каква трябва да бъде ролята на тази младеж, — но нека те не играят на диктатори и ръководители на работния народ.

Прощавайте за непростимата дължина на това писмо, но аз имам още и още желание да пиша. Когато пиша, аз се пренасям мислено при Вас и спомена за Вашия дружески прием малко смекчава моето огорчение от това, че пребиваването ми у Вас беше така краткотрайно. Надявам се, че не ще сметнете като банална фраза израза на моята благодарност за оная доброте, с която се отнесохте към мене Вие, Вашето семейство и Вашия славен приятел Енгелс. Моето неизменно желание е да оправдая този прием с предаността и искрената служба на нашето общо дело.

С братски привет

Н. Утин

Юнг пише, че скоро ще изпрати различните решения на конференцията, чакам ги с нетърпение.[1]

Мис Жени може да Ви предаде сведения за нашата сестра Елиза[2] — нея я няма вече тук.

16

Н. И. УТИН ДО МАРКС

Лондон

Женева, 11 [—15] април 1872 г.

Драги гражданино!

Побързах да Ви изпратя още вчера искания от Вас документ, изпращайки го с преторъчано писмо на адреса на Ф. Енгелс. По печатите върху Вашите пликове, които Ви връщам, Вие ще се убедите, че съм имал за това сериозни основания. Както виждате, Вашите печати бяха счупени и Вертайската поща *в Кале* не се стесни да постави своите. Освен това, на някого е скимнало да зачеркне думите „*през Остенде*", а това е *важно*, тъй като дава основание да се предполага, че е направено в Англия!

При това адресът на г-жа Арден е съвсем неизвестен; тя е стара жена, нямаща никакво отношение към политиката!

Съобщете на моята сестра Туси, че решително нищо не съм получил: нито „Times", нито „Daily News", абсолютно нищо (А. Перè получи един брой на „Eastern Post" от *30 март* едва снощи). В ред ли е всичко с пощенските такси? Ето аз редовно получавам „Bee-hive" и „Spectator", а миналата година редовно получавах „Eastern Post", докато бях негов абонат.

Връщам се към документа: той трябва да се *попълни*, като се постави някое женевско име, *Марешал* напр. След това трябва да се посочи *мястото на раждането* — Женева — и за къде пътува: Франция, Белгия и Англия... Доколкото в документа е обозначено: „Предявен в Диеп на 25 септември", този човек трябва

[1] Решенията на Лондонската конференция на I Интернационал, състояла се през септември 1871 година. *Рус. ред.*

[2] Елисавета Томановская (Дмитриева) след падането на Парижката комуна отпътувала за Швейцария, а след това се е върнала в Русия. *Рус. ред.*

да каже, че той е бил вече веднаж в Англия и се е върнал оттам. Голям успех е, че можах да намеря и *оформя* този документ, понастоящем това е много трудно...

Забавянето да се отпечата възванието ме огорчава повече от когото и да било.[1] Както се вижда, всичко се учи от опит. А опитът показва, че е много неудобно да се печата *тук*, ако *шпалтите* трябва да се пращат в Лондон...

Времето у нас сега е *по-горещо*: в Шо-де-Фоне е обявена стачка на гравьорите, а това засяга цялата *часовникарска индустрия* на Женева... Тази стачка е само пролог към общото движение в часовникарската индустрия, а това значи, че може да се очаква в скоро време присъединяването на нови секции към нашата федерация.

Освен това, в цяла Швейцария работниците са заети сега с въпроса за ревизията на съюзната конституция. Това е много печално, тъй като предизвиква разногласия между работниците от немска Швейцария, и особено цюрихските, и работниците от Романска Швейцария. Ние тук се изказваме против ревизията, считайки, че ревизията като унищожи навеки *автономията* на кантоните, ще ни лиши от възможността да извършим *революция*, защото съюзното правителство ще добие кураж и по всеки повод ще пуска в ход щиковете. Жалко, че в момента, когато дори във Франция наблюдаваме великолепната народна реакция против монархическия унитаризъм, израз на което беше Комуната, хора — обичани и уважавани от нас като наши най-стари другари, както татко Бекер — се различават от нас по този политически въпрос. Бекер е за унитаризма и за централизацията на цялата власт в ръцете на финансовите барони! Впрочем, аз бях не по-малко удивен, когато прочетох заявлението на Либкнехт на Лайпцигския процес, че „той не е привърженик на федеративната република“[2].

[1] Става дума за „Мнимия разкол в Интернационала. Негласно окръжно на Генералния съвет на Международното работническо дружество“. Брошурата е издадена в Женева през 1872 година. (*К. Маркс* и *Ф. Енгелс*. Соч., т. XIII, ч. II, стр. 391—433.) *Рус. ред.*

[2] По повод швейцарските спорове за ревизия на съюзната конституция Енгелс е писал на И.-Ф. Бекер на 14/VI, 1872 г.: „цялата тая глупост не заслужаваше заради нея да се създава спор

Другият въпрос, който горещо се обсъжда във всички секции — това е *общошвейцарската федерация на Международното дружество*. Романският федерален комитет, а така също и секциите на Интернационала в Цюрих, Базел и т. н., са съгласни с образуването на единна, *общошвейцарска федерация*, с швейцарски федерален съвет в Женева. Това е изключително важно за преуспяването на Интернационала в Швейцария: съществуващото сега разделение на немска секция и секция на Романска Швейцария прави възможни такива скандални и скръбни факти, като например излизането на работниците от Сен-Гален от Интернационала!...

15 април вечерта

Както виждате, при цялото си желание аз не можах да завърша и изпратя това писмо. Имам болезнения стремеж да казвам твърде много наведнаж. Ще се постарая да бъда кратък, за да Ви изпратя това писмо още довечера, тъй като шпалтите са готови...

Онзи ден видях в „Русские Ведомости" обява за Вашата книга[1] и не повярвах на очите си. Незабавно помолих една моя приятелка да ми я изпрати, тъй като извънредно много ме интересува превода. Много се боя, че преводачите не са успели точно да предадат оригинала. Във всеки случай поздравявам Ви с излизането на книгата; с още по-голямо право може да се поздрави руската младеж, която ще може, най-сетне, да се запознае с нашето велико учение въз основа на първоизточника.

Кога трябва да излезе *второто издание*?[2] Ако първите глави са напълно преработени и бих могъл да ги получа в шпалти, то аз бих побързал да ги преведа и да ги предложа на някой издател за публикуване като *допълнение*.

вътре в Интернационала". Енгелс е добавял, че е съобщил на Утин, че те с Маркс „никак не споделят неговите възгледи за федерализма, който той проповядва в „Égalité" (*К. Маркс* и *Ф. Энгельс*. Соч., т. XXVI, стр. 267). *Рус. ред.*

[1] Обява за излизането на руския превод на I том на „Капитала" на Маркс. *Рус. ред.*

[2] Второто немско издание на I том на „Капитала". *Рус. ред.*

Що се отнася до Ля-Ля[1], аз също получих известие два дена преди Вашето писмо, но не се решавах да вярвам на истинността на тези съобщения[2] нужно ли е да казвам колко съм щастлив, толкова повече, че аз имам всичките основания да предполагам и да вярвям, че той *не е сам* и че го е последвал един от моите най-добри приятели, заминал по същото *търговско дело*. По такъв начин ние можем, най-после, да се надяваме, че това *търговско дело* ще бъде спечелено от нас!![3] По повод биографията на двамата апостоли ще Ви пиша следващия път. Тази тема е много сложна и не мога да обещая нищо положително.

Всецяло предан Вам
Николай

17

Н. И. УТИН ДО МАРКС*

Лондон

Женева, 1 ноември, петък вечерта (1872 г.)

Скъпи учителю!

Заедно с това писмо Ви изпращам, най-после, толкова отдавна обещаните сведения; тези документи са следните: 1) Животът на Бакунин в Сибир и неговото бягство. 2) Неговият панславистки манифест, датиращ от февруари 1862 г., Лондон. 3) Неговата апология на *селския цар* Александър II — нещо твърде интересно и твърде поучително. — Аз направих много големи извадки от двете тези публикации и ги снабдих с многобройни коментарии;

---

[1] Г. А. Лопатин. *Рус. ред.*

[2] Очевидно Маркс е съобщил на Утин полученото от него чрез Даниелсон известие, че Лопатин е освободен от съда от сибирския затвор със задължение да не напуща Иркутск. *Рус. ред.*

[3] Отървавайки се от цензурата, партийно-политическите дела в преписката се наричаха „търговски" или „комерчески". В дадения случай под „търговско дело" Утин разбира освобождаването на Чернишевски, за което Лопатин замина в Сибир в началото на 1871 г., но бе арестуван. *Рус. ред.*

реших, че за Вас е по-добре да имате много извадки, за да можете да избирате, макар че признавам, за моето многословие е виновно богатството на и бора — не знаеш на какво да се спреш, и аз се увлякох в спомени за някои епизоди, за някои черти на епохата до 1852 г.... „quorum pars magna fui"[1] („magna" тук е излишно): първо, аз не мога да говоря за тази епоха, без да потреперя от ужас при мисълта за многото жертви, които и досега ми са скъпи, и след това — защото е трудно да се разбере цялата подлост и идиотизъм на Бакунин, без да си дадем сметка за това, в какво именно *време* той се е развличал с пеене химни на царя. Познавам добре Бакунин и мога да кажа, че само ако не е вършил тези неща от чиста глупост, то той го е правил с надежда да привлече върху себе си вниманието и да заслужи милостта на императора. Мисля, че за Бакунин може да се каже: той не се продаде, защото не го купиха, стига само наистина да не са го купили.

2) Прилагам Вашите руски отпечатъци — те са взети от втория брой на „*Народная расправа*", излязъл в Женева през *декември 1869 г.*, макар че в заглавието е казано: „Петербург, *зимата 1870 година*". — Това са отпечатъци от статията, озаглавена: *Главните основи на социалния строй на бъдещето*, със следната бележка под линия: „Подробно теоретическо развитие на *нашите* основни принципи читателите ще намерят в издадената от нас статия „Манифест на комунистическата партия"; тук ние главно *обясняваме практическия път за реализирането*". Те действително са превели „Манифеста на комунистическата партия" и са го издали на руски заедно с други брошури — каква чест за Вас; тези мошеници си присвоиха по такъв начин програмата, която те изопачиха и изтълкуваха по свой маниер в статии, подобни на онази, отпечатъци от която ми давате — Вашето име там никъде не се споменава. — Впрочем аз споменах и за тези отпечатъци в своята записка, там, където говоря за *аукционистите* (виж брой 2 на „*Народная расправа*"). — Сега трябва да се отбележи, че Бакунин безусловно ще отрича всяко *родство* с тези *основи на бъдещето;* но трябва за това той да се изпревари, като се посочи, че *2 брой* е излязъл *преди* бро-

[1] „в които аз вземах голямо участие". *Руск. ред.*

шурата на Бакунин, озаглавена: „*На офицерите от руската армия*", и в тази брошура (някои извадки от която Ви изпратих в мъничката тетрадка) Бакунин *поставя ударението* на *програмата* на обществото „*Народна расправа*", заявявайки: „*Комитетът* Ви е познат; *първо със своята програма, ясна* и *определена, обнародвана от него* и обяснявана *още по-подробно* на всеки постъпващ в организацията. Второ, като препоръка за него (за Комитета) служи онова абсолютно доверие (без всякакви условия), което имат към него известни вам и *уважавани* от вас лица (така Бакунин говори за себе си), доверие, *което* Ви *заставя да постъпите* именно в тази организация (нечаевската), а не в *друга*" (стр 8 на брошурата). Под тази ясна и определена програма се подразбират именно тези *основи*, тъй като катехизисът, чийто превод имате, не беше *публикуван*.

3) За да завърша с тези публикации, длъжен съм да прибавя, че никъде не споменавам за другата негова, на Бакунин, брошура, която се нарича „*Науката и революционното дело*"; тя беше издадена в същото време, както и всички брошури, излезли от бакунинско нечаевия комитет през зимата на 1869—1870 г.; аз пропуснах тази брошура, тъй като критиката на всички нелепости, които там той поддържа, би отнела твърде много време—трябва само да се отбележи следното: отдавайки се там на всякакви философски размишления *sui generis*, той стига до извода за необходимостта от *организация* за руската младеж и като образец на тая организация предлага *Международното дружество*; по такъв начин той *умишлено смесва* Международното дружество със своето тайно общество. — Ако искате, ще Ви изпратя също и тази брошура, но да се чете тя, е губене на вр.

Обръщам вниманието В. върху някои статии, публикувани в „*Tagwacht*" от някакъв си *руснак; не му знам името*, но там има хубави неща...

Изпращам Ви брошурата, публикувана от Бакунин по време на конгреса... в цитатите на Бакунин из речта на прокурора има *изопачавания*: прокурорът не е казвал, че *всички обвиняеми* подчертават огромната енергия на Нечаев; обратно, прокурорът казва, че всички показания свидетелствуват за това, че той е прибягвал до лъжи и мошеничества и само *един-единствен* обвиняем е

упорствував в своето сляпо доверие. — Покрай това трябва да се забележи, че прокурорът *в отсъствието на Нечаев* е имал *за задача да раздуе цялата работа до размерите на истински политически заговор*: целта на правителството е била да се възползува от този случай, за да погуби стотици млади хора, обвинявайки ги като политически престъпници. Вместо да се хвалят с това — бакунинците би следвало да мълчат и да не признават, че те изиграха роля, изгодна за правителството, давайки му случай да осъди толкова млади хора. — Изобщо би било *сериозна грешка* да се прави опит да се представя Нечаев като герой — той е бил по-скоро луд (ще видим *още* не е ли руски агент — екстрадицията нищо не означава) и *би трябвало да бъде унищожен, като се направи смешен*, защото в противен случай той още ще сказва твърде гибелно влияние върху бедната руска младеж — необразована и варварска; — и Вие ще видите още, че старият мошеник Бакунин ще *спекулира* с *нещастието* на своя млад *другар* Нечаев и ще се опита да *възбуди* младежта против всички нас. — Ще може да се каже, че ние не искахме да даваме *гласност* на цялата тази работа, докато не е решен още въпросът за екстрадицията, за да не даваме лъжливи *предлози* на нашите противници; а сега трябва да станат за смях двамата герои, като се набляга на това, че жалкият, беден разум на простака Нечаев е бил само *марионетка* в ръцете на Бакунин — това ще бъде истина, — трябва да се нареди така, че цялата *гнусота* на тази работа да падне върху Бакунин, трябва да се направи той *виновен* за наказанието, на което се подлага глупакът Нечаев. —

Вие искате от мен подробности относно престъпниците, посегнали на живота ми[1], не мога още нищо да кажа — в моето първо (след нападението) дълго писмо до сестра ми Туси съобщих всички известни на мен подробности; струва ми се, аз казах, че шпионинът *Стемак вски*, оня, който е направил доноса срещу Нечаев и който беше негов най-добър приятел, както и приятел

[1] Бакунинците са извършили нападение над Утин, за да му попречат да направи доклади за разобличаване интригите на Бакунин. Все пак този доклад е бил представен от Утин на Хагския конгрес. *Рус. ред.*

на Бакунин — този шпионин, *по всяка вероятност* е бил в числото на лицата, които ме нападнаха! —

Горя от желание да науча какъв е тоя *ръкопис* на Чернишевски[1], който обещавате да ми изпратите! Ако това е важно нещо, ние всякога ще намерим средства да го напечатаме — ние тук имаме шрифт, а що се отнася до разходите по печатането, за хартията и плащането на труда — ще може да се *пусне* подписка — пари ще се намерят и аз съм щастлив, че този ръкопис не е попаднал в лапите на жалките бакунинци. —

След това, моля да ми простите неприличната дължина на това писмо и да повярвате в неизменната преданост на този, който би бил щастлив да се нарече някога ваш истински ученик.

Николай

[1] Става дума за „Писмата без адрес" на Н. Г. Чернишевски. *Рус. ред.*

III

ПРЕПИСКАТА НА МАРКС И ЕНГЕЛС С ДАНИЕЛСОН

18

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург,
18 (30) септември 1868 г.

Многоуважаеми господине!

1) Важността на Вашия последен труд — „Капиталът. Критика на политическата икономия" — накара един от тукашните издатели (Н. П. Поляков) да пристъпи към превода на тази работа на руски език. Разни странични обстоятелства правят желателно издаването едновременно с първия също и на втория том. Поради това, като упълномощен от издателя, най-покорно Ви моля, да намерите за възможно да ми изпратите веднага след тяхното отпечатване отделните коли на втория том.

2) За да се запознае руската публика с Вашите по-раншни произведения, необходимо е, ако не се преведат те, поне да се дадат за тях няколко отзива. За съжаление, в цяла Прусия освен „Към критиката на политическата икономия" (1859), „Мизерия на философията" (1847) и „Манифест на комунистическата партия" ние не можахме да намерим нищо от Вашите трудове. Ние не намерихме дори Вашия знаменит „Немско-френски годишник". Затова много Ви молим или да ни изпратите Вашите произведения, или да съобщите къде могат да се намерят.

3) Надяваме се, че ще бъдете така добър и ще ни изпратите Вашия портрет, който ние ще приложим към превода.

4) Накрая, ние Ви молим да ни посочите литература по работническия въпрос в Съединените щати, защото тук, в С.-Петербург, аз не можах да получа никакви сведения за нея.

Ако сте съгласни да изпълните нашите молби, моля Ви да адресирате Вашите писма до С. Петербург, а книжните пратки до Берлин, Oberwallstrasse, 5 (Н. Любавин).

Свързаните с това разноски ще бъдат веднага обезщетени и парите изпратени на адреса, който Вие ще посочите.

С дълбоко уважение
Н. Даниелсон

Адрес: *С.-Петербург,* Дружество за взаимен кредит, в сградата на държавната банка.

P. S. Това писмо Ви се изпраща чрез мене, тъй като не сме убедени, че адресираните до Вас писма по руската поща стигат до Вас в пълна изправност. Вашият отговор моля Ви да изпратите направо в Петербург до Н. Даниелсон на горепосочения адрес.

Н. Любавин

Berlin, Oberwallstrasse, 5
2 октомври 1868 г.

19

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 7 октомври 1868 г.

Многоуважаеми господине!

В отговор на Вашето писмо мога да съобщя следното:

1) Вие не трябва да очаквате втория том, тъй като неговото появяване може да се забави още около шест месеца. Аз не мога да го подготвя за печат до завършването и публикуването на данните на някои официални изследвания (enquêtes), проведени в течение на миналата

и по-минала година във Франция, Съединените щати и Англия. А при това първият том представлява от себе си завършено цяло.

2) Прилагам моя снимка.

3) Социалистическа литература в Съединените щати не съществува. Там има само работнически вестници.

4) Що се отнася до моите съчинения, написани на разни езици и излезли на различни места, аз сам нямам тяхното пълно събрание. Повечето от тях са вече изчерпани.

И така, нямайки възможност да удовлетворя желанието Ви по тази точка — „la plus belle fille de France ne peut donner que ce qu'elle a"[1] — аз съм принуден да се ограничи с кратка бележка за моята литературно-политическа дейност, от която Вие може би ще се възползувате за предговора към Вашия превод.[2]

Д р К. Маркс е роден в Трир (Рейнска Прусия) през 1818 година.

1842—1843. Главен редактор на *„Рейнски вестник" в Кьолн.* Този вестник е насила спрян от пруското правителство. Маркс заминава за Париж и там издава (1844) съвместно с Арнолд Руге „Немско-френски годишник." В края на 1844 г. Гизо изгонва Маркс от Франция и той се премества *в Брюксел.* Публикува съвместно с *Фридрих Енгелс „Светото семейство, или критика на критическата критика." Против Бруно Бауер и К°* (*Франкфурт на Майн 1845 г.*). (Тази книга — също както и статиите на Маркс в „Немско-френски годишник" — са насочени против идеологическия мистицизъм на Хегеловата и изобщо на спекулативната философия). След това в Брюксел са издадени: *„Мизерия на философията. Отговор на „Философия на мизерията" на г. Прудон"* (*Брюксел—Париж 1847 г.*), *„Реч за свободата на търговията"* (*Брюксел* 1847 г.) и, на-

[1] „Най-красивото момиче на Франция може да даде само онова, което има. *Рус. ред.*

[2] Справката за литературно-политическа дейност на Маркс е била използувана в предговора към първото руско издание на I том на „Капитала", изд. на Н. П. Поляков, С.-Петербург 1872 год. *Рус. ред.*

края, в началото на 1848 г., съвместно с *Фридрих Енгелс* „*Манифест на комунистическата партия*" (Лондон).

Скоро след избухването на февруарската революция Маркс бива изгонен от Белгия, но същевременно получава покана от временното френско правителство да се върне във Франция и заминава за Париж, а през април 1848 г. — за *Кьолн* (Германия), където издава „*Нов Рейнски вестник*" (от юни 1848 до май 1849 г.). Там също са издадени:

„*Двата политически процеса*" (Кьолн 1849). (Тази брошура съдържа описание на съдебните процеси и защитните речи на Маркс. В първия от тези процеси Маркс се обвинява в обида на кралския прокурор, а във втория — след пруския държавен преврат (Мантойфел) — в призоваване към въстание. В двата случая съдебните заседатели издават за Маркс оправдателна присъда). *През май 1849 г.* „*Нов Рейнски вестник*" е спрян от пруското правителство, а Маркс е изгонен из пределите на Прусия. Той отново се отправя за Париж, но отново изгонен от Франция, в края на октомври *1849 г.* се преселва в *Лондон*, където живее и досега. Тук той издава: „*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*" (*Хамбург и Ню Йорк 1850 г.*)

„*18 брюмер на Луи Бонапарт*" (*Ню Йорк* 1852 г.).

„*Разкрития за кьолнския комунистически процес*" (*1853 г.* Две издания — едното в Базел, другото в Бостон, САЩ).

„*Памфлети против лорд Палмерстон*" (*Лондон, Бирмингам, Глазгов* 1853—1854 г.)

„*Към критиката на политическата икономия*" (*Берлин*, 1859 г.)

„*Господин Фохт*" (Лондон, 1860 г.)

„*1851 — 1861 г.* Редица статии на *английски език* в „*Ню Йоркска трибуна*", „*Putnam's Review*" и *New American Cyclopaedia*".

1864 г. — „Учредителен манифест на Международното работническо дружество", озаглавен „*Възвание към работниците на Европа*", а също така *уставът* на това дружество, окончателно приет по-късно (1866 г.), в Же-

невския конгрес на Международното работническо дружество. Оттогава Маркс е непрекъснато член на *Генералния съвет* на Международното работническо дружесво, а също секретар за Германия.

1867 г. — „*Капиталът*" и т. н.

Ваш предан
Карл Маркс

20

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург, 30 септември
(12 октомври) 1869 г.

Многоуважаеми господине!

Досега нито в руската, нито в чуждата литература още не се е появявал труд, който би осветлил правилно, не от официална или буржоазна гледна точка, съдбините и икономическото положение на руския селянин, фабричен работник, занаятчия или изобщо на руската работническа класа. Причина за това бяха множеството препятствия — в по-голямата си част от официален характер, — с които се сблъскваха изследователите.

На някой си Флеровски за пръв път се удаде да заобиколи така или иначе тези препятствия и да се запознае до най-малките подробности с икономическата структура и с живота на руския селянин. Резултат на неговите изследвания продължили около петнадесет години, бе трудът „Положението на работническата класа в Русия". Разбира се, авторът е използвал освен собствените си наблюдения, така също и всички официални данни.

Изпращаме Ви тази книга с надежда, че тя ще Ви даде необходимия материал за следващите части на Вашия класически труд „Капитала" и т. н.

С уважение
Н. Даниелсон

21

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург,
11 (23) май 1871 г.

Многоуважаеми господине!

Преводачът на Вашия труд „Капитала", след заминаването си от Лондон през есента на миналата година нямаше време да продължи своята работа, тъй като постоянно се намираше на път. В първите си писма той пишеше, че след завръщането си сам ще завърши превода, но когато това завръщане се отсрочи за неопределено време, той ме помоли да се заема аз със завършването на превода.[1] Когато пристигна тук, той казваше, че Вие сте изказали желание изцяло да преработите за руския превод първата глава на Вашата книга „Стока и пари". Тъй като преводът сега е към своя край, не бихте ли били така добър — ако не сте променили Вашето намерение — да ми изпратите посочената глава заедно с други изменения на Вашата книга, които Вие намирате за желателни (например относно Н. Сениор[2]). Ако ли пък, както аз предполагам, първата глава още не е преработена от Вас, много Ви моля да посочите, макар и приблизително, кога ще успеете да я изпратите[3].

„Нашият общ приятел"[4] разказваше в приятелски кръг на лица, интересуващи се от продължението на Вашия труд, че издателят на книгата Ви поради някакви търговски съображения не иска да печата готовия вече

---

[1] Става дума за Г. А. Лопатин, който по време на пребиваването си в Лондон през 1870 г. започнал да превежда на руски „Капитала" на Маркс, но не успял да завърши превода поради заминаване в Русия с цел да освободи Чернишевски. В началото на февруари 1871 г. Лопатин бил арестуван в Иркутск. *Рус. ред.*

[2] Става дума за добавката към 32 забележка в III отдел на I том на „Капитала" по въпроса за „последния час" на Сениор, която Маркс е изпратил до Даниелсон в писмо от 9 юни 1871 г. и която е влязла в първото руско издание на „Капитала" в третата глава, забележка 34. *Рус. ред.*

[3] В първото руско издание на „Капитала" първата глава е дадена по първото немско издание. *Рус. ред.*

[4] Г. А. Лопатин. *Рус. ред.*

у Вас в ръкопис втори том дотогава, докато не бъде разпродаден първият. Тук ние намерихме издател, от чието име аз мога да Ви предложа следните условия. Вие установявате разходите (за хартия, печат, коректура и т. н.), а ние веднага Ви изпращаме нужните суми. Вие издавате втория том от Ваше име и при продажбата на книгата водите сметка за приходите в три рубрики: погасяване на изразходваните суми, хонорар на автора и спадане на определен процент (по Ваша преценка например 2, 3, 4%) за времето, през което са ползувани парите; това спадане ще отиде за поевтиняване изданието на руски език. — Не знам как Вашата книга се разпродава в другите страни освен в Германия, но що се отнася до Петербург, нейното търсене тук е много голямо. Според разказа на „нашия приятел" същото се отнася и за Вашата „Към критиката на политическата икономия".

„Нашият приятел" се намира сега в много тежко положение, по-лошо, отколкото когато той заминаваше оттук.[1] Прочее надеждата не го напуща. Подробности после.

По желание на „нашия приятел" Ви изпратих разни книги и статии, между другото и „За поземлената собственост",[2] авторът на която според неговите думи много Ви интересува. Ако желаете, мога да Ви изпратя и други икономически работи от същия автор. Не Ви ги изпратих досега, защото не бях уверен дали сте получили първите. Между другото Ви изпратих също така и писмото на Флеровски с описание как е събирал материали за книгата си. Получили ли сте всичко това?

С дълбоко уважение
Н. Даниелсон

Адрес: Русия, С.-Петербург, Държавна банка, до г. Стулов. И повече нищо.

---

[1] Г. А. Лопатин е бил по това време в Иркутския затвор. На 3 юни 1871 г. той направил опит да избяга оттам, но още веднага бил задържан. *Рус. ред.*

[2] *Чернышевский Н. Г.* О поземельной собственности. „Современник" бр. 9 и 11, 1857 г. *Рус. ред.*

22

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 13 юни 1871 г.

Многоуважаеми господине!

С удоволствие ще се заема с „първата глава", но не мога да пристъпя към тая работа по-рано от *две седмици*. Вследствие осемседмичното боледуване ми се натрупаха много работи, които трябва да бъдат изпълнени преди всичко. Тогава именно ще Ви изпратя и списъка на разните дребни поправки.

Що се отнася до продължението на моя труд, съобщението на „нашия приятел" е резултат на някакво недоразумение. Аз намирам за необходима пълната преработка на ръкописа: При това досега не ми достигаха някои необходими документи, които все пак трябва в края на краищата да пристигнат от Съединените щати.

„Нашият приятел" *трябва да се върне в Лондон* от своето търговско пътуване. Кореспонденти на фирмата, от името на която той пътува, ми писаха от Швейцария и от други места. Цялата работа *ще рухне*, ако той отложи своето завръщане и самият той завинаги ще загуби възможност да оказва по-нататъшни услуги на своята фирма. Съперниците на фирмата са уведомени за него, търсят го навсякъде и ще го примамят в примката на своите хитрости[1].

Много съм Ви благодарен за различните руски книги, които бяхте така любезен да ми изпратите. Всичко получих в изправност. Ще се радвам много и за останалите икономически произведения на същия автор. („Книга за Дж.-Ст. Мил" имам)[2].

---

[1] Очевидно Маркс не е знаел за арестуването на Г. А Лопатин в Иркутск през февруари 1871 година. В отговора си от 20 юни 1871 г. Даниелсон съобщава на Маркс, че Лопатин не може да се върне, тъй като „търговската експедиция се разорила и го задържали за дългове". *Рус. ред.*

[2] Става дума за Съчиненията на Н. Г. Чернишевски. В библиотеката на Маркс е запазена книгата на Чернишевски „Допълнения и забележки към първата книга по политическа икономия на Дж.-Ст. Мил" (Женева 1869), подвързана заедно с неговите „Очерки по политическа икономия по Мил" (Женева 1870). *Рус. ред.*

Въпреки болестта, неотдавна публикувах Манифест в размер от 2 коли[1]. Как да ви го изпратя?

Тъй като много пътувам, поради което често не се намирам в къщи, моля Ви да отправяте занапред Вашите писма и т. п. на адреса на един от моите приятели А. Вилямс[2], ескуайр[3] (без двоен плик). Той живее в моята къща и затова и неговият адрес е същият: 1, Maitland Park Road, Chalk Farm, N. W. London.

Вам предан

М.

23

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС*

Лондон

С.-Петербург, 30 август
(11 септември) 1871 г.

Многоуважаеми господине!

Тези дни завърши най-после Нечаевият процес. От 87 обвиняеми, осъдени са 31, но болшинството се отърва с доста леки присъди. Между осъдените на дълъг срок се намира някоя си г-жа Александровская, която донесла редица прокламации от Женева в Русия. В болшинството си това са били прокламации в бакунинско-нечаевски дух, но между тях се оказала също една работа, нямаща нищо общо с тях, а именно: руският превод на „*Манифеста на комунистическата партия*".

В най-близко бъдеще предстоят още няколко позначителни политически процеси, в това число и процесът по повод руското издание на съчиненията на Ласал. В самото съдържание прокурорът не успя да намери нищо осъдително, а при това правителството настояваше

---

[1] Маркс има предвид „Гражданската война във Франция". *Рус. ред.*

[2] По-нататък в преписката си с Даниелсон Маркс се подписва— А. Вилямс. *Рус. ред.*

[3] Низше дворянско звание; дава се на кметове, мирови съдии, висши чиновници и др. *Ред.*

за възбуждане на дело. Поради това те трябваше да се възползуват от езика на „Капитал и труд"[1], където уж има много силни изрази, опасни за нравствеността на читателя.

Нашите извънредни земски събрания продължават да вземат решения в полза на подоходния данък[2]. Вологденското земско събрание е предложило дори съвсем да се освободят от данък всички лица, които имат по-малко от 100 рубли годишен доход. Това е толкова по-знаменателно, защото досега твърде значителна част на нашия държавен бюджет се покриваше за сметка на *преките данъци* на трудещите се слоеве на населението. В своето болшинство печатът също се изказва за тази реформа.

Изданията на Генералния съвет, които обещахте да ми изпратите, досега не съм получил. Може би Вие твърде много се опасявате от известен вид неприятности, които тук могат да се случат? Но всичко това не е толкова страшно, пращайте смело тези неща. Най-добре ще бъде да изпращате брошурите в запечатани пликове, като *незаплатени* писма, без да обръщате внимание на техния обем, по друг начин тук тези издания не могат да се доставят. (За такива пратки използувайте адреса, *Н. Поляков*, С.-Петербург, *Василевски остров, 10 линия, дом 5, кв. 5*; ръкописите относно „Капитала" изпращайте, моля, на стария адрес с *препоръчани писма*.) Сведения за дейността на Интернационала постъпват тук изобщо много рядко. Истина ли е, че секциите на Интернационала предизвикват такъв страх, че княз Бисмарк и Бейст се готвят да се срещнат специално с цел да се уговорят за съвместни мероприятия против тях?

„Нашият общ приятел" стои в крепостта под много строг единичен арест. Какво ще стане с него — не е

---

[1] *Лассаль Ф.*, Капитал и труд. Г. Бастиа — Шульце-Делич. Економический Юлиан. С.-Петербург 1905. *Рус. ред.*

[2] В 1871 г. правителството предаде въпроса за преобразуването данъка на глава за обсъждане от губернските земски събрания и уездните управи. Болшинството от земските събрания се изказа за заменяване данъка на глава с всесъсловен подоходен данък. Неговото отменяне обаче бе проведено едва през 1885 г., при което цялата тежест на данъчното бреме остана на гърба на селската маса. *Рус. ред.*

известно. За някакво съдебно следствие против него нищо не се чува. Изглежда, че правителството има намерение да го държи неопределено време без съд в единичен арест.

Ваш предан
Н. Д.

24

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

[С.-Петербург]
17 (29) октомври 1871 г.

Многоуважаеми господине!

Като завършихме напълно първия том на „Капитала", ние спряхме в очакване обещаната от Вас преработка на първата глава. Но след това ни стана мъчно да лишим руските читатели от възможността да се запознаят с майсторското изложение на тази глава, защото, ако се отвлечем от нейната абстрактност, тя според нас е една от най-хубавите в книгата. За да не задържаме излизането на тома (решено е той да бъде пуснат не по-късно от декември т. г.), ние пристъпихме вече към печатането. Преработената първа глава (ако Вие още не сте се отказали от намерението си), а също така и различните други малки изменения решихме да дадем във вид на приложение в края на книгата (читателят, разбира се, нищо не ще загуби от двата варианта на първата глава). Като изхождаме от това, ние Ви молим да ни съобщите приблизително кога може да очакваме получаването на ръкописа.

Тези дни ви изпратих произведенията на един от най-добрите руски публицисти и критици, Добролюбов. В часовете на почивка те ще Ви доставят истинско наслаждение. Трябва да се отбележи, че авторът е умрял много млад: едва на 25 години. Той беше приятел на автора на „Очерките по политическа икономия по Мил".

Въпросът за данъчната реформа се разглежда сега от особена комисия под председателството на Валуев. Тази комисия се занимава специално с *политическата* страна на реформата.

С дълбоко уважение

Н. Д.

25

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

[Лондон] 9 ноември 1871 г.

Скъпи приятелю!

Прилагам към настоящото няколко изменения, отчасти просто поправки на печатните грешки. Известно значение имат само измененията, отнасящи се към страниците 192, 201, 288, 205а (забележката) и 376, тъй като тук работата се отнася отчасти до самото съдържание.

Безполезно е *да се чака* преработката на първата глава, тъй като през последните месеци съм така зает (и в близко бъдеще има малко надежда за подобрение в това отношение), че никак не мога да се заема със своите теоретически работи.

Разбира се, в един прекрасен ден на всичко това ще сложа край, но случват се обстоятелства, когато чувството на дълг ви принуждава да се занимавате с неща, несравнено по-малко привлекателни, отколкото теоретическите търсения и изследвания.

Горещо Ви благодаря за Вашата любезност. Със съчиненията на Ерлиб[1] вече съм запознат отчасти. Като писател аз го поставям наравно с Лесинг и Дидро.

Получих няколко куриозни броя от „Московские Ведомости".

Искрено Ваш

А. В.

---

[1] Ерлиб — Добролюбов; Маркс дава неговото име по немски Ehrlieb. *Рус. ред.*

26

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург,
15 (27) март 1872 г.

Многоуважаеми господине!

Печатането на руския превод на „Капитала" най-после е завършено и мога да Ви изпратя един екземпляр от книгата. Аз разчитах да свърша тази работа към края на декември; не е моя вината, че тя се забави повече. Отначало ние искахме да поместим в книгата портрета на автора на отделен лист, той беше вече клиширан, но това не ни се удаде и пак не по наша вина: цензурата не допуска това. Именно тя не разреши да се помести неговият портрет в текста.

Отзивите на нашите списания за този труд, разбира се, ще ви изпратя. Не мислех, че на мене ще се падне да Ви известявам за завършването на печатането, надявах се, че това ще направи „нашият общ приятел". Не сме се видели с него, но той ни изпрати подробно описание на своите скитания. Оказва се, че той е бил принуден да прекара 11 месеца в затвора и го съдили не по политическо дело, а за живеене с чужд паспорт. Съдът от първата инстанция го осъдил на заточение в Сибир; съдът от следващата инстанция отменил тази присъда и му наложил само парична глоба от 100 рубли. Веднага след това той е бил освободен със задължение да не напуска Иркутск. Такива са неговите работи. Впрочем, аз съм убеден, че той сам ще ви извести за всичко. Ако искате нещо да му съобщите, аз съм готов да играя ролята на посредник и да препращам Вашите писма на адреса на „нашия общ приятел".

След като авторът на „Очерките по политическа икономия по Мил" излежал своето наказание, бил отправен в Якутската област, гр. Вилюйск[1]. Този град има

[1] В 1871 г. след изтичане срока на каторжната работа, която Н. Г. Чернишевски отбивал в Александровския завод на Нерчинския окръг, той е бил преведен по заповед на царското правителство в г. Вилюйск, Якутска област, което значително влошило неговото положение. *Рус. ред.*

311 жители, намира се на около 710 версти на север от Якутск и на 9,500 версти от Петербург.

Аз още отдавна исках да обърна Вашето внимание на някои неточности в IV том от съчиненията на този автор в случай че бихте поискали да се позовете на него. Работата се състои в следното:

Цензурата не разреши да се помести в списанието, където се печатаха тези очерки[1], цялата първа глава в оня вид, в който тя се яви в IV том. Всичко напечатано на стр. 1—58 в руското списание липсва; вместо това там имаше редица страници, които влязоха също и в IV том, именно стр. 58—62. По-нататък: стр. 24, ред 5, после трябва да следва онова, което се намира от 6 ред стр. 31 до 19 ред стр. 33, след това иде примерът на стр. 24—31, а след това текстът на стр. 33 ред 20 отгоре. Последните 3 реда на стр. 33 и първите два на стр. 34 трябва съвсем да се изпуснат. Тези пет реда нямат тук никакъв смисъл, защото с тях завършва друг критически очерк. извадки от който се привеждат тук от автора. На стр. 40 по недоглеждане е допусната голяма грешка, а именно: след 14-я ред няма цитат от Мил, книга 2, глава 2, § 3, 4, 5, 6.

За да *не се губят* писмата, бих Ви помолил да ги изпращате от сега нататък препоръчано на следния адрес: С.-Петербург, моето име, Дружество за взаимен кредит, Казански мост, дом Лесников.

С дълбоко уважение
Н. Д.

27

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 28 май 1872 г

Многоуважаеми господине!

Моят отговор се забави толкова много, защото през всичкото време се надявах да Ви изпратя заедно с пис-

[1] „Очерки по политическа икономия по Мил" на Н. Г. Чернишевски се появили за пръв път в „Современник" през 1861 г. и след това влезли в IV том от Съчиненията на Чернишевски (Женева 1870 г.). *Рус. ред.*

мото първите свитъци от *второто немско издание на „Капитала"*, а също така и *френския превод* (Париж). Но немският и френският издатели до такава степен забавиха печатането, че аз не мога повече да отлагам отговора до Вас.

Преди всичко много благодаря за прекрасно подвързания екземпляр. Преводът е направен *майсторски*. Много бих искал да получа още един неподвързан екземпляр за Британския музей.

Много съжалявам, че *абсолютната* [липса на време] (*в буквалния смисъл на думата*) не ми позволи да пристъпя към преработване на моя труд за второто издание по-рано от края на декември 1871 г. Това би било много полезно за руското издание.

Макар френското издание (в превода на г. Руа, преводач на Фойербах) и да е направено от голям познавач на двата езика, при все това той е превеждал понякога прекалено буквално. Затова бях принуден да преработвам във френския текст цели откъси, за да ги направя достъпни за френската публика. Толкова по-леко ще бъде след време да се преведе от френски на английски и на романските езици.

До такава степен съм преуморен и срещам толкова пречки в своите теоретически занятия, че след септември имам намерение да *изляза* от *търговското дело*[1], което сега лежи главно на моите плещи и, както Ви е известно, има своите разклонения по цял свят. Но всичко си има мярка, и аз не мога повече — поне в течение на известно време — да се занимавам едновременно с две работи от толкова различен характер.

Известията, които Вие съобщихте за нашия *общ приятел*, много зарадваха мене и моето семейство. Малко хора така обичам и уважавам както него.

Много ще ме задължите, като препратите приложеното писмо на доктор В. Баранов на адрес: г-жа Баговут-Грос, Театралния площад, дом барон Кюстер.

С надежда скоро да чуя за Вас, приятелски Вам предан

А. В.

---

[1] Маркс има предвид своето намерение да излезе от състава на Генералния съвет на Интернационала след Хагския конгрес. *Рус. ред.*

Един от живеещите в Швейцария шарлатани — М. Бакунин — върши такива работи, че бих бил много благодарен за всякакви точни сведения за тоя човек: 1) за неговото влияние в Русия, 2) за оная роля, която е играла неговата особа в прословутия процес.[1]

28

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург, 23 май
(4 юни) 1872 г.

Многоуважаеми господине!

Тъй като навярно Ви интересува съдбата на руския превод на „Капитала", мога по тоя повод да Ви съобщя следното. В цензурата, където тази книга беше, съгласно закона, предадена за три дена, я преглеждаха двама цензори, които дадоха заключението си за нея на цензурния комитет. Още до прегледа принципиално бе решено да не се задържа тази книга само заради името на автора, но при това все пак най-щателно да се изучи и да се потърси няма ли в нея места, които могат да разрушат или разколебаят основите на икономическия строй. Ето накратко постановлението, единодушно прието от комитета и предадено за заключение в главното управление по печата: „Макар че авторът по своите убеждения е изцяло социалист и цялата негова книга носи напълно определен социалистически характер, за доказателство на което служат следните страници (страниците не ми са известни) — обаче като се вземе под внимание, че изложението съвсем не може да бъде наречено общодостъпно и че, от друга страна, начинът на доказването е облечен навсякъде в строго математическа научна форма, комитетът (може да се помисли, че комитетът напълно се е удовлетворил от доводите и се е превърнал изобщо в социалистически клуб) не намира за възможно да се подхвърли това произведение на съдебно преследване и разрешава издаването на книгата."

[1] Има се предвид Нечаевият процес. *Рус. ред.*

Като разрешава тази книга, цензурният комитет е разчитал следователно на това, че никой не ще я чете. Ето данни по тоя повод: книгата излезе на 27 март, а до 15 май са продадени 900 екземпляра (отпечатани са всичко 3,000 екземпляра).

Голяма част от списанията и вестниците поместиха рецензии за книгата. Всички — без изключение — дават за нея много похвални отзиви. Всестранна критика засега още няма. За съжаление няма досега отзив в „Московские Ведомости". От този вестник може да се очакват най-куриозни изказвания.

От известно време нямаме никакви вести от „нашия общ приятел". Очаквам писмо не по-рано от края на май.

Освен вече изпратения отзив за „Капитала",[1] тези дни Ви изпращам и още други.

Тъкмо когато се готвех да изпратя писмото си, пристигна Вашето от 28 май Преводачите са много поласкани от Вашето високо мнение за превода. Книгата ще изпратя тези дни.

Съобщението за Вашето намерение да се откажете от всяка нетеоретическа работа ме много огорчи. За самото дело това ще бъде чувствителен удар.

Ще се постарая възможно по-скоро да удовлетворя желанието Ви и да получа справка за Бакунин. Мисля, че „нашият общ приятел" по време на пребиваването си в Лондон Ви е съобщил доста за него. Сега мога само да кажа: 1) че той (Бакунин) никога не се ползувал с особено влияние, а в настоящия момент за каквото и да е негово влияние не може и да се говори, като се има предвид глупавата и некрасива роля, която той игра на този процес. 2) За нещастие неговата роля не се разкри по време на съда, макар че той е бил душата на цялата работа. Всички знаменити прокламации (с призива за убийства, подпалвания и т. н.) са били съставени от него. Сам той обаче старателно е скривал своето авторство, за да не навреди на репутацията си на Запад, а неговият адютант Нечаев (чието мнение той много ценеше) замълчавал това в своите собствени интереси. Някой си Негрескул трябвало да разобличи всичко това пред

---

[1] *Кауфман И. И.*, Точка зрения политико-экономической критики у Карла Маркса. „Вестник Европы", май 1872 г. *Рус. ред.*

съда, но умрял от туберкулоза преди процеса. Бакунин игра глупава роля, защото позволи на Нечаев да го измами и слуша неговото пустословие като изказвания на оракул.

С дълбоко уважение
Н. Д.

29

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург, 20 [—25] юли
(1 [—6] август) 1872 г.

Многоуважаеми господине!

Изпратих Ви сборника „Руските обществени въпроси"[1], няколко рецензии за „Капитала"[2] и *„Писма без адрес"*[3] (от автора на „Очерките по политическа икономия по Мил"). Не изпращах досега рецензиите, тъй като чаках завършването на статията в „Биржевая Газета". Но те вероятно са премислили и разбрали, че изказванията, които правиха, съвсем не им подобават и затова са предпочели съвсем да не печатат втория отдел. — *„Писмата* и т. н." са написани от автора още веднага след издаването на закона по селския въпрос. Чух, че скоро ще излезе петият том от неговите произведения и тъй като в тези „Писма" се засягат същите теми, както и в петия том, не би било лошо да се включат и те в него. Възможно е вече у издателя да има копия от тези писма (те не са били напечатани), но като се вземе под внимание, че началото на четвъртия том (напечатан също от ръкописа) не е лишено от грешки, изпращам Ви ко-

---

[1] „Русские общественные вопросы" — Сборник на вестник „Неделя", С.-Петербург 1872 г. *Рус. ред.*

[2] Както ще видите, към тях, за разлика от немците (Г. Зибел, Шефле и др.) не могат да се приложат думите на Лихтенберг: „Хората са склонни да мислят, че са способни да прочетат всяка книга, в която няма криви линии или алгебрични формули, ако само разбират езика, на който е написана. Но това е коренно неправилно!" (1778 г). (*Забележка на автора*).

[3] „Писма без адрес" на Н. Г. Чернишевски, даващи оценка на селската реформа, написани от него в края на 1861 г., са били забранени от цензурата. *Рус. ред.*

пието, сверено с оригинала, с надежда, че ще бъдете така добър и след прочитането ще го изпратите на издателя.

В „*Сборника*" има няколко статии, които, аз мисля, ще Ви заинтересуват със своите фактически данни за положението, в което се намират различните въпроси в Русия. Не очаквайте от авторите теоретическа оригиналност и особен ум; днес в нашата литература няма нито едното, нито другото. Но това са добросъвестни труженици. Вие ще намерите там две статии на Флеровски (Берви) (VI и XIII), автора на „*Положението на работническата класа в Русия*" (между впрочем: второто издание на тази книга е спряно от цензурата).

Настойникът на децата на Чернишевски (Пипин), който е искал да издаде критическите библиографически, исторически и историко-литературни статии на Чернишевски, е бил предупреден, че ако макар и една статия на този автор се появи, издателят без по-нататъшни разговори ще бъде изгонен от столицата. При това трябва да се отбележи, че много от тези неща са били за пръв път печатани в тежките за свободното слово времена през 1855—1856 г.

В „Сборника" има статия на Жохов „Нерешените въпроси на селското дело", в която заслужава внимание очеркът за съвременното положение на селяните като членове на държавния организъм, т. е. условията, създадени от Положението от 19 февруари 1861 г. В нея ще намерите също как се е създавало това „*Положение*", каква роля са играли помешчиците. Може би ще се заинтересувате от въпросите, засегнати в тази статия, и ще пожелаете да се запознаете с материала, легнал в нейната основа. Така също може би ще поискате да видите делегатите-помешчици в цялата им голота, когато те с цинична откровеност защищаваха свещените си права и на предложението на „Комисията" да отпуснат на селяните земя са отговаряли, че подобно предложение е плод на зловредните учения на социализма и комунизма; и са твърдели, че „Комисията" е допуснала да се увлече от ученията на Прудон, които цяла просветена Европа е признала недостойни дори за насмешка, и се борили за малки надели[1] земя за селяните, заявявайки, че голе-

[1] Малък участък земя, който се давал за ползуване на селските семейства от помешчиците след реформата от 1861 г. *Ред.*

мите биха били обременителни за самите селяни. Може би, казвам, всичко това ще Ви заинтересува дотолкова, че да пожелаете отблизо да се запознаете с материалите, издадени от *Скребицки* под заглавие *„Селският въпрос през царуването на Александър II“*[1], и ще ми пишете да Ви изпратя този труд, съчинен твърде добросъвестно — тогава с изпращането на „Сборника“ аз ще постигна целта си. У *Скребицки* Вие ще намерите хода на работата, всички мнения, възраженията на помешчиците, всички техни проекти и т. н. С характера на този труд до известна степен ще Ви запознае споменатата статия на Жохов.

25 юли (6 август)

...Вярно ли е, че уж конгресът ще се състои в Хага? Бъдете така любезен да ми изпратите неговата програма.

Едновременно с това писмо Ви изпращам статията от *„Вестник Европы“*. *„Опит земской статистики“*[2]. Тя ще Ви покаже, че у нас величината v във формулата $\frac{m}{v}$ се стреми да стане отрицателна величина, т. е. от всички сто единици, произведени от работниците, стремят се да му отнемат сто и петдесет! Това показва докъде ни докараха „знаменитите десет години реформи“! Не напразно тифа, причиняван от глад, стана у нас хроническа болест.

Кога мислите да завършите второто издание на „Капитала“? В него ще бъдат направени сигурно много изменения? За мене е важно да знам всичко това, тъй като аз мисля, че към края на годината руското издание ще бъде разпродадено, следователно до това време трябва да се завършат всички подготвителни работи (превод, измененията и т. н.).

Предадох на Баранов Вашето писмо, той иска сам да Ви отговори.

С дълбоко уважение
Н. Д.

---

[1] *Скребицкий А. И.*, Крестьянское дело в царствование императора Александра II, 4 тома. Бони 1862—1868; у Даниелсон стои погрешно „Крестьянский вопрос“. *Рус. ред.*

[2] *Прокофьев М.*, Опыты земской статистики. „Вестник Европы“, июль, 1872 *Рус. ред.*

30
МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН
Петербург

Лондон, 15 август 1872 г.

Многоуважаеми господине!

Надявам се, че вече сте получили първата част на второто немско издание, която Ви изпратих преди няколко дена. Ще Ви изпратя също така първите шест свитъка на френското издание, които ще излязат тези дни. Необходимо е да се справяте с *двете из ания*, тъй като във френското аз малко нещо прибавих и измених.

Вашето интересно писмо получих и на него ще отговоря тези дни. Получих също така и изпратения от Вас ръкопис[1] и статията от „Вестник [Европы]".

Днес набързо пиша по една специална работа от *най-неотложен* характер.

Бакунин с години наред тайно подготвяше разрушаването на Интернационала, но напоследък до такава степен е притиснат към стената от нас, че е бил принуден, на края, да хвърли маската и *открито да се отцепи* заедно с ръководените от него глупци. Той беше главният ръководител на нечаевското дело. И ето, на този Бакунин например е било възложено да преведе на руски моята книга, при което част от парите за превода е била получена от него в аванс, но вместо да представи работата, той натисал или поръчал да напишат на някой си Любавин (така ми се струва), който е водил преговори с него по поръчка на издателя, едно във висша степен възмутително и компрометиращо писмо. Това писмо може да ми свърши много работа, *ако бих могъл незабавно да го получа*[2]. Тъй като това е чисто

[1] Ръкописно копие на „Писма без адрес" на Н. Г. Чернишевски. *Рус. ред.*

[2] През лятото на 1869 г. издателят Поляков по молба на Бакунин му е възложил чрез своя посредник Любавин превода на руски на I том от „Капитала" на Маркс за 1,200 рубли. На 28 септември същата година Любавин за сметка на тази сума предъл на Бакунин 300 рубли. Бакунин обаче не изпълнил условията и на 3 март 1870 г. Любавин получил писмо от Нечаев от името на Бюрото на заграничните агенти на руското революционно движение „Народная расправа" с искане да се освободи Бакунин от задължението по руския превод на „Капитала" и да не се иска връщането на аванса. *Рус. ред.*

търговско дело[1] и тъй като при използуването на този документ не ще бъдат назовавани никакви имена, аз се надявам, че Вие ще ми доставите това писмо. Но не бива да се губи нито минута време. Ако можете да ми изпратите това писмо, трябва да го направите веднага, защото в края на месеца аз заминавам от Лондон на Хагския конгрес.

Искрено Ваш
А. Вилямс

31
МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН
Петербург

[Лондон] 12 декември 1872 г.

Скъпи приятелю!

От приложеното Вие ще се запознаете с резултатите от Хагския конгрес. На заседанието на следствената комисия по делото на Алианса аз прочетох писмото до Любавин при условие на най-строга тайна и без да назовавам адреси. Тайната обаче не бе запазена, първо, защото в състава на комисията влизаше белгийският адвокат Сплингард, който е бил в действителност просто агент на алиансистите, и, второ, защото *Жуковски, Гийом* и К°, за да предотвратят по-нататъшните събития, от по-рано са разказали наляво и надясно за цялата работа, разбира се, стараейки се *по своему* да оправдаят станалото. Вследствие на това комисията в доклада си пред конгреса бе принудена да съобщи отнасящите се до Бакунин *факти,* които се съдържаха в писмото до Любавин (аз, естествено, не казах неговото име, но приятелите на Бакунин знаеха за това още в Женева). Пита се сега: *има ли право* комисията, избрана от конгреса за публикуване на протоколите (в състава на която влизам и аз), да направи *публично достояние* това писмо, *или не?*

---

[1] Спазвайки необходимата конспирация в откритата преписка, Маркс в своите писма нарича политическите и партийни въпроси „търговски дела". *Рус. ред.*

Решението на този въпрос зависи от Любавин. Смятам за нужно да забележа обаче, че след конгреса тези факти, без каквото и да е наше съдействие, отдавна вече са обходили цялата европейска преса. Обратът, който взе тази работа, бе за мене толкова поприятен, защото разчитах на най-строгото запазване на тайната и го исках по най-тържествен начин.

Вследствие изключването на Бакунин и Гийсм Алиансът, който държи в ръцете си секциите в Италия и Испания, откри навсякъде срещу нас клеветническа кампания и т. н и обединил се с всякакви съмнителни елементи, се стреми да предизвика разкол на два лагера. В последна сметка обаче неговото поражение е неминуемо и той само ще ни помогне да *очистим* Интернационала от мръсните или тъпоумни елементи, които тук-там са се вмъкнали в редовете на Дружеството.

Покушението на приятелите на Бакунин върху живота на бедния Утин, извършено в Цюрих, е несъмнен факт и здравословното му състояние сега внушава много сериозни опасения. За тази отвратителна постъпка вече се писа в няколко вестника на дружеството (между другото — в мадридския „Emancipacion") и за него подробно е съобщено в нашия публичен отчет за Хагския конгрес. Същата шайка от негодници е извършила още две подобни нападения върху своите противници в Испания. Скоро тя ще бъде прикована на позорния стълб пред целия свят.

Съдбата на нашия любим „общ приятел" дълбоко вълнува цялото ми семейство. Аз имам план да му помогна — чрез дипломатическа намеса — от Цариград. Може би ще сполуча в това.

Изпратеният от Вас ръкопис все още се намира у мене, тъй като Утин не е в състояние да се заеме с неговото отпечатване, а Елпидин е подлец от същата шайка. Ръкописът е много интересен[1].

С нетърпение очаквам обещаната критика (ръкописна), а така също и всякакъв печатен материал по този въпрос, който се намира у Вас[2]. Работата е там, че един

[1] „Писма без адрес" от Н. Г. Чернишевски. *Рус ред.*

[2] Става дума за ръкописната статия на Ю. Жуковски „Карл Маркс и неговата книга за капитала" и за печатните рецензии на руското издание на „Капитала". *Рус. ред.*

от моите приятели иска в най-скоро време да напише статийка за приема, който е оказан на моята книга в Русия.

Печатането на френския превод спря поради една нещастна случайност, но след няколко дни ще се възобнови.

Готви се също и италиански превод.

В заключение още една молба. Моят зет, френски емигрант, лекарят Лафарг, би желал, ако е възможно, да изпраща в някое руско списание и т. п. съобщения или по естествените науки, или пък за обществено-политическите събития в Италия и Испания (а също така и във Франция). Но неговото материално положение не му позволява да прави това безплатно и освен това той може да дава статиите си само на френски език.

Много бих искал да видя книгата на киевския професор Зибер за учението на Рикардо и другите за стойността и капитала, в която се говори също за моята книга[1].

Приятелски Вам предан

А. Вилямс

Във втория том на „Капитала", в отдела за поземлената собственост, възнамерявам да се занимая много подробно с руската ѝ форма[2].

Още нещо. Бих искал да напечатам нещо за живота, личността и т. н. на Чернишевски, за да предизвикам симпатиите на Запада към него. Но за това ми са нужни фактически данни.

---

[1] *Зибер Н. И.*, Теория ценности и капитала Д. Рикардо. Киев 1871. *Рус ред.*

[2] Маркс отначало предполагал да даде във II том „Процеса на обращението на капитала" и „Процеса на капиталистическото производство в неговата цялост, т. е. онова, което сега съставлява II и III том на „Капитала". *Рус. ред.*

32
Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС
Лондон

С.-Петербург,
15 (27) декември 1872 г.

Многоуважаеми господине!

Вие искате да се застъпите за „нашия общ приятел" по дипломатически път. Струва ми се обаче, че всяка молба, която изхожда не от роднини — а още повече от чужденци, — е в състояние само да му навреди, тъй като може да *придаде* на дадената личност *важност* в очите на правителството. Но това зависи от средствата, които Вие искате да приложите.

Изпратих Ви *Зибер* и освен това — като материал по въпроса за руската поземлена собственост — *Скребицки* и книгата на *Головачев „10 години реформи"*. За да се избягнат всякакви недоразумения, трябва да Ви съобщя, че изпращането на книги у нас се заплаща само до границата, така че Вие вероятно ще трябва да платите за изпращането им от границата до Лондон. Аз тук нищо не мога да променя. Преди около две години, за да избягна това, по молба на „нашия общ приятел" изпратих на дъщеря Ви с английски параход няколко руски опери; не зная дали ги е получила. Много бих искал да зная какво впечатление са направили на Вас и на Вашето семейство тези опери.

Надявам се, че молбата Ви относно Вашия зет[1] ще може да бъде удовлетворена. В едно списание („Знание") може да изпраща статиите по въпросите на естествознанието (условия: 50 рубли на печатна кола за оригинален труд и 35 рубли за компилация), а в друго — статиите по различни социални въпроси, отнасящи се до Западна Европа. Но непременно ще са необходими пробни статии.

Що се отнася до сведенията за живота и личността на Чернишевски аз ще се опитам да ги намеря и Ви ги изпратя. Тук трябва да се вземат под внимание същите ония съображения, както при случая с „нашия общ приятел". Струва ми се обаче, че 1) положението на Чернишевски не може да бъде влошено, 2) описанието на неговата научна и публицистична дейност не може да му

[1] П Лафарг. *Рус. ред.*

навреди и 3) време е, най-сетне, да се даде гласност на това възмутително юридическо убийство.

Обвинението се основаваше между другото на едно фалшиво писмо[1]. Не му позволиха да приведе доказателства за свое оправдание. Освен това обвиняваха го за произведението му (допуснато от цензурата!). Обвиняваха го в сношаване с емигрантите във връзка с това, че е написал писмо до Херцен, в което му предлагал да прекрати своята публицистична дейност, тъй като тя според автора вместо да донася полза, принася решителна вреда[2]. — Ще се постарая да намеря този процес и ще Ви го изпратя. Страхувам се, че не ще успея да намеря достатъчно материали за неговата биография. Между впрочем неговите статии, изрязани от книжките на списанията, образуват дванадесет тома и е невъзможно да се съберат. В печата се появиха неговите критически, полемически, икономически (които Вие в по-голямата част получихте), исторически, библиографически и т. н. и т. н. работи и само по тях може да се съди за неговата голяма ученост и ерудиция. Той е превел: „Политическата икономия" на Мил, „Историята на XVIII в." на Шлосер (при това бе обещал два тома свои бележки, което за съжаление не можа да изпълни), шест тома от „Всеобщата история" на Шлосер и част от „Историята на XIX в." на Хервинус.

Любавин е готов да изпълни Вашето желание, т. е. съгласен е и Вие да направите публично достояние писмото, но само при следното условие: тъй като документът е доставен от Любавин и той освен това излиза

[1] Става дума за изфабрикуваното от III отделение с помощта на провокатора Всезолод Костомаров фалшиво „писмо на Чернишевски" до поета Алексей Николаевич Плешчеев, където се говорило за тайно печатане на революционни позиви, печатарска машина и пр. Това фалшиво писмо изиграла голяма роля при осъждането на Чернишевски. *Рус. ред.*

[2] Има се предвид писмото с подпис „Руски човек", публикувано в брой 64 на Херценовия „Колокол" от 1 март 1860 г. В писмото злобно се осмивала вярата на Херцен в либерализма на Александър II и в уж започнатия в Русия прогрес. Авторът на писмото посочва, че пред Русия има един път за обновление — това е народното въстание. Писмото завършвало с думите: прощавайте и помнете, че вече стотици години Русия губи вярата в доброто намерение на царете. Не сте Вие, който ще я поддържате. Авторът на писмото и досега не се знае. *Рус. ред.*

като обвинител; тъй като той не иска да вземе ролята на анонимен обвинител; тъй като той е убеден, че подобен документ трябва да бъде напечатан изцяло, той иска да се напечата неговото име. Само при това условие той е готов да изпълни Вашето желание.

С дълбоко уважение

Н. Д.

33

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург,
16 (28) януари 1873 г.

Многоуважаеми господине!

Много Ви благодаря за 5 и 6 свитък на „Капитала", получих ги от цензурата.

Що се отнася до публикуването на писмото, работата е както по-напред: Любавин настоява неговото име да бъде напечатано. — Ако имате под ръка вестниците, в които е била описана тая история, ще Ви помоля да изрежете статията и да ми я изпратите.

Много съжалявам, че не мога да одържа обещанието си и да Ви изпратя работата на Юли Жуковски за „Капитала". Тъй като авторът е принуден да се откаже от литературна дейност, той е унищожил всички свои ръкописи.

Преди около две години „нашият общ приятел" ме помоли, през време на пребиваването си тук и по-късно в писмата *отпак*, да изпратя на дъщеря Ви няколко опери, та поне с тях да ѝ се отблагодари някак за помощта, която тя му е оказала, като му е преподавала английски език. Впоследствие той провери дали съм изпълнил молбата му. В следващото писмо ще му предам благодарността от неговата бивша учителка.

Тези дни получих писмо от „нашия общ приятел", в което между другото съобщава, че според слуховете *Чернишевски полудял.* Тези слухове според него са твърде правдоподобни, защото в последно време Чернишевски е бил лишен от физически удобства (храна, бельо и т. н.)—и това в местност, чиито климатически условия са съвсем същите, както в Нова земя и Шпицберген.

За да получа сведения за живота на Чернишевски, аз се обърнах към неговите приятели. Един от неговите

приятели, от ранна възраст тясно свързан с него и затова познаващ го отблизо, сега се бои да произнесе високо неговото име. Нещо повече. Като получил през 1866 г. от Чернишевски роман от чисто епичен характер, в който авторът се отнася към своя герой точно както Текерей към Пенденис, роман — рисуващ общественото движение през 40-те години в столицата и провинцията, впечатлението, произведено от Кримската война на обществото, общественото движение, резултат на тази война, освобождението на селяните и т. н. — този човек не намерил нищо по-добро от това... да изгори романа![1] И от такъв човек аз се надявах да узная подробности за Чернишевски! — Друг негов приятел ми обеща да събере желаните сведения, но той не гарантира, че тези сведения ще бъдат пълни. Аз настойчиво го молих да ми намери сведения за публицистичната дейност на Чернишевски, защото той е дружел с него тъкмо по това време. Интересно е да се отбележи какво впечатление е произвел той на своите литературни противници: всички списания са били звени с него, всички го критикували. А сега неговото име се явява във вестниците само като ругатня...

Изпращам Ви сатирите на единствено оцелелия умен представител на литературния кръжок на Добролюбов — Шчедрин[2]. Неговите типове изведнаж стават така популярни, както типовете на Островски и т. н. Никой не умее по-добре от него да забелязва пошлите страни на нашия обществен живот и да ги осмива с по голямо остроумие. Освен нечаевското (277) и мясниковското (101) дела, на международния статистически конгрес (277—305) и т. н. Вие ще намерите в него характеристика на типове, вече познати на Вас, но които у нас едва сега се появяват — типа на умерения либерал (педанта у Шчедрин) V, IV, типа на концесионера и т. н., чиито представители са „С.-Петербургские Ведомости", „Вестник Европы" и др.

С дълбоко уважение
Н. Д.

---

[1] Възможно е да става дума за „Старо време" — първата част от трилогията („Старо време", „Пролет", „Утопия"), която Чернишевски е писал в заточение през втората половина на 60 те години. Ръкописът на „Старо време" не се е запазил. *Рус. ред.*

[2] *Салтыков—Шчедрин М. Е.*, Дневник провинциала в Петербург. С.-Петербург 1873. *Рус. ред.*

34

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 22 май 1873 г.

Многоуважаеми господине!

Ще ви бъда много благодарен, ако ми съобщите *някои сведения* за възгледите на Чичерин върху историческото развитие на общинното земевладение в Русия и неговата полемика по този въпрос с Беляев. Пътят, по който се образувала тази форма на собствеността (историческия) в Русия, представлява, разбира се, второстепенен въпрос и няма никакво отношение към въпроса за значението на това учреждение. Обаче немските реакционери от рода на берлинския професор А. Вагнер и т. п. се ползуват от оръжието, предоставено на тяхно разположение от Чичерин. В същото време всички исторически аналогии говорят против Чичерин. Как може да се случи, че в Русия това учреждение е било въведено като чисто фискална мярка — просто като съпътствуващо крепостничеството явление, — когато във всички други страни същото това учреждение е възникнало по естествен път и представлява от себе си необходима фаза в развитието на свободните народи?

Ваш *А. Вилямс*

35

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург, 20 март
(1 април) 1873 г.

Многоуважаеми господине!

Когато научих, че искате да пишете за руските поземлени отношения, почнах да събирам сведения, намиращи се в руската литература по дадения въпрос. Чете-

нето книгата на *Егер* „*Съвременният социализъм*"[1] ме накара да Ви съобщя *историческите* данни по този въпрос. Излиза, че това става според Вашето желание. Но *сега* е невъзможно да Ви изпратя исканата от Вас полемика; трябва по-рано да извадя от списанията съответните статии[2]. Струва ми се, че статията на Чернишевски „*Чичерин като публицист*"[3] Ви е неизвестна. Това е блестяща критическа работа, в която авторът с остър хумор опровергава главните мисли на Чичерин. Пращам Ви я заедно с основните трудове за поземлената собственост. Историческата страна на този въпрос е сравнително малко разработена. За съжаление книгата на *Беляев* („Селяните в Русия") не можах никъде да намеря, а между впрочем в нея се привеждат маса интересни факти. Някои неща Вие можете да намерите в книгата на *А. Славатински*[4] „*Дворянството в Русия*". Ако можете да получите „Университетски известия" Киев от 1870—72[5] (тук те са забранени), там Вие ще намерите статията за селячеството в Русия до царуването на Борис Годунов. Известен материал ще Ви дадат „*История на на гражданските закони в Русия*" на *Неволин* и „*Руското гражданско законодателство*" на *Побгдоносцев* (ако ги няма в Британския музей, аз ще Ви ги изпратя). Тези дни ще получите пълна библиография по този въпрос заедно с брошурите и книгите, които ще успея да намеря. — Но покрай историческата страна на работата интересно е да се проследят причините за разложението на общината понастоящем, за да се покаже, че освобождението на селяните не е имало никакво непо-

---

[1] *Held, Die deutsche Arbeiterpresse der Gegenwart (Хелд, Съвременният немски работнически печат)* и др. Определението на социализма у Егер е твърде забавно по своята наивност. *(Забележка на автора).*

[2] Полемиката между Б. Н. Чичерин и Беляев за произхода на руската община започнала със статията на Чичерин в брой 1 на „Русский Вестник" през 1856 г. („Обзор исторического развития сельской общины в России") и с критиката на тази статия от Беляев в бр. 1 на „Русская Беседа" 1856. *Рус. ред.*

[3] Напечатана в т. LXXV (брой 5) на „Съвременник" от 1859 г. *Рус. ред*

[4] У Даниелсон погрешно е написано К. Словатински. *Рус. ред.*

[5] *Тумасов,* Историко-юридический быт русского крестьянства. „Университетские Известия", брой 6, 7, 8. Киев 1872. *Рус. ред.*

средствено влияние върху това. (Напротив, Ад. Вагнер в своята брошура „Уничтожение"[1], стр. 47 твърди, че крепостното право и общината са тясно свързани помежду си и че отменяването на първото влече след себе си разложението на последната.) В предишните си писма аз имах случай да посоча някои условия, предизвикващи това явление.

С дълбоко уважение

Н. Д.

Чернишевски, роден в Саратов през 1828 г., е син на свещеник. Той се учи в Саратовската духовна семинария. Баща му, владеещ добре езици, запознава и сина си с тях. Неудовлетворен от знанията, които му дава семинарията, 16-годишен Чернишевски я напуща и постъпва в Петербургския университет. В Петербург той се запознава с Введенски, преводач на Дикенс, който оказва известно влияние на неговото развитие, като го запознава с чуждата литература. Към това време се о - нася направеният от него превод на повестта „Семейство Дод в чужбина"[2]. Посещавайки филологическия факултет, той продължава лингвистическите си занятия. Годината 1847 е криза в неговия духовен живот: тъй като филологията повече не го удовлетворява, той се заема с изучаване на политическия и обществен живот на Западна Европа; на университетските си занятия той се отдава с по малко усърдие отколкото по-рано. 1848 година оказва върху него много силно влияние; той има тогава навик да посещава кафенета, за да следи чуждия политически печат. През 1850 година свършва университета. Написаната от него дисертация за получаване степен магистър („Естетическите отношения на изкуството към действителността", СПБ 1855, нейната теоретическа основа послужва за изходна точка в дейността на Чернишевски и Добролюбов като критици) бива отхвърлена от университета. — След завършване на университета

[1] *Wagner A.*, Die Abschaffung des privaten Grundeigenthums. Leipzig 1870 (*Вагнер А.*, Премахване на частната поземлена собственост, Лайпциг 1870). *Рус. ред.*

[2] Преводът на книгата на Чарлз Ливер „Семейство Дод в чужбина", направен от Чернишевски, се е печатал на части в „Отечественные Записки" 1854—1855. *Рус. ред.*

той постепенно престава да се занимава с филология, за да започне да се занимава с немската философия, икономическите и политически науки. Все пак първите му печатни работи са с филологическо съдържание, а именно: „*За взаимоотношението между славянския език и санскритския*", а също така разборът на филологическата дейност на Хилфердинг („Отечественные Записки", 1853 г.). През 1850 г. той заема длъжността учител по руски език в кадетския корпус, където оказва голямо влияние върху другите преподаватели. За влияние на отделни личности върху него не може и дума да става, тъй като лицата, които го познават, твърдят, че той се е издигал над всички в онези кръгове, където е бивал; всички били изумени от неговите знания. В 1852 г. той бива принуден, поради семейни обстоятелства, да се върне в Саратов, където заема място като гимназиален учител. През 1853 г. се завръща в Петербург и взема дейно участие в „Отечественные Записки" и „Современник". От 1855 г. „Современник" излиза под негова редакция и следва неговата програма; от 1858 г.[1] той почва да работи заедно с Добролюбов. През юни 1862 г. той бива арестуван поради обвинение в държавна измяна, въз основа на анонимно писмо; през март 1864 г. е произнесена присъда, според която бива заточен в Сибир на 7 години каторжна работа.

Както виждате, тези сведения са съвсем недостатъчни. Те трябва да бъдат допълнени с данни: 1) за неговия духовен живот, 2) за неговата литературна дейност и 3) за неговия процес. Що се отнася до първата точка, *обещаха* ми да намерят неговата преписка; що се отнася до неговата литературна дейност, едно лице, познаващо го много добре, ми обеща да даде описание на съответните факти[2].

[1] Добролюбов започва да работи в „Современник" като постоянен сътрудник (ръководител на критико-библиографския отдел) от края на 1857 г., като един от редакторите на „Современник" — от 1858 г. *Рус. ред.*

[2] Даниелсон не успял да изпрати на Маркс подробни сведения за живота и дейността на Чернишевски. В писмото до Маркс от 10 а густ 1873 г. той пише: „Съжалявам, че не можах досега да изпратя обещаните биографични материали. Макар че аз самият смятам, че е полезно сега да се публикува по възможност пълна

Неговата пълна биография е напечатана в Херценовия „Колокол" (1864 г.). Броевете от тази година тук не могат да се набавят.

Н. Д.

35

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 12 август 1873 г.

Многоуважаеми господине!

През последните месеци аз тежко боледувах и по едно време дори, вследствие преуморяване, се намирах в опасно състояние. Главата ми пострада толкова сериозно, че съществуваше опасност от апоплектически удар, и дори сега все още не съм способен да работя повече от няколко часа в денонощието. Ето *единствената причина,* поради която досега не Ви известявах за получаването и не съм благодарил за ценната колекция от книги, която Вие бяхте така любезен да ми изпратите.

Вие вече, разбира се, сте получили — поне аз така разбрах Вашето последно писмо — три екземпляра от еднотомното издание на „Капитала". Днес Ви изпращам последния *свитък* от онова издание, което излезе в отделни свитъци.

Понастоящем печатаме „Изобличенията за Алианса" (Вие знаете, че сектата на *титотелерите*[1] се назовава в Англия с това име) и аз бих искал да знам *най-евтиния* начин за изпращането до Вас достатъчно голям брой екземпляри [от тази брошура]. Писмото, което има отношение към главатаря на тази лицемерна компания, ние все още държим в резерва.

биография, онези, които притежават необходимите сведения, са на друго мнение. Те са напълно убедени, че тяхното публикуване само ще навреди на Чернишевски." *Рус. ред.*

[1] Титотелери (teetotallers) – така в Англия се наричат привърженците на пълното въздържане от спиртни напитки. Маркс в дадения случай има предвид бакунинците, поддържащи въздържане от участие в политическата борба. *Рус. ред.*

Много съм Ви благодарен за последното дълго писмо; аз ще му намеря съответно употребление. То има за мене голяма търговска ценност.

Искрено Ваш
А. Вилямс

37
МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН
Петербург

Лондон, 15 ноември 1878 г.

Многоуважаеми господине!

Днес получих Вашето писмо от 28 октомври.

Писмото, на което се позовавате, не съм получил. Възможно е да е заловено от германската поща или да се е загубило: пруското правителство до такава степен безпокои пощенските си чиновници, че много писма „изчезват" неизвестно къде, просто поради безредие. По тоя начин последното писмо, което имах честта да получа от Вас, бе датирано — *7 март 1877 г.*

Това, че бях престанал да Ви пиша, беше просто резултат на предупрежденията, които получих тъкмо тогава от някои мои приятели, живеещи в Русия; те ме молеха да престана за известно време да им пиша, тъй като моите писма, въпреки тяхното невинно съдържание, биха могли да им причинят неприятности.

По повод на второто издание на „Капитала" ще си позволя да дам следните указания[1]:

1) Бих желал *разделението на главите* — същото се отнася и до техните *подраздели* — да бъде направено по френското издание.

2) Преводачът постоянно и щателно да сверява второто немско издание с френското, тъй като последното съдържа много важни изменения и добавки (макар че аз, наистина, бях принуден не един път, особено в пър-

[1] В писмо от 28 октомври 1878 г. Даниелсон съобщава на Маркс, че в книжните лавки няма вече нито един екземпляр от I том на „Капитала" и стои въпросът за издаването на второто руско издание. Той моли да му се съобщи не предполага ли Маркс да направи нови изменения в текста на книгата. *Рус. ред.*

вата глава, да опростявам (aplatir) изложението при неговия превод на френски).

3) Намирам за полезно да направя *някои изменения* и *ще се постарая да ги приготвя* не по-късно от *осем дни*, за да имам възможност да Ви ги изпратя следната събота (сега сме петък).

Щом като *вторият том на „Капитала"* бъде даден за печат — но това едва ли ще стане по-рано от края на 1879 г., — Вие ще получите коректурните коли, както поискахте.

Получих от Петербург няколко печатни произведения, за които съм Ви много благодарен. От полемиката на Чичерин и някои други срещу мене нищо не ми е попаднало пред очите, с изключение на онова, което Вие ми изпратихте през 1877 г. (статията на Зибер и другата — струва ми се, на Михайлов[1], — и двете в „Отечественные Записки", са написани в отговор на този чудак Жуковски, който си въобразява, че е енциклопедист). Пребиваващият тук професор Ковалевски ми каза, че „Капиталът" предизвикал доста оживена полемика[2].

Английската криза, която аз предсказвах на стр. 354 на френското издание (забележката), най-после се разрази през последните седмици. Моите приятели, теоретици и просто делови хора, ме молеха тогава да изхвърля тази забележка, защото им се струвала недостатъчно обоснована — до такава степен те бяха убе-

---

[1] Н. К. Михайловски. *Рус. ред.*

[2] Полемиката в руския печат около „Капитала" на Маркс през 1877—1879 г., в която взели участие най-видните руски учени и публицисти от онова време, била открита със статията на Ю. Жуковски „Карл Маркс и неговата книга за капитала" („Вестник Европы", IX, 1877). В отговор на нея се появили редица статии, в това число и изпратената на Маркс от Даниелсон статия на Н. Зибер „Няколко забележки по повод статията на Жуковски . . ." (Отечественные Записки", XI, 1877 г.) и статията на Н. К Михайловски „Карл Маркс пред съда на г. Жуковски" („Отечественные Записки", X, 1877), която дала повод на Маркс да напише известното писмо до редакцията на „Отечественные Записки". През 1878 г. с рязка полемика срещу Маркс излиза Б. Н. Чичерин, като помества в „Сборник государственных знаний" под редакция на Безобразов (С.-Петербург 1878) статията „Немските социалисти: II. Карл Маркс". Като отговор на нея послужи статията в „Слово" брой 2 от 1879 г. на Н. Зибер „Б. Чичерин contra К. Маркс". *Рус. ред.*

дени, че кризите в Съединените американски щати, в Германия и Австрия трябва, така да се каже, да разсеят („escompter") английската криза.

Първата страна, където работите ще тръгнат отново *по възходяща линия*, ще бъдат *Североамериканските съединени щати*. Само че подобрение тук ще настъпи при съвсем изменили се условия, и при това изменили се към по лошо. Народът напразно ще се опитва да се освободи от монополизиращата сила и (доколкото се отнася *непосредствено до благополучието на масите*) от гибелното влияние на едрите компании, държащи в ръцете си индустрията, търговията, поземлената собственост, железопътните линии, финансите и разрастващи се с все по-ускорени темпове от времето на гражданската война. Най добрите американски писатели открито провъзгласяват като неопровержим факт, че макар войната за освобождението на робите и да е разбила веригите на негрите, затова пък, от друга страна, тя е поробила белите производители.

Смятам, че най-интересен обект за изследователя икономист представляват сега именно Съединените щати и особено периодът от 1873 (от времето на септемврийския крах) до 1878 г., т. е. периодът на хроническата криза. Онези промени, които в Англия изискваха за своето осъществяване цели столетия, тук станаха само за няколко години. Но изследователят трябва да обърне вниманието си не върху по-старите, приатлантически щати, а върху по-новите (от които Охайо представлява най поразителен пример) и най-новите (като например Калифорния).

Много глупци в Европа, които си въобразяват, че коренът на злото се крие в теоретиците като мене и други, биха взели добър урок от четенето на официалните американски отчети.

Много бихте ме задължили, ако ми съобщите някои сведения за сегашното състояние на руските финанси — сведения, с които Вие като занимаващ се с банкови дела навярно разполагате.

Предан Вам

А. В.

38

МАРКС до Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 28 ноември 1878 г.

Многоуважаеми господине!

Получих изпратените от Вас три книги, за които съм Ви много благодарен. Моите руски приятели вече ме подготвиха за това, че от г. Чичерин трябва да се очаква много слабо произведение, но действителността надмина очакванията ми.[1] Той, очевидно, не е запознат с най-елементарните понятия на политическата икономия и си въобразява, че пошлостите на Бастия и неговата школа, изказани от негово собствено име, се превръщат в оригинални и неоспорими истини.

През миналата седмица немах възможност да се заема с преглеждането на „Капитала". Сега вече съм свършил това и намирам, че — с изключение на онези изменения, които трябва да бъдат извършени от преводача при сравняването на второто издание с френското — ще бъде необходимо да се внесат още само съвсем малко изменения, които следват по-нататък в това писмо.

Първите два раздела (*„Стока" и „Пари"*) и *„Превръщането на парите в капитал"* следва да се преведат изключително *по немския текст. На стр. 86 от немското издание, ред 5 отдолу,* трябва да бъде: „И наистина, стойността на всеки индивидуален аршин[2] е само материализация на известна част от оня обществен труд, който е изразходван за цялото количество аршини".

В глава XVI на френското издание (в глава XIV на немското издание това го няма) прибавената точка за Дж.-С. Мил, *стр. 222,* колонка II, ред 12 отдолу, трябва да се чете: „Аз предполагам навсякъде — казва той — съвременното положение на нещата, господствуващо и т. н. навсякъде, където капиталисти и работници образуват отделни класи". Следващите две изречения: „Уди-

[1] Маркс има предвид статията на Б. Н. Чичерин „Немските социалисти: II. Карл Маркс". *Рус. ред.*

[2] Линия, дълга един аршин = 0.711 метра. *Ред.*

вителна оптическа измама е да се виждат навсякъде отношенията, които досега са съществували на земното кълбо само като изключения! Но да минем по-нататък — трябва *да се зачеркнат*, а следващото изречение да се чете така:

„Г-н Мил иска да вярва, че „дори при такава икономическа система, където капиталистите и работниците образуват отделни класи, не е абсолютно необходимо това да бъде така".

Кризата и произтичащите от нея прекратяване на работата, затваряне на фабриките и банкрути продължават да свирепствуват в индустриалните графства; но тук, в Лондон, за да не плашат широката публика, вестниците правят всички усилия, опитвайки се да потулят тези неприятни, но неопровержими „инциденти". Ето защо човек, който чете само финансовите статии на лондонските вестници, може да получи само най-оскъдни сведения за онова, което става.

Искрено Ваш

А. Вилямс

39

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 10 април 1879 г.

...А сега, преди всичко, длъжен съм да Ви съобщя (това е съвсем поверително), че според стигналите до мене сведения от Германия вторият том от моята работа *не може да бъде издаден*, докато сегашният режим продължава да се държи там с цялата си сегашна суровост. Това съобщение, като се има предвид съществуващото положение на нещата, ни най-малко не ме учуди, и трябва да призная, никак не ме разсърди — по следните причини:

Първо, аз за нищо не бих се съгласил да пусна втория том преди сегашната английска индустриална криза да достигне своя предел. Нейните прояви този път са много своеобразни и в много отношения твърде раз-

лични от наблюдаваните в миналото. Това своеобразие, покрай другите видоизменящи се обстоятелства, лесно се обяснява с това, че никога още *английската криза не е била предшествувана* от такива ужасни и продължителни кризи (продължаващи вече почти пет години) в *Съединените щати*, в *Южна Америка*, *Германия*, *Австрия* и пр.

Поради това необходимо е внимателно да се наблюдава сегашното развитие на събитията до пълната им зрелост, преди да бъдете в състояние да „употребите" тези факти „производително" — аз имам предвид „*теоретически*".

Ето например една от странните особености на сегашното положение на нещата. Както Ви е известно, ставаха банкови крахове в Шотландия, а също така и в някои английски графства, особено в западните (в Корнуелс и Уелс). И при все това истинският *център на паричния пазар* не само на Съединеното кралство, но и на цял свят — *Лондон* — досега беше малко засегнат от това. Наопаки, с малко изключения крупните акционерни банки, като Английската банка, засега само са *спечелили* от общата прострация.[1] А каква е тази прострация, Вие можете да съдите по онова пълно отчаяние, в което са изпаднали английските филистери в търговския и индустриален свят, изгубили всяка надежда за по-добри времена! Аз никога не съм виждал нещо подобно. Никога още не ми се е случвало да бъда свидетел на такова морално сътресение, макар че бях в Лондон и през 1857, и през 1866 г.

Не подлежи и на най-малко съмнение, че едно от обстоятелствата, благоприятствуващи лондонския паричен пазар, се заключава в сегашното състояние на *френската* банка, която след развилите се неотдавна връзки между двете страни, се превърна във *филиал* на Английската банка. Френската банка вследствие на това, че свободната размяна на нейните кредитни билети още не е възстановена, държи големи запаси от злато на кюлчета и при първия признак на каквото и да било смущение на лондонската борса френските пари я наводняват за заку-

[1] Угнетено, потиснато състояние, съпроводено с пълно отпадане на силите и безразлично отношение към околното. *Ред.*

пуване на временно обезценените книжа. Ако миналата есен френските пари биха били внезапно иззети, щеше да стане нужда Английската банка да прибегне към своето последно, крайно средство — *към спиране действието на банковия закон*, веднага след което у нас неизбежно би настъпил паричен крах.

От друга страна, онова спокойствие, с което беше извършено в Съединените щати възстановяването на изплащането с налични пари, премахна всякакви посегателства от тази страна върху ресурсите на Английската банка. Но онова, което досега особено съдействуваше за предотвратяване краха на лондонския паричен пазар, то е външно спокойното състояние на банките в *Ланкашир* и другите промишлени окръзи (с изключение на западните миннозаводски окръзи), макар съвсем достоверно да е известно, че тези банки не само че са употребили значителна част от своите ресурси за сметка на полиците по неизносните сделки на фабрикантите и на заемите по тези сделки, но някои от тях, като напр. Олдхемската, даже са загубили значителна част от своя капитал за постройка на нови фабрики. В същото време големи запаси от стоки, особено памучни, се натрупват ежедневно не само в Азия (предимно в Индия), където ги изпращат на консигнация, но и в Манчестер и т. н. и т. н. Трудно е да си представим как може да завърши такова положение на нещата без всеобщ крах в индустрията, а следователно и сред местните банки, които на свой ред влияят непосредствено на лондонския паричен пазар.

А засега — стачки и смущения господствуват навсякъде.

Ще забележа *мимоходом*, че миналата година, толкова неблагоприятна за всички други предприятия, *железопътните линии* процъфтяваха; но това ставаше само следствие на различните изключителни обстоятелства като Парижкото изложение и т. н. Но в действителност железопътните линии процъфтяват само наглед, като трупат дългове и от ден на ден задължават своя *капитал*.

Както и да върви обаче развитието на тази криза, толкова важна във всичките си подробности за изследователя на капиталистическото производство и за спе-

циалиста-теоретик — тя все пак ще мине, както и предшествуващите я, и ще стане изходна точка на нов „индустриален цикъл" с всичките му разнообразни фази на процъфтяване и т. н.

Но под покрива на това „наглед" здраво английско общество се крие друга криза — *аграрна*, която ще извърши големи и важни промени в социалната структура на това общество. Аз ще се върна към тоя предмет друг път, сега това би ме отвело твърде далече.

Второ, огромната маса от материали, които получих не само от *Русия* но и от *Съединените щати* и т. н., ми дава приятният „предлог" да продължа изследването си вместо окончателно да го обработя за публикуване.

Трето, моят лекар ме предпазва, като иска значително да съкратя „работния си ден", ако не искам да изпадна в онова състояние, в което се намирах през 1874 г. и в следващите години, когато често ми се завиваше свят и загубвах работоспособността си след малко часове сериозен труд.

По повод на Вашето във висша степен интересно писмо ще се ограничa с няколко забележки. Железопътните линии възникнаха преди всичко в качеството на „увенчаване зданието" в онези страни, където *съвременната индустрия е достигнала най-голямо развитие*; — в Англия, Съединените щати, Белгия, Франция и пр. Аз ги наричам „увенчаване на зданието" не само затова, че бяха най-после (заедно с океанския параходен транспорт и телеграфа) *средства за съобщение*, адекватни на съвременните средства за производство, но също така и затова, че послужиха като основа за възникването на грамадни акционерни дружества и станаха същевременно нова отправна точка за създаването на различни други акционерни дружества, като се започне от банковите. С една дума, те дадоха такъв силен тласък за *концентрацията на капитала*, който по-рано никой не е предвиждал, и в същото време ускориха и разшириха в грамадна степен *космополитическата дейност на земния капитал*, вследствие на което целият свят се оказа обхванат в мрежата на финансовото мошеничество и взаимното *задължение* — на тази капиталистическа форма на „международното" братство.

От друга страна, възникването на мрежа от железопътни линии в напредналите капиталистически страни поощрявало и дори принуждавало държавите, в които капитализмът е обхванал само незначителен горен слой на обществото, към внезапно създаване и разширяване на тяхната капиталистическа *надстройка* в размери съвсем не пропорционални на основната част на общественото здание, където великото дело на производството продължавало да се осъществява в онаследените от старо време форми. Поради това не подлежи и на най-малко съмнение, че в тези държави прокарването на железопътните линии ускори социалното и политическо разпадане, подобно на това, както в по-напредналите страни то ускори последния стадий на развитие, а следователно и окончателното преобразуване на капиталистическото производство. Във всички страни с изключение на Англия правителствата покровителствуваха железопътните дружества и ги обогатяваха за сметка на държавната хазна. В Североамериканските съединени щати те получиха като дар значителна част държавни земи, и при това не само земята, която им беше необходима за прокарването на пътя, но и цели мили земя от двете страни на пътя, покрити с гори, и т. н. По такъв начин те станаха най-едрите земевладелци. Естествено, дребните фермери от имигрантите предпочитаха да се заселват именно на тези земи, чието разположение им обезпечава удобен начин за превозване на продуктите.

Системата, въведена във Франция от Луи Филип и заключаваща се в предаването на железопътните линии на неголяма клика финансови аристократи, в обезпечаването на тяхното дългосрочно владение и в гарантиране печалбите им от народния джоб и пр. и пр., достигна найпълен разцвет при Луи Бонапарт, чието управление в значителна степен почиваше върху търговията с железопътни концесии, при което той беше толкова щедър, че дори подари на някои железопътни дружества канали и т. п.

Но в Австрия и особено в Италия железопътните линии станаха нов източник на непосилни държавни дългове и данъчно обременяване на народните маси.

Изобщо железопътните линии дадоха, разбира се, грамаден тласък на развитието на външната търговия;

но в страните, изнасящи главно *суровини*, тази търговия усили нищетата на масите; и при това не само защото бремето на новите дългове, поето от правителствата заради железопътните линии, увеличи натиска на *данъчната преса* върху масите, но още и затова, че от момента, когато всеки продукт на местното производство получава възможност да се превръща в космополитическо злато, много от тези продукти, които са *били порано евтини* поради липсата на широк пазар, като напр. плодове, вино, риба, дивеч и т. п., станаха *скъпи* и бяха по такъв начин иззети от потреблението на народа. В същото време и *самото производство* — аз имам предвид някои специални *видове продукции* — също се измени в зависимост от *по-голямата или по-малка пригодност на тази продукция за износ*, докато по-рано то се приспособяваше предимно към *местното* потребление. Така например в Шлезвиг-Холщайн обработваемите земи са били превръщани в пасбища, защото износът на добитъка се оказал по-изгоден, но в същото време земеделското население е било изгонено от отдавна заетите места. Всички тези промени се оказаха действително много изгодни за едрите земевладелци, за лихвари, търговци, железопътни дружества, банкери и т. н., но много плачевни за истинските производители.

За да завърша писмото си (времето за изпращането по пощата на което все повече и повече наближава), ще кажа още, че аз смятам за невъзможно да се съзре действителна аналогия между Съединените щати и Русия. В Съединените щати държавните разходи се намаляват с всеки ден и държавният дълг ежегодно и бързо се съкращава. В Русия пък неизбежността от държавен банкрут става все по-очевиден. Съединените щати се освободиха (макар и по най-гнусен начин в полза на кредиторите и в ущърб на дребните хорица) от книжните пари, а в Русия нито едно производство не процъфтява в такава степен, както фабрикацията на книжни пари. В Съединените щати концентрацията на капитала и постепенната експроприация на масите представлява не само оръдие, но и естествена рожба (макар и изкуствено ускорена от гражданската война) на нечувано бързото индустриално развитие, на земеделския прогрес и пр.; а Русия ни напомня по-скоро Франция

от времето на Людовиг XIV и Людовик XV, когато финансовата, търговска и промишлена надстройка или по-точно *фасадата* на общественото здание (имаща, наистина, под себе си много по-здрава основа отколкото в Русия) изглеждаше като насмешка над застоялостта на главния отрасъл на производството (селскостопанския) и над гладуването на производителите. Съединените щати сега значително са изпреварили Англия в темпа на икономическия прогрес, макар че все още изостават от нея по размерите на натрупаните богатства; но в същото време народните маси там са по-будни и имат в ръцете си по-силни политически средства за изразяване на негодуванието си срещу онази форма на прогреса, която се провежда за тяхна сметка. Аз не виждам нуждата да продължавам по-нататък тези антитези.

Впрочем: кое руско произведение по кредита и банковото дело Вие смятате за най-добро?

Г-н Кауфман беше така любезен да ми изпрати книгата си „Теория и практика на банковото дело", но аз бях малко учуден, когато видях от нея, че моят пораншен разсъдителен критик от петербургския „Вестник Европы" се е превърнал в някакъв Пиндар на съвременното борсово мошеничество. Освен това, разглеждайки тази книга дори изключително от гледна точка на дадената специалност — а аз изобщо не очаквам от книгите от този род нищо друго, — намирам я далеч не оригинална в подробностите. Най-добрата ѝ част е полемиката срещу книжните пари.

Казват, че уж някои чуждестранни банкери, чрез чието посредничество известно правителство пожелало да сключи нов чуждестранен заем, поискали от него като гаранция въвеждането на конституция; аз лично съм далеч от това, да вярвам такова нещо, тъй като при техните сегашни методи на водене такива дела поне досега са били винаги много равнодушни към формите на управление и не ще изменят на това и занапред.

Ваш предан

А. Вилямс

40

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Рамсгейт, 12 септември 1880 г.

Многоуважаеми господине!

Няма нужда да Ви говоря, че бих бил много щастлив да направя всичко, което Вие смятате за полезно[1], но краткото запознаване с условията, в които се намирам в сегашния момент, ще ви убеди, че съм неспособен сега за теоретическа работа. Бях изпратен тук от лекарите със строгата заповед „нищо да не правя" и да възстановявам нервната си система с „безделие", когато внезапно болестта на жена ми, измъчваща я вече отдавна, се влоши толкова, че заплашва да доведе до *съдбоносен* изход. При тези условия малкото време, което успявам да откъсна за работа, неизбежно отива изключително за такива неща, които *трябва* да изпълня на всяка цена.

Освен това всичко най-важно за *широката публика*, т. е. съставянето на статистически таблици и тълкуването на съдържащите се в тях факти, вече е направено от Вас. Би било жалко, ако Вие отложите публикуването на Вашия труд, който аз самият очаквам с най-голямо нетърпение.

Вие можете свободно да разполагате с всичко, което ще сметнете за полезно да извлечете от моите писма за тая цел. Страхувам се само, че такъв материал не ще се окаже много, тъй като аз Ви изпратих само няколко бележки.

Сегашната криза по своята продължителност, размери и интензивност е най-голямата, през каквато някога е минавала Англия. Но въпреки краха на някои шотландски и английски провинциални банки този път поразява липсата на обикновеното завършване на всички минали крупни периодически английски кризи — имам предвид финансовия крах в Лондон. Този във висша

[1] В писмо от 17 март 1880 г. Даниелсон изпраща на Маркс таблици за руското стопанство през време на реформата и коментарии към него, а в писмо от 21 август 1880 г. моли Маркс да напише по този въпрос статия за едно от руските списания. *Рус. ред.*

степен необикновен факт, отсъствието на *паричната паника* в собствения й смисъл, трябва да се припише на особеното стечение на обстоятелствата, чиито анализ сега би ме отвел твърде далече. Едно от най-решаващите обстоятелства беше обаче фактът, че огромното търсене на злато през 1879 година беше в значителна степен удовлетворено благодарение съдействието на Френската и Германската имперска банки. От друга страна, внезапното оживление на работите в Съединените щати — от пролетта на 1879 г. — се отрази върху Англия, като стана за нея истински deus ex machina [неочаквано спасение].

Що се отнася до аграрната криза, тя ще се засилва, ще се развива и малко по-малко ще достигне своя връх, носейки със себе си истинска революция в отношенията на поземлената собственост — съвършено независимо от циклите на търговско-индустриалните кризи. Дори такива оптимисти, като г. Керд вече подушиха опасността. Във висша степен характерно за английското тъпоумие е следното: ето вече две години от както в „Times" и в различни селскостопански вестници се печатат редица писма на фермери, които дават подробна сметка за своите разноски по обработването на фермите, съпоставящи тези разноски с доходите от продажбата на продукцията по съществуващите цени и показващи, че като резултат у тях се получава определен *дефицит*. И представете си, на нито един от специалистите — толкова много говорещи по повод на тези сметки — не му идва на ум да се запита: *какви* биха били тези *сметки*, ако *параграфът*, който се нарича *рента*, бъде в много случаи съвсем зачеркнат от тях, а в други, „най-чувствително" съкратен? Но това е щекотлив пункт, който не трябва да се засяга. И макар че фермерите престават да се доверяват на *вълшебното питие*, предлагано от лендлордовете или от техните наемни драскачи, въпреки това те все още не се осмеляват да се държат мъжествено, като вземат под внимание, че и против тях излиза с обвинения селската „работническа класа". Във всеки случай тук се забърква славна каша.

Надявам се, че в Европа няма да има всеобща война! Макар че в края на краищата войната не би

могла да задържи социалното развитие (имам предвид *икономическото*), а по-скоро би го засилила, но тя, безусловно, би предизвикала безполезно изтощаване на силите за повече или по-малко продължителен срок.

Изпращайте, моля, писмата си както по-рано на моя лондонски адрес, откъдето те всякога ще ми бъдат доставяни дори и в случай че временно отсъствувам от Лондон.

Искрено Ваш

А. Вилямс

41

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург,
18 (30) ноември 1880 г.

Многоуважаеми господине!

Много съм Ви благодарен за Вашето любезно писмо, което ми достави голямо удоволствие и заедно с това ме разтревожи. Как е здравето Ви и здравето на Вашата съпруга.

Когато получих писмото Ви, започнах да пиша статия с анализ на фактите, които се съдържат в статистическите таблици[1]. В тях няма да намерите нищо ново (с изключение таблицата на стр. 129, забележката). Както ще видите, аз нашироко се възползувах от Вашето любезно разрешение да цитирам писмата Ви. Тъй като времето, което имах на разположение, беше ограничено, аз не можах да изпълня цялата си програма и бях принуден да се ограничa само с част от нея. Онова, което вече е направено, е направено недостатъчно пълно: освен цензор в списанието има издател, който изпада в

---

[1] Става дума за статията на Даниелсон „Очерки за нашето пореформено обществено стопанство", публикувано от него под псевдонима Николай—он, в списание „Слово" (октомври 1880 г.). *Рус. ред.*

ужас при споменаването на Вашето име в негово присъствие.

Аз се готвя да разширя набелязаната програма и да изследвам в отделен труд някои близки ней теми, които не влязоха в моята статия. Много ще ме задължите, като ми посочите къде могат да се намерят данни за факторите на икономическия живот в Германия, Франция и Англия (особено Англия), аналогични на онези фактори, на които се основават III и IV таблици на моята статия (т. е. отчетите за железопътното движение, количеството на превозените за всеки месец и за всяка година стоки и пътници, пускането на банкноти, внос и износ на стоки и т. н.). Съществува, изглежда, поразителна външна аналогия между движението на главните икономически фактори в Англия и Русия, аналогия, която се поражда отчасти от съвършено противоположни, отчасти от сходни явления. Изучаването движението на икономическите фактори в двата съседни периода и тяхната взаимна зависимост само по себе си е много интересно и може да доведе до интересни изводи — разбира се, ако предпоставките не са погрешни.

Тъй като статията се предназначава не за отделен човек, а за широката публика (аз за пръв път пишех за малкоизвестни на мене лица), не знаех *как* да я пиша, не знаех какво трябва да развия по-подробно и какво трябва да изпусна. Ако статията заинтересува нашите читатели, ще я пусна в отделно издание и Вие много ще ме задължите — ако Вашето здраве и времето Ви позволят това, — като посочите какви най-съществени изменения трябва да внеса в нея.

Искрено ви желая оздравяване и оставам, многоуважаеми господине, с дълбоко уважение.

Ваш *Н. Д.*

Няколко отделни отпечатъци от статията „Сборник от сведения за селската община" и „Статистика на поземлената собственост в Русия" ще изпратя след излизането на II издание на последното произведение.

42

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 19 февруари 1881 г.

... С най-голям интерес прочетох Вашата статия, тя е „оригинална" в най-добрия смисъл на думата. Затова я и бойкотират. Стига само да се изтръгнете от мрежите на рутинната мисъл, и можете да бъдете уверен, че преди всичко ще се натъкнете на „бойкота" — това единствено оръдие за защита, което *рутинерите* умеят да пускат в ход в първия момент на забъркването. Мене ме „бойкотираха" в Германия в продължение на твърде много години. Същото става и в Англия, с тая малка разлика, че тук отвреме навреме допускат срещу мене такива нелепи и глупашки постъпки, че би ми било срамно публично да отговарям на подобни глупости. Но продължавайте в същия дух! Първото, с което Вие трябва според мене да се заемете, това е поразителното нарастване *дълговете на помещиците*, представители на висшата класа в селското стопанство, и да им покажете как те „кристализират" в обществената реторта под контрола на „новите обществени стълбове".

Много би ми се искало да прочета Вашата полемика със „Слово". Веднага щом моя житейски кораб навлезе в по-спокойни води, аз ще се изкажа по-подробно по отношение Вашите „очерки". Но засега не мога да се сдържа от една забележка по този повод. Почвата, която непрестанно се изтощава и не получава чрез растително, животинско или изкуствено наторяване и т. п. необходимите за своето възстановяване елементи, ще продължава все пак в зависимост от променливите влияния на времето, т. е. от независещите от човека обстоятелства да дава различна по своето изобилие жътва; дори и при прегледа през цяла редица години, напр. от 1870 до 1880 г., неподвижният характер на земеделското производство изпъква пред нас с поразителна яснота. При такива обстоятелства благоприятните климатически условия само прокарват път на *гладната година*, предизвиквайки бързото поглъщане и извличане от почвата още скритите в нея минерални торове. *Обратно*,

една гладна година и още повече редица от последващи неурожайни години позволяват на намиращите се в почвата минерали да се натрупат отново и да разкрият своето благотворно действие, когато отново настъпят благоприятните климатически условия. Този процес се извършва, разбира се, навсякъде; обаче в *другите места* той се задържа и видоизменя от намесата на самия земеделец. Той става *единствен регулиращ фактор* там, където човекът е престанал да представлява „сила" поради липса на средства.

Така *през 1870 г.* във вашата страна имаше прекрасна реколта, но тази година бе *кулминационна година,* след която незабавно последва много лоша година. Съвсем неплодородната *1871* г. може да се разглежда като изходна точка за нов малък цикъл, който ни води към нова кулминационна — 1874 — година, след която непосредствено следва гладната 1875 г., след това наново започва движение нагоре, което завършва с още по-тежка гладна година — 1880 — година. Резюмето от резултатите за различните години през целия този период ни показва, че средната годишна продукция през всичкото това време си оставаше същата и че измененията през различните години и малките цикли на годините са предизвикани само от естествени фактори.

Аз Ви писах преди известно време, че ако тежката индустриална и търговска криза, през която мина Англия, не доведе до завършващия финансов крах в Лондон, то това *изключително* явление се обяснява само с притока на френски пари. Това сега видяха и признаха дори английските рутинери. Така по думите на „The Statist" (от 29 януари 1881 г.) „благополучието на паричния пазар през миналата година бе резултат на *чиста случайност*, на това, че *френската банка* в самото начало на есента допусна съкращаване на златния си запас от 30 милиона ф. ст. до 22 милиона... *„Няма ни най-малко съмнение, че миналата есен нас ни заплашваше смъртна опасност"(!)*

Английската железопътна система се плъзга по същата наклонена плоскост, както и цялата европейска *система на държавните дългове.* Управляващите магнати измежду директорите на различните железопътни дружества не само сключват все нови и нови заеми във

все по-нарастващи размери, *за да разширят железопътната си мрежа,* т. е. оная „територия", където те царуват като самодържавни монарси, но и разширяват тази мрежа, *за да имат нови предлози за сключване нови заеми*, даващи им възможност да изплащат процентите на притежателите на облигации, на привилегировани акции и т. п., а също така, за да подхвърлят отвреме-навреме милостиня на обикновените акционери, с чието доверие постоянно злоупотребяват във формата на малко увеличени дивиденти. Този мил метод рано или късно трябва да доведе до ужасна катастрофа.

В *Съединените щати* железопътните крале са станали сега прицел за нападки не само, както беше порано от страна на фермерите и други индустриални *„предприемачи" на Запад,* но също така и от страна на най-голямото представителство на търговския свят — от *Нюйоркската търговска палата.* Един от железопътните крале и финансови мошеници, чудовищният октопод — *Гулд,* от своя страна заявил на нюйоркските търговски магнати: „Вие се нахвърляте сега върху железниците, защото ги смятате за най-уязвими вследствие сегашната им непопулярност; но пазете се! След железниците ще дойде ред на *корпорациите от всякакъв род* (на езика на янките това означава *акционерни дружества*), след това за *всички форми на асоцирания капитал,* и в заключение — *за всички форми на капитала изобщо;* по такъв начин вие разчиствате пътя на *комунизма*, чието учение и сега все повече и повече се разпространява сред народа." Мистер Хълд има „добър усет".

За британското правителство в *Индия* се готвят сериозни усложнения, ако не и всеобщо въстание. Онова, което англичаните вземат ежегодно от индусите — във вид на рента, железопътни дивиденти от съвършено безполезните за самите индуси железници, за пенсии на военните и граждански чиновници, за разноски по авганистанските и други войни и пр. и пр., — онова, което те вземат от тях *без всякакъв еквивалент*, като не се смята онова, което ежегодно си присвояват *в самата* Индия, т. е. *стойността само на незаплащаните продукти*, които индусите са длъжни ежегодно да изпращат в Англия — *превишава общата сума на до-*

хода на 60 милиона земеделски и индустриални работници в Индия! Това е истинско кръвопийство, това е възмутително! Гладните години там следват една след друга, при което гладът достига *размери*, за които в Европа досега дори и не подозират. Всред населението назрява истински заговор, в който участвуват съвместно и индуси, и мюсюлмани. Британското правителство знае, че нещо „се крои", но тези тъпаци (имам предвид правителствените чиновници), ослепени от собствения си парламентарен маниер да говорят и мислят, дори не желаят да си изяснят положението на нещата, не искат да разберат размера на заплашващата ги опасност! Да лъжат другите, а заедно с това и себе си — в това е цялата същност на *парламентарната мъдрост*. Толкова по-добре!

Не можете ли да ми кажете, преведено ли е на руски съчинението на професор Ланкестер „*Израждането*", което цитирате в статията си? Той е един от моите приятели.

Миналия месец при нас бяха няколко руски посетители, между другото и професор Зибер (той сега се засели в Цюрих) и г. Каблуков (от Москва). Те по цели дни работеха в Британския музей.

Няма ли известия за нашия „общ" приятел?

Впрочем: последната статистическа работа на *Янсон*[1], съпоставяща Русия с Европа, направи голяма сензация. Бих бил много радостен да хвърля поглед върху нея.

С най-добри пожелания, искрено предан Вам

Карл Маркс

43

МАРКС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 13 декември 1881 г.

Скъпи приятелю!

На втори този месец след дълго и мъчително боледуване умря моята жена. Есенните месеци прекарах за-

[1] *Янсон Ю.*, Сравнительная статистика России и западноевропейских государств, С.-Петербург 1880. *Рус. ред.*

едно с нея, като се грижех за нея отначало в едно от английските приморски градчета (в Исгбърн), след това в Аржантей (приблизително на 20 минути от Париж), където се наслаждавахме от възможността да живеем заедно с нашата по-възрастна дъщеря (г-жа Лонге) и с нейните четири малки момченца (най-голямото от тях е на около пет години), извънредно привързани към своите дядо и баба.

От моя страна беше твърде рисковано да предприемам това пътуване в Париж при слабостта на моята скъпа жена. Но облягайки се на мнението на моя стар добър приятел д-р Донкин, аз се реших на това, за да й доставя тази последна радост!

За нещастие моето собствено здраве беше доста лошо през всичкото това време и след връщането ни в Лондон внезапно хванах бронхит, усложнен с плеврит, тъй че в продължение на три от последните шест седмици от живота на моята жена аз не можах да се видя с нея, макар че се намирахме в две съседни стаи.

И сега все още не съм в състояние да излизам от къщи. Бях много близко до това — „да напусна този несъвършен свят". Лекарите искат да ме изпратят в Южна Франция или дори в Алжир.

Съболезнователните писма, които получавах от всички страни, ми служеха като голям източник на утеха, доколкото във всичките тези писма (с изключение на едно единствено *руско* писмо) звучеше непристорената симпатия и истинско разбиране и признаване редките качества на моята скъпа жена.

Моят немски издател ми съобщава, че има нужда от трето издание на „Капитала". Това известие дойде в крайно неподходящ за мене момент. Първо, аз трябва преди всичко да възстановя здравето си и, второ, желая да завърша колкото може по-скоро II том (дори и в случай че ще трябва да го издам в чужбина). Сега особено ми се иска да го доведа докрай, за да го посветя на моята жена.

Впрочем каквото и да бъде, аз ще се условя с моя издател да се ограничи за третото издание с възможно по малко изменения и добавки; но, от друга страна, ще изискам да отпечата този път само 1,000 екземпляра

вместо 3,000 както обикновено. Когато тези 1,000 екземпляра, съставляващи третото издание, бъдат разпродадени, аз може би ще внеса в книгата онези изменения, които бих направил сега при други обстоятелства.

Оставам винаги Ваш верен приятел

А. Вилямс

44

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО МАРКС

Лондон

С.-Петербург,
5 (17) декември 1881 г.

Многоуважаеми господине!

Прочетох писмото Ви с най-дълбоко съжаление. Толкова често ми се е случвало да слушам от „нашия общ приятел" за редките достойнства на Вашата съпруга, че и без да я познавам лично, изпитвах към нея чувството на най-голямо уважение. Това още повече увеличава дълбокото ми съчувствие за Вашата скръб, съчувствие, което си позволявам да изразя.

Посвещаването втория том на Вашия труд на паметта на покойната ще бъде най-добър паметник за нея, на нас пък и на нашите деца Вашият труд ще даде най-добрата възможност да се научим на това, как трябва да се служи на човечеството. Паметта на онази, която Ви е вдъхновявала за такова служене, ще се почита с дълбоко уважение.

От душа Ви желая по-скоро да оздравеете и оставам дълбоко уважаващ Ви

Ваш *Н. Д.*

„Нашият общ приятел" ще се премести през януари във Вологда[1].

---

[1] Г. А. Лопатин, намиращ се на заточение в Ташкент, в началото на 1882 г. е бил преведен във Вологда, откъдето през 1883 г. избягва в Париж. *Рус. ред.*

45

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕЛЕОНОРА МАРКС

Лондон

С.-Петербург,
16 (28) март 1883 г.

Многоуважаема госпожо!

Позволете ми да Ви изразя своето дълбоко съчувствие по повод постигналата Ви скръб. Уверен съм, че тая скръб се споделя от всички, на които са скъпи онези интереси, чийто научен изразител беше Вашият баща.

Приятелите на Вашия баща по всяка вероятност ще издадат известна част от неговите трудове, които още не са публикувани. Ако това е така, аз с радост ще изпратя всички нови данни за икономическия живот на Русия, които ще бъдат необходими. Нали знаете какво голямо научно значение придаваше Вашият баща на нашите икономически отношения. — Бих искал да знам: 1) Необходими ли са такива материали; 2) Какво поспециално е нужно; 3) Кой ще бъде издател на трудовете на Вашия баща? Ф. Енгелс? Ако моето последно предположение е правилно, то бих го помо[illegible] необходи- съобщи адреса си, за да мога [illegible] мите материали.

Възнам[illegible] приятелите на Вашия баща освен [illegible] на неговите съчинения да издадат също неговите писма до разни лица? Ако мислят да направят това, аз ще изпратя за снемане на копия писмата, които съм получил от него.

Оставам предан Вам
Н. Даниелсон

46

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 11 февруари 1885 г.

Многоуважаеми господине!

С удоволствие ще Ви изпращам коректурните коли на II том, щом ми съобщите по какъв начин да ги изпращам — с бандерол (като печатно произведение) или

в затворен плик, във вид на писмо. Работата е там, че ако някоя кола се загуби, ще бъде невъзможно да се възстанови до завършване печатането на целия том. Предполагам, че по това време, когато ще се получи Вашият отговор, аз ще имам за Вас две или три коли.

Много съм Ви благодарен за предложението — което ми направихте неотдавна — да предоставите на мое разположение намиращите се у Вас писма на г. Вилямс. Сега ръкописите [на Маркс] поглъщат всичкото ми време и внимание, но без съмнение ще настъпи момент, когато ще се възползувам от любезното Ви предложение.

Имате ли някакви известия от нашия общ приятел след онази неприятност[1], която неотдавна се случи с него?

Бъдете любезен занапред да ми пишете на адреса, посочен в края на писмото.

Вам предан

П. Рошер

M-rs Rosher
6, Richmond Villas, Messina Avenue,
West Hampstead, N. W., London

47

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 23 април 1885 г.

Многоуважаеми господине!

Получих Вашето любезно писмо от 9 (21) миналия месец и премного съм Ви задължен за твърде интересните сведения, които то съдържа. Наистина извънредно интересно е, че законът за обратната пропорционалност на работната заплата и продължителността на работния ден се потвърждава също така и в Русия. Интересно е също така и бързото разложение на селската община в процеса на развитието на съвременната индустрия и финанси, за което свидетелствува все повече увелича-

[1] Енгелс има предвид арестуването на Г. А. Лопатин през октомври 1884 год. *Рус. ред.*

ващият се брой на безстопанствените селяни. Такъв род факти имат за мене огромно значение и аз ще Ви бъда много признателен, ако ми съобщавате отвременавреме данни за икономическото положение и развитие на вашата велика страна, които са Ви известни. За съжаление, понастоящем до такава степен съм погълнат от публикуването на ръкописите [на Маркс], че съм принуден да прекъсна не само всяка самостоятелна работа, но дори и научните си занятия, и с мъка намирам време за кореспонденция; така че, както виждате, сега не мога да се възползувам от Вашето любезно предложение да ми изпращате оригинални руски работи по икономически въпроси, положително не бих имал време да се ползувам от тях. Надявам се обаче, че не ще ми се разсърдите, ако впоследствие, при първата възможност, си позволя да Ви напомня за Вашето любезно обещание. А сега тези неоценими ръкописи ми служат като източник на висша научна наслада; без съмнение и Вие изпитвате същото чувство при четенето на коректурните коли. Аз Ви изпратих 5—9-а кола преди около три седмици — 27 март, а вчера — от 10—14-та коли[1]. Скоро ще Ви изпратя още една партида, също *препоръчано*. Целият II том ще заеме около 32 коли и ще излезе към края на май. Аз съм зает сега с III том, който представлява заключителната и завършващата част на цялата работа; тя ще затъмни дори I том. Аз диктувам от оригинала, който положително никой на света освен мене не е в състояние да прочете, и не ще се успокоя, докато целият текст не бъде преписан по начин, щото при всеки случай да могат да го прочетат и другите. След това ще мога, без да бързам, да се заема с окончателната редакция, което не ще бъде лека задача, ако се вземе под внимание, че оригиналът се намира в далече незавършен вид. Но каквото и да става, дори ако не ми е съдено да завърша тази работа, тя ще бъде спасена от пълна гибел и в случай на нужда може да бъде издадена. Този III том е най-поразителното нещо, което някога съм чел, и безкрайно трябва да се съжалява, че авторът не доживя да доведе тази работа докрай, сам да я издаде и да види онова впечатление, което й е съдено да на-

[1] Коректурните коли от II том на „Капитала" *Рус. ред.*

прави. Яснотата на изложението е такава, че несъгласие с автора отсега нататък, при добра съвест, е невъзможно. Най-трудните пунктове са разяснени и разширени с такава леснина, като че ли това е просто детска игра, и цялата система придобива нов и прост вид. Страхувам се, че от III част ще излязат цели два тома. Освен това аз имам стар ръкопис, в който се разглежда историята на теорията[1] и който също ще изисква не малко труд. И така, Вие виждате, че работа имам до гуша.

Искрено Ваш

П. В. Рошер

48

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
24 април (6 май) 1885 г.

Многоуважаеми господине!

Много Ви благодаря за Вашето любезно писмо и за колите — от 9 до 20. Съдържанието на Вашето писмо ме зарадва и заедно с това огорчи.

Много ми беше приятно да науча, че трудът [на Маркс] е завършен в такава майсторска форма, но в същото време аз мислех, че неговата заключителна част ще влезе във втория том, както се предполагаше в предговора към първия том. А сега се оказва, че тази част на неговия труд засега още не ще се издава[2]. Докол-

---

[1] Става дума за „Теорията за принадената стойност" на Маркс. *Рус. ред.*

[2] Третата книга от труда на Маркс — „Процесът на капиталистическото производство в неговата цялост", издадена от Енгелс в самостоятелен III том на „Капитала", трябвало по първоначалния план на Маркс да влезе като съставна част на II том. В предговора към I том на „Капитала" Маркс писал по този повод: „*Вторият том* на този труд ще бъде посветен на *процеса на обращението на капитала* (книга II) *и на формите на процеса в цяло* (книга III), заключителният *трети том* (книга IV) — *на историята на теорията*. *Рус. ред.*

кото разбрах земевладението, рентата и другите, свързани с тях въпроси, се разглеждат именно в тези два тома. — С най голямо нетърпение ще чакам излизането на тази част, която е венец на целия труд. Крайно любопитно е дали са включени в тая книга данните за руския икономически живот. Нали авторът, както Ви е известно, ги смяташе твърде важни за себе си, тъй като условията на нашето икономическо съществуване са извънредно прости, те не са сложни, и взаимното влияние на неговите фактори изпъква по-ясно, доколкото то не е затъмнено от чужди влияния. Освен това за него беше важно да изучи тези фактори в момента на оформяването, там, където тези влияния са изразени най-силно. Ето защо неговите изводи — използувал или не руските данни — придобиват за нас изключително значение. Г-н Джон Ре в своя „Съвременен социализъм" решително отказва да разбере този факт; него го учудва, че учението на автора е придобило в Русия определено влияние, когато в Англия, в страната на капитализма, книгата още не е преведена.

Нужно ли е да казвам какво удоволствие ми достави четенето на 14-те коли, които Вие имахте любезността да ми изпратите. (Колите от 15 до 20 още не съм чел).

Дълбоко предан Вам
Н. Ф. Даниелсон

49

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 3 юни 1885 г.

Многоуважаеми господине!

Получих Вашето писмо от 24 [април] — 6 май и се надявам, че и Вие сте получили от 21 до 26 кола, които Ви изпратих на 13 май. Днес Ви изпращам края — от 27 до 33 кола. След няколко дена, надявам се, че ще успея да Ви изпратя предговора и пр. От този предговор Вие ще видите, че ръкописът на третия том е написан

още през 1864—1866 г., т. е. още преди авторът, благодарение на любезността Ви, да се е запознал тъй основно с аграрния строй на Вашата страна. Понастоящем аз работя над главата за поземлената рента и досега не съм срещнал никакво споменаване за руските условия. Щом целият ръкопис бъде преписан на лесноразбираем почерк, аз ще трябва да го обработя, като го сравнявам с другите материали, оставени от автора; относно главата за рентата има твърде обширни извлечения от разни статистически трудове, за които той беше задължен на Вас — но аз още не мога да кажа има ли в тях някакви критически бележки, които могат да бъдат използувани в този том. Каквото и да се намери там — всичко ще бъде използувано най добросъвестно. Във всеки случай самата работа по преписката ще ме занимава поне до късна есен, а тъй като ръкописът съдържа почти 600 страници in folio, то той може би все пак ще стане нужда да се раздели на два тома.

Анализът на рентата теоретически е така пълен, че Вие безусловно ще намерите в него много интересни неща съобразно особените условия на вашата страна. Ала в този ръкопис не се разглежда въпросът за докапиталистическите форми на поземлената собственост; за тях се споменава само тук-таме за сравнение.

Дълбоко предан Вам

П. В. Рошер

50

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
13 (25) юни 1885 г.

Многоуважаеми господине!

Много Ви благодаря за Вашите предговори към „Капитала“ и към „Мизерията [на философията]“[1]. Те

[1] Става дума за предговорите на Енгелс към първото немско издание на II том на „Капитала“ (1885) и към първото немско издание на „Мизерия на философията“ (1885), където Енгелс дава подробно опровержение на нелепите обвинения в плагиатство, издигани срещу Маркс от Родбертус и неговите последователи. *Рус. ред*

са извънредно интересни, но аз не зная как да избягна следните затруднения. Родбертус е икономист, чиито произведения са малко известни в Русия; неговите претенции за откриването на законите за произхода на принадената стойност са още по-малко известни; обвиненията му срещу автора на „Капитала" в плагиатство са съвсем неизвестни. Освен тези съображения трябва да се има предвид също така и нашата цензура.

Ето защо аз се осмелявам да Ви помоля малко да измените Вашия предговор към руското издание на „Капитала", а именно: да изхвърлите полемиката от оная част, където Вие давате блестящо изложение на въпроса за мястото, което заема авторът сред останалите икономисти, и за онова, което той е направил за науката.

Надявам се, че преводът ще излезе през октомври[1].

Предан Вам

Н. Даниелсон

51

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 8 август 1885 г.

Многоуважаеми господине!

Аз помислих над Вашето предложение — да напиша специален предговор към руското издание[2], но не зная ще мога ли да направя това както трябва.

Ако Вие смятате, че е по добре Родбертус изобщо да не се засяга, аз бих Ви предложил да изпуснете цялата втора част на предговора. Тази част далече не е достатъчна за изясняването на мястото, което авторът[3] заема в историята на икономическата наука, което може да бъде оправдано само с онези особени условия, при

[1] Руският превод на II том на „Капитала" излиза в С.-Петербург през 1885 г. *Рус. ред.*

[2] Става дума за предговора на Енгелс към II том на „Капитала" на Маркс. *Рус. ред.*

[3] К. Маркс. *Рус. ред.*

които тя бе написана — имам предвид нападките от страна на Родбертусовата клика. Тази клика, необикновено влиятелна в Германия, вдигна голям шум, и за нея, безсъмнено, скоро ще чуят и в Русия. Какво може да бъде по-леко и удобно от това, да ликвидираш целия този въпрос, като обявиш, че нашият автор просто е преписал от Родбертус? Навярно това ще почнат да повтарят навсякъде, където четат и обсъждат нашия автор. Но в тези работи Вие сте по-добър съдия и затова аз предавам всичко всецяло на Вашата преценка, толкова повече че аз нямам ни най малка представа за това, какво може да пропусне вашата цензура и какво да задържи.

Тук се разпространиха благоприятни слухове за нашия общ приятел[1]. Не можете ли да ми съобщите нещо за него?

Ваш предан
П. В. Рошер

52

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
6 (18) август 1895 г.

Многоуважаеми господине!

Тъй като нямам намерение да изключвам каквото и да е от предговора без съгласието на автора и, общо казано, съвсем е нежелателно по какъвто и да е начин да се съкращава преводът, аз само минимално ще се възползувам от Вашето любезно резрешение да съкратя предговора. Ще махна само такива места, които могат да послужат като причина за забраняването на книгата, като напр. (стр. XVII): „Нарича ли се това данъци, печалба или кражба... тези удръжки..." Това е толкова повече необходимо, че в самата книга не може да се намери нищо такова, което би следвало да се изключи; най-неприемливото за цензурата в нея е самото име на автора.

[1] Г. А. Лопатин. *Рус. ред*

Аз, разбира се, дори не ще се опитам да *изменям* нещо в предговора и неговият историко-полемичен характер ще бъде запазен.

Какво впечатление прави вторият том в Германия? Вие сте съвсем прав, като казвате, че да се изучава тази книга е наслаждение (нейният превод вече е завършен). По оригиналността и дълбочината на мисълта авторът може да се сравни с Чарлз Дарвин. И двете теории имаха еднаква съдба. И двете минаха през три еднакви фази: 1) теорията не издържа критика; 2) тя не представлява нищо ново (Дарвин-Ламарк, Гете и т. н., К. Маркс-Родбертус и т. н.); 3) всеобщо признание. Аз смятам за добър признак, че авторът е нападан от тази страна: това доказва, че истината побеждава, че спорове предизвиква въпросът не за това, вярна ли е теорията или не, а за това, кой е авторът на подобна теория. Разбира се, в дадения случай личи намерението да се фалшифицира теорията, да се премени тя в пруски мундир, ушит по модела на Родбертус. Този факт показва какво влияние има дадената теория: всеки се старае да използува новоизникналата сила в своя полза. Чарлз Дарвин отговори на своите критици с неуморни изследвания. Къде се дянаха сега неговите опоненти? Отговорът на нашия автор — това са дълбоките изследвания по такъв въпрос, който се смяташе за изчерпан. И какъв отговор! Достатъчно е да се спомене третият раздел на втория том. Не е лека задачата: да се победи такъв великан на мисълта, и Родбертус със своята клика не е в състояние да зачеркне неговото име от историята на науката или да намали влиянието на неговото учение. Д. Дидро в своите „Философски мисли за материята и движението" (Произведения, изд. на Бриер, Париж 1821 г., стр. 232) казва, че „количеството на силата в природата е постоянна величина". Това е щастлива догадка и повече нищо. В историята на теорията за „За запазването на енергията" името на Дидро няма да бъде споменато. За да стане научна мисъл, тази мисъл трябваше да бъде доказана от Румфорд, Джаул, В. Томпсон, Хелмхолц и др., а ясно е, че Дидро не може да се сравнява с Родбертус. Трудът на нашия автор сега е публикуван и всеки може да съди на чия страна е истината.

Докъде е стигнала Вашата работа по редактирането на III том?

Здравето на „нашия общ приятел" внушава сериозни опасения, неговите лекари са убедени, че болестта е неизлечима и понеже тя е заразителна, той е съвсем изолиран.

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

53

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
9 (21) август 1885 г.

Многоуважаеми господине!

Преди две години Вие дадохте за поместване в едно от нашите списания отговора на К. Маркс на статията на Михайловски „Карл Маркс пред съда на г. Жуковски". Той не можа да бъде напечатан, тъй като списанията се спираха едно след друго. Няколко сътрудници от спрените списания се съединиха за издаването на ново списание, „Северный Вестник". Редакторът ще бъде много радостен да помести споменатия отговор[1]. Но по силата на някои обстоятелства, които не мога да Ви обяснявам, редакторът настойчиво Ви моли да му изпратите кратко писмо с приблизително такова съдържание: „До редактора на „Северный Вестник". В книжата на К. Маркс намерих неговия отговор на статията на Михайловски „Карл Маркс пред съда на г. Жуковски". Тъй като този отговор е бил предназначен за руската публика, Вие вероятно не ще откажете да го напечатате във Вашето списание." Подпис. Писмото може да бъде написано на френски или на немски, както Ви е по-удобно.

---

[1] В „Северный Вестник" отговорът на Маркс на статията на Михайловски не е бил напечатан. Той се появява за пръв път във „Вестник Народной Воли" бр. 5 от 1886 г. (Женева), а след това в „Юридический Вестник", кн. 10 от 1888 г. (Москва). *Рус. ред.*

Редакторът се надява да напечата този отговор в първия или във втория брой на списанието, т. е. през септември или през октомври.

Ако бъдете така добър и напишете подобно писмо, изпратете го, моля, на моя адрес. Аз ще го предам на редактора.

Дълбоко предан Вам
Н. Даниелсон

54

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 13 ноември 1885 г

Многоуважаеми господине!

Получих Вашите две писма от 6 (18) и 9 (21) август, когато бях в Джерси, и веднага Ви изпратих, както бяхте помолили, писмо за „Северный Вестник". Оттогава многото работа ми пречеше да Ви отговоря по-подробно на тези писма, а също така и на писмото от 25 август (5 септември).

Не се съмнявах, че II том ще Ви достави същото такова удоволствие, както и на мене. В него са развити теории от такъв висок порядък, че вулгарният читател не ще си дава труд да вникне в тяхната дълбочина и да ги проследи добре. В действителност това и става в Германия, където цялата историческа наука, в това число и политическата икономия, е паднала толкова ниско, че да се падне по-ниско едва ли е възможно. Нашите катедър-социалисти в теоретическо отношение никога не са се издигали над нивото на излеко филантропически настроените вулгарни икономисти, а сега те са слезли до нивото на простите апологети на Бисмарковия държавен социализъм. За тях II том завинаги ще си остане книга, запечатана със седем печата. Нима не като прекрасен пример на това, което Хегел нарича ирония на всемирната история, е фактът, че благодарение издигането на Германия до положението на първа европейска

държава, германската историческа наука се оказа отново сведена до същото токова жалко състояние, в което тя се намираше в периода на най-долбокия политически упадък на Германия, след Тридесетгодишната война. Но такава е действителността. И ето, германската „наука" в недоумение опулва очи върху тази нова книга, без да бъде в състояние да я разбере; и само благодетелният страх от последствията пречи на представителите на тази „наука" да критикуват книгата публично и за това официалната икономическа литература пази спрямо нея предпазливо мълчание. III том обаче ще ги застави да проговорят.

Що се отнася до III том, аз завърших първоначалната работа по преписването на оригинала на чисто в разбираем вид. Три четвърти от него са почти годни за печат така, както са; но останалата четвърт или може би едната трета на тома, ще изисква много труд; първият отдел (отношението на нормата на принадената стойност към нормата на печалбата), след това следващите отдели за кредита, а също така отчасти и за поземлената рента и освен това отделни места почти във всички останали отдели. През последните два месеца трябваше да отделям внимание за много други работи, изоставени поради това, че бях зает изключително с II и III томове. Това ще отнеме още малко време, а после може би още един месец ще отиде за преглеждане английския превод на I том, който почти е завършен, и след това ще се заема с III том и ще го доведа докрай. Възможно е той да бъде издаден в две части, тъй като има около 1,000 страници.

Много Ви благодаря за направените от Вас извлечения из писмата на автора[1] от 1879—1881 г. Като ги чета, не мога да сдържа тъжната си усмивка. Уви, ние все пак свикнахме с подобен род оправдания по повод незавършената работа. Всеки път, когато състоянието на здравето го лишаваше от възможността да продължи работата, това лягаше като тежко бреме на съзнанието му и той беше радостен да намери макар и малко теоретическо оправдание за това, че работата не е могла да бъде тогава завършена. Всички тези аргументи по

[1]Става дума за писмата на Маркс до Даниелсон. *Рус. ред.*

онова време той привеждаше и на мене и те, изглежда, го успокояваха.

След като завърша III том и избера от другите ръкописи онова, което е годно за публикуване, аз по всяка вероятност ще се опитам да събера оная част от преписката на автора, която има научно значение, и в това отношение неговите писма до Вас заемат едно от първите места. Когато работата стигне дотам, аз ще се възползувам от Вашето любезно предложение да предоставите на мое разположение копия от тези писма.

Често ми се представя възможността да Ви изпращам брошури и т. п. — нови издания от трудовете на автора, мои собствени произведения и т. н., но не зная доколко безопасно е да се изпращат те непосредствено на Вас. Бих Ви бил много задължен, ако ми съобщите как да постъпя.

Надявам се, че здравето на нашия общ приятел се подобрява, без да се гледа на неблагоприятните предсказания на неговите лекари. Ще се радвам да получа някакви известия за него.

Кризата, за която авторът говори в писмото си, беше действително изключителна[1]. Факт е, че тя все още продължава, цяла Европа и Америка страдат от нея и до ден днешен. Като една от причините за това е отсъствието на финансов крах. Но най важната причина — това е без съмнение съвсем променилото се положение на световния пазар. От 1870 г. Германия и особено Америка станаха съперници на Англия в съвременната индустрия, а в същото време в болшинството от другите европейски страни собствената индустрия се разви до такава степен, че те престанаха да зависят от Англия. Като последствие от това се яви разпространяването на процеса на свръхпроизводството на много по-голяма територия, отколкото когато този процес се ограничаваше предимно в Англия, при което свръхпроизводството придоби — и запазва досега — не остър, а хронически характер. Отдалечавайки настъпването на бурята, която по-рано пречистваше атмосферата всеки десет години, тази непрекъснато продължаваща се хроническа депре-

[1] Виж писмото на Маркс до Даниелсон от 10 април 1879 г. на стр. 98 от настоящия сборник. *Ред.*

сия неизбежно ще доведе до крах с такава сила и такива размери, какъвто ние никога по-рано не познавахме. Още повече че аграрната криза, за която говореше авторът, също така продължава досега, разпространила се е в почти всички европейски страни и ще продължава дотогава, докато не се изтощи и девственият чернозем на западните американски прерии.

Дълбоко уважаващ Ви
П. В. Р.

55

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
19 (31) декември 1885 г.

Многоуважаеми господине!

Вторият том [на „Капитала"] е готов. Понастоящем книгата е в нашата цензура. По частен път ми съобщиха, че цензорите не искат да пуснат предговора. Най-добрата му част — краткият очерк по историята на приниадената стойност и мястото, което заема нашият автор в разработването на въпроса за нея — им се струва твърде червено.

Мислех да изхвърля няколко цитати от английските автори. Но това не им е достатъчно. Редакторът — казват те — твърде много подчертава социалистическите тенденции на автора[1].

Щом свърши установеният от закона срок, ще Ви изпратя няколко екземпляра от книгата. С голямо нетърпение чакам излизането на третия том. Вторият том според мен е великолепен.

Желая Ви щастие през новата година.

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

---

[1] В руското издание на II том на „Капитала" (1885) горепосочената част на предговора на Енгелс е била премахната по искане на цензурата. *Рус. ред.*

56

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 9 ноември 1836 г.

Многоуважаеми господине!

През цялото време бях зает с английския превод на I том, който сега се надявам да завърша в течение на няколко седмици, тъй като вече прочетох целия том на *първа* коректура и сега ми предстои да прочета последните десет коли на втора и трета коректура. Това беше много тежка работа, тъй като в края на краищата върху мене лежи отговорността за текста. Нямах възможност да се занимавам с каквото и да е през това време, поради което се и натрупа купчина от всякакви дребни работи, с които сега ще свърша и след това ще се върна към III том. Писах Ви, доколкото си спомням, че го продиктувах от ръкописния оригинал, за да се получи разбираем текст. За по-голямата част не ще се наложат значителни изменения с изключение на главата за превръщане нормата на принадената стойност в норма на печалбата, главата за банковия капитал и — до известна степен — главата за поземлената рента, за които ще бъде необходимо още доста обработване. Надявам се да пусна идущата година целия текст, но не ще дам за печат нищо, докато цялата работа не бъде завършена.

До март 1886 г. II том се разпродаде в 1,300 екземпляра.

Щом английският превод излезе от печат, ще Ви изпратя един екземпляр.

Рецензиите за II том в немския печат са невероятно глупави. Една от тях, написана от д-р Грос от Виена, е доста прилична, но самият Грос е идиот. Друга, принадлежаща на професор Лексис от Бреслау, по своему не е много глупава: авторът прекрасно разбира книгата и знае, че против нея нищо не може да се възрази, но той е кариерист и затова се прави на вулгарен икономист. Тази рецензия се появи в хилдебрандовите „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik" [„Годишници по национална икономика и статистика"], XI том, 1885 г., 5-та книга (от 5 декември 1885 г.).

Аз, разбира се, много ще се радвам, когато пусна третия том, защото, както Вие казвате, само тогава цялата система на автора ще бъде окончателно разбрана и много глупави възражения, които сега се издигат срещу нея, ще бъдат окончателно разбити.

Искрено Ваш
П. В. Рошер

57

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург
22 януари (3 февруари) 1887 г.

Многоуважаеми господине!

Получих проспекта за издаването на английския превод на „Капитала", ксето Вие бяхте така любезен да ми изпратите. Този проспект ме зарадва двойно. Първо, самият факт на издаването е извънредно радостен; второ, там е казано, че третият том ще бъде напечатан до края на 1887 г. Последното съобщение е много важно за мене. Въпреки че у нас името на нашия автор се ползува с голяма популярност, трябва да се признае все пак — неговите изследвания са недостатъчно познати, тъй че дори сред неговите така наречени последователи Вие можете да срещнете изопачаване на възгледите му.

Его защо, за да покажа накъде отиваме, аз възнамерявам да дам на широката публика представа за явленията на нашия икономически живот в светлината на неговата теория. Вие знаете, че пътят, избран от руското общество като цяло, е много опасен, че нашите естествени богатства са изтощени и т. н.

Още не съм решил каква форма най-много ще подхожда за подобно изследване, но се чувствувам задължен да направя теорията на нашия автор достъпна за възможно по-широк кръг читатели.

Това намерение обаче може да бъде изпълнено само след като излезе превода на всички томове.

Много е неприятно, че книгата в английски превод струва толкова скъпо. Тя вероятно ще се окаже недостъпна за онези, за които всъщност е преведена.

Извънредно интересно е да се знае какво ще се говори за това издание. Чувал съм, че френското издание не намира читатели.

Изпращам Ви „23 приказки" на нашия сатирик Шчедрин, където се осветляват някои „проклети" социални въпроси. Аз съм уверен, че много от тези приказки ще Ви доставят голямо удоволствие (напр петата — „Добродетели и пороци", втората, четвъртата, третата и т. н.).

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

58

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 19 февруари 1887 г.

Многоуважаеми господине!

Радвам се, че получих Вашето писмо от 22 [януари] — 3 т. м, защото научих от него, че издателят, вместо да Ви изпрати един екземпляр от английския превод на „Капитала", Ви е изпратил само проспекта. Грешки от такъв род станаха вече не един път и това ни причинява не малко неприятности и безпокойства. Впрочем аз още веднага, на 12 февруари, Ви изпратих един екземпляр по пощата *препоръчано* и се надявам, че сте го получили в изправност. Радостен съм да Ви съобщя, че книгата се продава изключително добре. Високата цена на *първото* издание бе неизбежно зло, но тъй като книгата е стереотипирана, след известно време ще излезе по-евтино издание, което например ще струва една трета от стойността на първото издание; засега високата цена *тук* не е сериозно препятствие, макар че до известна степен пречи на разпространението на книгата в Америка.

Аз мисля, че Вие ще направите добре, като покажете на читателската публика във вашата страна как

да се прилага теорията на автора към вашите условия. Но може би по-добре ще бъде да почакате, както Вие сам пишете, докато излезе целият труд. Главата за поземлената рента, макар и написана от автора преди да е изучил икономическите условия на Русия и в нея да не се споменава за тях, ще Ви бъде, при все това, крайно необходима. Аз ще се заема с III том, след като се справя с натрупалата ми се друга работа. С изключение на три отдела по голямата част е почти готова за печат.

Много Ви благодаря за „Приказките" на Шчедрин, към четенето на които ще пристъпя при първа възможност; лекият конюнктивит[1] в лявото око не ми позволява да ги прочета веднага, тъй като руският шрифт ме заставя силно да напрягам зрението си.

За английското издание досега не се е появила нито една рецензия. Професионалните рецензенти, както изглежда, не знаят какво да правят с тази книга и се страхуват да не се опарят.

Искрено Ваш
П. В. Рошер

59

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург
11 (23) декември 1887 г.

Многоуважаеми господине!

Преди няколко седмици д-р Койслер издаде тук заключителната част (четвърти том) на своя труд „Към историята и към критиката на селското общинно земевладение в Русия"[2] (на немски). Това е единственият системен труд, написан въз основа на статистико-икономическите изследвания на нашите земства през послед-

[1] Възпаление на конюнктива (съединителната ципа на окото) *Ред.*
[2] Keussler J., Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland. 1—3 Teile S. Petersburg 1876—1887. *Рус. ред.*

ните десет години. Тъй като те са издали около сто тома от тези изследвания, неживущите в Русия почти нямат възможност да ги изучават. Койслер си е поставил за задача да сумира тези трудове и да направи икономически очерк на селския живот. Много неприятно е, че той започна да работи твърде рано, когато бяха издадени всичко някакви си десет-двадесет тома от земските статистически изследвания („Сборници на статистическите сведения по... губернии"). Техния богат статистически материал той можа да използува само в последните си томове. Ако имате желание да прочетете този труд, с голямо удоволствие ще Ви го изпратя.

Както Вие навярно сте чули, нашето правителство смята да поддържа западащото дворянско земевладение; отгатнете, какви средства то употребява?

То основа Държавна дворянска земеделска банка. Тук нашите помешчици за $1^1/_2$ година заеха при $5^3/_4$% лихва 145 млн. рубли (около 4 млн. десятини[1]), т. е. от своя доход те трябва да дават около $8^1/_2$ млн. рубли в година. Основаването на банката принуди другите земеделски банки да намалят размера на своята лихва (от 7, $6^3/_4$ до $5^3/_4$), което доведе до разширяване на тяхната работа. В резултат на това се получава много бързо намаляване доходите на нашите помешчици и увеличаване доходите на нашите капиталисти. Извънредно интересна подкрепа, нали?

От друга страна, нарастването на населението при едновременното намаляване на продукцията принуждава нашето селячество да търси някакви добавъчни източници за увеличаване на своите доходи: те отиват да работят с надница и т. н., разбира се, с много ниска заплата — или пък са принудени да арендуват на каквато и да е цена добавъчни участъци земя.

За разширяването на селската поземлена собственост е основана селска държавна земеделска банка. Тя дава възможност на артелите или на „селската община" да купуват земя и да заплащат стойността ѝ на части за 24 или 36 години. Тази банка функционира около четири години. С нейното основаване средната цена на земята се увеличи; нейните операции са извънредно изгодни за

[1] Десятина — мярка за земя, равна на 1·092 хектара. *Б. пр.*

помешчиците. Много високите ежегодни плащания — съвсем не съответствуващи на ежегодните доходи — принуждават купувачите да продават все по-голяма част от своите продукти (цената на които постоянно пада) или пък ги принуждава, от друга страна, да прекратяват своите ежегодни плащания. Разбира се, техните участъци се отнемат, те губят предишните си плащания, а тъй като банката дава само 75% от стойността, то 25% те вземат на заем. По такъв начин те съвсем се разоряват.

Много бих се радвал, ако получа известие за Вас и Вашата работа. — В какво състояние е третият том? Кога мога да се надявам да почна превода? Казват, че немската литература за „Капитала" расте всеки ден. Има ли нешо заслужаващо внимание сред тези книги и брошури? Как беше посрещнат английският превод, добре ли се продава? А какво говори английската критика?

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

60

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 5 януари 1888 г.

Многоуважаеми господине!

Аз промених квартирата и сега новият ми адрес е M rs Rosher, Cottesloe, Burton Road, Kilburns, London, N. W. Няма никакъв номер, защото Cottesloe — това е названието на дома.

Аз току-що поръчах на моя доставчик книгата на доктор Койслер. Дори ако в основата на първите томове на неговото съчинение е сложен незавършен материал, аз съм достатъчно запознат с трудовете на вашите земства, за да съм уверен, че работата, сумираща тези трудове, трябва да съдържа извънредно ценен материал и бидейки написана на немски, тя ще бъде истинско откровение за западните европейци. Аз ще взема всички мерки тези материали да бъдат използувани.

Страхувам се, че вашата дворянска земеделска банка ще доведе до същите резултати, до които доведоха пруските земеделски банки. Тук дворянството сключваше заеми под предлог да подобрява имотите си, но в действителност изхарчи по-голямата част от получените пари за поддържане на привичния му начин на живот, за играене на карти, за разходки до Берлин и главните градове на своите области и т. п. Дворянството считаше за свой пръв дълг да живее съобразно достойнството на съсловието си, а като пръв дълг на държавата — да му помага в това. По такъв начин независимо от всички банки и всякакви грамадни, преки и косвени, парични подаяния от страна на държавата пруските дворяни са потънали до уши в дългове към лихварите и никакво повишаване на вносните мита на земеделските продукти не ще ги спаси. Аз си спомням как един добре известен руснак от полунемците[1], свързан с незаконни връзки с руското дворянство, намираше, че тези пруски дворяни живеят все още твърде скъпернически. Като преминава от единия бряг на другия и се запознава с техния бит, той възкликва: дявол да го вземе, тези хора се стараят да трупат пари, когато у нас смятат човека за жалък скъперник, ако не прахосва поне един и половина пъти повече от своя годишен доход! Ако принципите на руското дворянство действително са такива, аз мога само да го поздравя с неговата земеделска банка.

Вашата селска банка също ми се струва подобна на пруските селски банки и почти ми е непонятно как някои хора решително не виждат, че всички нови източници на кредита, предоставяни на услугите на земевладелците (едри или дребни), трябва неизбежно да доведат само до тяхното заробване от победоносните капиталисти.

Трябва да щадя очите си; но каквото и да бъде, аз все пак се надявам след кратко време — да речем от идущия месец — отново да пристъпя към работа над третия том; само че, за нещастие, засега все още не мога да дам никакви определени обещания относно времето за неговото завършване.

---

[1] Става дума за А. И. Херцен, чийто баща е бил руският дворянин Яковлев, а майка — немкинята Хааг, и за неговия сборник статии „От оня бряг", за първи път излязъл в Хамбург през 1850, а след това през 1855 г. в Лондон. *Рус. ред.*

Английският превод се продаваше и продава много добре, може би дори изумително добре за книга от такъв характер и такъв размер, тъй че неговият издател е просто във възторг от операцията си. Затова пък неговите критици стоят по-ниско — дори много, много по-ниско от средното и без това ниско ниво. Единствената добра статия се появи в „The Athenaeum"; останалите пък в по-голямата си част дават само извлечения от предговора; онези пък, които се опитват да засегнат и самата книга, се оказват неизразимо жалки. Сега като най-модна теория *тук* се смята теорията на Стенли Джевонс, според която стойността се определя от *полезността*, т. е. разменната стойност — от потребителната, а също така, от друга страна, от предела на предлагането (т. е. от изразъжките на производството), което е просто косвен и забъркан начин да се каже, че стойността се определя от търсенето и предлагането. Вулгарна икономия навред и навсякъде! Вторият от нашите големи литературно-критически органи — „The Academy" — още не се е изказал.

Продажбата на немското издание на първия и втория том върви много добре. Появиха се множество статии относно книгата и нейните теории. От тях съчинението на Кауцки „Икономическото учение на Карл Маркс" представлява подробно преразказване или, по-вярно, самостоятелно изложение на тези теории, нелошо, макар и не всякога напълно вярно; ще Ви го изпратя. След това някой си жалък ренегат, евреинът Георг Адлер, приват-доцент от Бреславския университет, е написал голяма книга[1] (заглавието й забравих), за да докаже заблужденията на Маркс; но това е просто груб и смешен памфлет, издаден с цел да обърне върху себе си внимание — вниманието на министерството и буржоазията — и да покаже собствената си ученост. Аз помолих всички мои приятели да *не* споменават в печата нито дума за него. И наистина, сега всеки дребен, нищожен субект, за да си направи реклама, бърза да нападне нашия автор.

---

[1] *Adler G.*, Die Grundlagen der Karl Marxschen Kritik der bestehenden Volkswirtschaft. Tübingen 1887 (*Адлер Г.*, Основи на Марксовата критика на съвременното народно стопанство. Тюбинген 1887). *Рус. ред.*

Парижките приятели се усъмниха в точността на Вашите извънредно печални съобщения относно нашия „общ приятел". Не можете ли по един или друг начин да ни съобщите някои подробности по този случай?

Прилагам една малка дреболия, издадена преди няколко години.

Искрено Ваш
П. В. Рошер

61

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
18 (30) декември 1889 г.

Многоуважаеми господине!

„Основите на обращението" от Тук[1] получих в изправност. Сърдечно Ви благодаря за Вашата любезност.

Много ми е приятно да науча, че четвъртото издание на „Капитала" ще излезе скоро. Много съм радостен, че сте прибавили няколко забележки специално за биметализма. Твърдението, че „на световния пазар господствува *двойната* мярка на стойността в злато и сребро", не се съгласува със собствената теория за парите на автора. Успехът на тази книга е толкова по-приятен, тъй като е признак на определено обществено течение. Това може да послужи за известно утешение в задушната атмосфера, която създават другите тенденции на обществения живот. Вижда се, че съществува партия, чийто живот се осветлява от идеи, и че искането да се задуши човешката мисъл с казармени мерки („Който не съчувствува на казармените идеи, е мой враг и враг на обществото") не среща „всеобщото" одобрение.

Тук реакцията навсякъде се засилва. . . През последнотс лято с един замах ни лишиха от нашите изби-

---

[1] *Тооке Т.*, Considerations on the State of the Currency. London 1826. (*Тук Т.*, Изследване основите на обращението, Лондон 1826). *Рус. ред.*

раеми мирови съдии и вместо тях получихме така наречените земски началници, избираеми от губернаторите из средата на дворянството. Техните права в някои отношения са пораснали, тъй като те могат да осъждат на наказание с биене с пръчки . . . Казват, че това напълно съответствува на нашите национални обичаи.

За да засилим влиянието на дворянството, ние отиваме още по-далече. След манифеста от 19 февруари 1861 г. нашите помешчици заложиха имениятa си в частните земеделски банки със 7% лихва (като се включи и погасяването). Около 30% от частната поземлена собственост бе заложена. Нашите помешчици вследствие икономическите условия и главно вследствие на селското земевладение бяха лишени от възможността лично да ръководят стопанството без големи разходи на капитал. Освен това те нямаха практически знания. По такъв начин те бяха принудени да дават земите си под аренда на селяните. Селското стопанство не може да дава големи изгоди на помешчиците, независимо от високата рента, тъй като оръдията и начините на обработване са остарели. Помешчиците заявиха, че не са в състояние да платят гореказаните 7%. В неотдавна изникналата дворянска земеделска банка им се предостави случай да платят за своите заеми около 6% (като се включи погасяването); за четири години дълговете се увеличиха почти до 200 милиона рубли. Но селското стопанство не направи нито крачка напред. Огромното болшинство длъжници не е платило нито копейка за четирите години от съществуването на банката. Сумата на просрочените платежи порасна неимоверно. Правителството реши да намали размера на процентите до $4^1/_2$; за да получи средства за тази операция, то зае около 170 милиона рубли (чрез заем с премии, 215 за 100). . . В същото време се правят невероятни усилия да се обявят дворянските имения за неотчуждаеми. . .

Селското земевладение не е в по-добро състояние. Тук наблюдаваме старата история: икономическите условия след 1861 г. принуждават земевладелците да продават все по голяма част от своите селскостопански продукти на пазара; продуктите на тяхната собствена домашна индустрия отстъпват място на продуктите на капиталистическата индустрия, но броят на „освободе-

ните ръце" не съответствува на броя на ръцете, заети във фабриките, тъй като числото на фабричните работници не се увеличава. Селячеството се диференцира на два слоя: богато малцинство и ставащо все по-бедно и по-бедно болшинство. За да се сложи край на този процес — на който те сами съдействуваха с всички сили, — нашите мъдреци искат поддръжката на западащата домашна индустрия, но не с цел да дадат на производителите възможност да потребяват своите продукти, а за да ги накарат да работят за пазара. Това предвещава много приятно бъдеще за търговците, тъй като при все по-голямото обедняване на производителите това ще им даде големи печалби.

Вие знаете, че всеки селянин, платил за своя надел всички откупни вноски, има право да иска отделяне; по такъв начин той става частен собственик. За да сложат край на това, нашите икономисти настояват селяните да се лишат от правото да продават своите поземлени надели, т. е. те желаят да ги прикрепят към земята . . . Както виждате, ние водим борба не с болестта, а с нейните признаци. . .

Мисля, че Вие вече сте чули за смъртта на Чернишевски.

Писмото на Лафарг получих и веднага му отговорих.

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

62

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 10 юни 1890 г.

Многоуважаеми господине!

Получих Вашите любезни писма от 18 декември, 22 януари, 24 февруари и 17 май [1], а също така и статията на г. Лафарг, която му е била върната обратно от

[1] В писмата от 22 януари и 17 май Даниелсон съобщава за статистическите изследвания на земствата, за употребяването на термина „рента". *Рус. ред.*

редакцията[1]. Аз му съобщих, че сте му писали два пъти — през март и април, — но нямате определен отговор за получаването на двете писма от него. Жена му, която сега се намира тук, не помни точно дали е получил той тези писма. Тя много съжалява за преминаването на „Северный Вестник" в други ръце и ме моли да Ви благодаря от нейно име и от името на нейния мъж за Вашите грижи за тях.

Що се отнася до четвъртото издание на I том на „Капитала", сега аз чета от 39 до 42 коректурни коли. Целият том ще съдържа по-малко от 50 коли, тъй като шрифтът този път, макар и по-едър, е с по-тесни редове. Щом книгата излезе от печат, веднага ще Ви я изпратя.

Аз снех копие на пишеща машина от всички писма на нашия автор до Вас, които Вие така любезно предоставихте в мое ползуване (преписа ги по-малката дъщеря на автора). Затова мога да Ви ги върна още сега с препоръчано писмо, ако нямате нищо против този начин на изпращане.

Много съм Ви благодарен за Вашите постоянни и интересни съобщения за икономическото положение на Вашата огромна страна. Под гладката повърхност на политическото спокойствие в нея се извършва такава голяма и важна икономическа промяна, каквато се извършва във всяка друга европейска страна, и да се наблюдава нейният ход представлява изключителен интерес. Рано или късно последствията на тази икономическа промяна непременно ще се развият и в други посоки.

Ние тук научихме за смъртта на Н. Г. Чернишевски, по повод на което изказваме своята дълбока скръб и съболезнование. Но може би за него това беше по-добре.

Много Ви благодаря за поздравленията във връзка с победата от 24 февруари: събитието от него ден зарадва не един човек.[2]

---

[1] Статията на П. Лафарг за еволюцията на собствеността. Даниелсон я върнал на Енгелс предвид на това, че издаваният от Евреинова „Северный Вестник", където трябвало да бъде напечатана тази статия, преминал в други ръце. *Рус. ред.*

[2] В писмото си от 24 февруари 1890 г. Даниелсон поздравява Енгелс с големия успех на социалдемократическата партия в Германия в изборите за райхстага на 20 февруари 1890 г. Партията получила 35 места. *Рус. ред.*

Аз бях така прекалено зает и моето зрение — макар и да се подобрява — така силно се изморява от четене на руски печат, че все още не мога да прочета посочените от Вас статии в „Годишника",[1] но аз непременно ще направя това в първата свободна минута. Отбелязаното от Вас неправилно употребяване на икономическите термини е много обикновен недостатък в литературата на всички страни. Тук, в Англия, с термина *рента* се обозначава еднакво както заплащането за земята от английския фермер-капиталист на лендлорда, така и заплащането за земята от ирландския бедняк-фермер, който плаща истински данък, състоящ се главно от отчисления от неговия продоволствен фонд — предназначен за собствена издръжка, спечелена с неговия собствен труд, — и състоящо се само в най-нищожна степен от истинска рента. Така в Индия англичаните превърнаха поземления данък, който се плаща от раята (селянина) на държавата в „рента" и вследствие това поне в Бенгалия превърнаха земиндара (събирача на данъците в полза на предишния индийски владетел) в истински лендлорд, владеещ земи по силата на номиналния ленен[2] подарък от короната точно така, както това става в Англия, където кралят се смята за номинален собственик на цялата земя, а едрите дворяни — нейните действителни собственици — по силата на юридическата фикция са само ленни владетели на подаръка на краля. Същото това стана в Северна Ирландия, когато в началото на XVII век я включиха в числото на непосредствените владения на Англия. Английският юрист сър Джон Девис сварва там селска община с общо владение на земите, разделяна периодически между членовете на клана, платили известен данък на глава от своя клан; той веднага обявява този данък за „рента". Така шотландските лердове[3] (lairds), т. е. главите на клановете, след въстанието от 1745 г. побързват да се възползуват от това юридическо смесване на данъка,

[1] Статиите в „Статистический ежегодник Московского губернского земства за 1889 г.": „Крестьянский кредит в Московской губернии" и „Некоторые сведения о крестьянских общественных займах в Московской губернии". *Рус. ред.*

[2] Лен — имот, даван от феодала на своя васал при известни условия. *Ред.*

[3] Лерд (шотл.) = англ. лорд. — *Ред.*

плащан от членовете на клана, с „рента“ за земята, намираща се в тяхно владение, за да превърнат цялата земя на клана, общата собственост на клана, в своя лична собственост, в частна собственост на лердовете. Защото, заявяваха юристите, ако те не бяха лендлордове, как биха могли да получават *рента* за тези земи? По такъв начин това смесване на данъците с рентата послужва като основа за конфискацията на всички земи в шотландските планински окръзи в полза на малобройните глави на клановете, които много скоро след това изгониха предишните членове на клана от тяхната земя и ги замениха с овце, както това е описано в „Капитала“ гл. 24.

С привет
искрено Ваш
П. В. Рошер

63

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург
18 (30) юни 1890 г.

Многоуважаеми господине!

Много съм Ви благодарен за Вашето извънредно интересно писмо и за статията от 10 юни. Мога да прибавя, че в началото на 70-те години, когато в нашите списания доста живо се обсъждаше английската политика в Индия — по въпроса за превръщането на земиндарите в лендлордове, — в някои окръзи на Закавказието бирниците се превърнаха в помешчици.

Мисля, че г-жа Евреинова е емигрирала в Швейцария.

С удоволствие ще Ви съобщя онези сведения за икономическите условия в Русия, които Ви трябват, но необходимо е да знам кой въпрос най-много Ви интересува.

Вие сте прав, в Русия „се извършва също такава голяма и важна икономическа промяна, както и във всяка друга европейска страна".

Бързината, с която селската домашна индустрия напр. се превръща в капиталистическа, и като едно от последствията на това, необходимостта за селяните да припечелват пари, да продават на ниски цени земеделски продукти и работна сила, принася вреда не само на селяните, но и на самите помещчици: 1) евтиният труд прави невъзможно въвеждането на машини, 2) с продажбата от страна на селяните на продуктите по ниски цени земеделието става все повече и повече неизгодно за помещчиците.

Статистиците на московското земство извършват важна работа; те изследват средствата на селското продоволствие. Завеждащият статистическото бюро ми пише, че те са събрали през миналата есен „маса материали за разясняване на процеса, който се извършва в селския икономически строй, неговата организация и неговите изменения. Намират се данни относно продажбата от селяните на своите продукти и обратното им откупване."

Позволете ми да Ви помоля да ми изпратите писмата на нашия автор не в едно препоръчано писмо, а в три или четири в течение на две или три седмици.[1]

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

64

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 29—31 октомври 1891 г.

Многоуважаеми господине!

Когато Вашето писмо от 21 септември е пристигнало тук, аз пътешествувах из Шотландия и Ирландия и едва днес намерих време и възможност да му отговоря.

[1] Писмата на Маркс до Даниелсон, изпратени на Енгелс за снемане на копие от тях. *Рус. ред.*

Вашето писмо от 20 януари действително е пропаднало, за което съжалявам двойно: първо, защото съдържащите се в него интересни сведения толкова дълго не стигаха до мене, и, второ, защото тази загуба Ви застави да си направите труда да го напишете за мене още веднаж. Много съм Ви благодарен за това!

„Развъждането на милионерите" по израза на Бисмарк, както изглежда, действително във вашата страна става с гигантски крачки. Такива печалби, каквито разкрива вашата официална статистика, са просто нечувани в наше време в английските, френските и немски текстилни мануфактури. 10, 15, най-много 20 процента средна печалба, а в много, много изключителни години на цъфтеж 25—30 процента се смятат тук за *добра* печалба. Само през детството на съвременната индустрия някои предприятия с най-добри машини от най-нов образец, произвеждащи стоките си с изразходване на значително по-малко от обществено необходимия за това време труд, са били способни да дават такива норми на печалбата. Сега такива печалби се създават само в резултат на успешни спекулативни предприятия, експлоатиращи някакво ново изобретение, и то в едно от сто такива преприятия, а останалите в по-голямата си част търпят пълен неуспех.

Единствената страна, в която такива или приблизително такива печалби са възможни и сега, и при това в главните отрасли на индустрията, това са Североамериканските Съединени щати. Тук покровителствената тарифа, въведена след гражданската война, а сега Мак-Кинлеевата тарифа, доведоха до подобни резултати, и тамошните индустриални печалби трябва да бъдат и действително биват просто чудовищни. Фактът, че това положение на нещата зависи изключително от тарифното законодателство, което може да се измени всяка минута, е напълно достатъчен, за да попречи на нахлуването на *чуждия* капитал в тези отрасли на индустрията в щогоде значителни размери (значителни в сравнение с размера на вложения в тях отечествен капитал), а заедно с това се отстранява главният източник на конкуренцията и понижаването на печалбите.

Вашето описание на промяната, която предизвика разпространението на съвременната промишленост в живота

на народните маси, а именно — постепенната гибел на домашните занаяти, разчетени на *непосредственото потребяване на продуктите от самите производители*, а след това малко по малко и онези домашни занаяти, които се водели в интереса на прекупвачите-капиталисти, живо ми напомня главата на нашия автор „за създаването на вътрешния пазар", също както и онова, което стана в по-голямата част на Централна и Западна Европа между 1820 и 1840 г. Тази промяна доведе, разбира се, у вас до малко по-други резултати. Френският и немски селянин-собственик е издържлив и упорито се бори за съществуването си; той ще води жалък живот още в течение на две или три поколения в ръцете на лихваря, преди окончателно да се реши да продаде земята и дома си, поне в онези местности, където още не е проникнала съвременната индустрия. В Германия селячеството не пропада благодарение на такива примитивни занаяти, като производството на лули играчки, кошници и т. п., при това то работи за капиталистите. Селянинът смята за нищо свободното време, което му остава след обработването на неговата малка нива; и затова всяка копейка, получена от него за добавъчен труд, му се струва чиста печалба; оттук и разорително ниската работна заплата и баснословната евтиния на продуктите на такива занаяти в Германия.

У вас съществува съпротива от страна на общината срещу външния натиск (макар и да ми се струва, че тази съпротива трябва значително да намалява в постоянната борба със съвременния капитализъм), освен това у вас съществува допълнителен ресурс, състоящ се в арендуване на земи при съседни едри поземлени собственици, както това е описано във Вашето писмо от 1 май; наистина тази аренда обезпечава на собственика на земя получаването на принадена стойност, но в същото време тя способствува за по-нататъшното вегетиране на селянина, за неговото по нататъшно съществуване *като селянин*; кулаците, доколкото виждам, също предпочитат по-добре да държат селянина в ноктите си като *предмет за експлоатация*, отколкото да го разорят завинаги и да спечелят принадлежащата му земя. От това заключавам, че руският селянин там където той не е необходим като работник в съседната фабрика или в града е също много

издържлив и също дълго и упорито ще се бори със смъртта.

Големите печалби, получавани от младата руска буржоазия, и зависимостта на тези печалби от благоприятната реколта, така добре показана във Вашите изследвания, обясняват много неща, които иначе биха изглеждали неясни. Така например как би трябвало да разбера следващото по-долу твърдение, което прочетох тази сутрин като кореспонденция от Одеса в един от лондонските вестници: руските търговски класи, както изглежда, се намират в тази минута във властта на една идея, а именно, че войната е единственото действително средство против все повече растящата депресия и липсата на кредит, от което страдат в тази минута всички отрасли на руската индустрия. Как бих могъл да разбера и да си обясня тази фраза, ако не знаех за най-пълната зависимост на изкуствено създадената от тарифите индустрия от вътрешния пазар и от реколтата в земеделските окръзи, тъй като от него зависи покупателната сила на единствените купувачи на продуктите на тая индустрия! А щом този пазар се изплъзва, какво може да бъде по-естествено за наивните хора отколкото стремежът към разширяване на пазара по пътя на една успешна война?

Много са интересни Вашите забележки по повод на онова привидно противоречие, че у вас добрата реколта *не* означава задължително намаляване цената на хляба. Когато по такъв начин изучаваме реалните икономически отношения в различните страни и на различните степени на цивилизацията, колко странно грешни и недостатъчни ще ни се сторят рационалистическите обобщения на XVIII век — пък било напр. и на добрия старец Адам Смит, който приемаше условията, господствуващи в Единбург и в околните шотландски графства, като нормални за цялата вселена. Впрочем, Пушкин вече знаеше това, както и следното:

...пък и защо
той няма нужда от злато,
когато има прост продукт.
Бащата да го разбере не може
и трябваше земята да заложи.

Искрено Ваш
П. В. Рошер

В следващия понеделник аз отново ще пристъпя към III том и се надявам да не се откъсвам повече от тази работа, докато съвсем не свърша с нея.

Това писмо се забави досега, 31 октомври, тъй като ме прекъснаха.

65

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
12 (24) ноември 1891 г.

Многоуважаеми господине!

Извънредно съм Ви признателен за Вашето любезно писмо и за брошурата. Много съм радостен, че мястото за руската селска община е изпуснато[1] (стр. 51 от второто издание); на Дон, в Кубан и в Сибир се срещат общини, състоящи се от много села (волостни[2] общини). В северните губернии (Олонецка, Вологденска и др.) те са били унищожени от правителството преди петнадесет години. Техните следи се намират в различните части на Русия. Допълнението за картелите и тръстовете (стр. 37) е изключително важно, но аз съм съгласен с Вас, че то е извънредно кратко.

---

[1] Става дума за четвъртото издание на брошурата на Енгелс „Развитието на социализма от утопия към наука", в която като приложение влизала статията на Енгелс „Мерката" (самостоятелна област в средновековна Германия (б. пр.). В първите издания на тази статия има изказване на Енгелс за руската община; като описва съществуващите в Германия големи марки, включващи по няколко селища, Енгелс пише: „Това запазване на големите марки е съществено отличие на общинната собственост на германците от съвременната руска община; в Русия всяка селска община има своя собствена, обособена обща земя, освен ако при отмяната на крепостничеството тази земя не е отнета от общината и не е предадена на помещчика". В 4-то издание на брошурата това изказване на Енгелс не влиза. *Рус. ред.*

[2] Волост — низша административно-териториална единица, влизаща в състава на околията, премахната след новото райониране на РСФСР. *Ред.*

Връщам се към последното си писмо. Наистина аз имах намерение да Ви дам руската версия на „създаването на вътрешния пазар за индустриалните класи" и да покажа „как се рушат селските домашни занаяти, как се извършва процесът на отделянето на индустрията от земеделието и как само унищожаването на селските домашни занаяти може да даде на вътрешния пазар на дадена страна онези размери и оная устойчивост, които са необходими за капиталистическия начин на производство. Иска ми се да обърна Вашето внимание върху особеността на нашето положение; ние се явяваме на световния пазар в момента, когато капиталистическият начин на производство с неговия технически прогрес преобладава. Принудителната ниска производителност на труда на земеделските работници, чиито продукти, изхвърлени на световния пазар, губят от стойността си право пропорционално на производителността на труда на техните съперници и в същото време увеличаването производителността на индустриалните отрасли, ползуващи се с особено покровителство, съпровождащо се от небивало бързия растеж на техническите усъвършенствувания, ускориха процеса на „отделянето на индустрията от земеделието"; селянинът беше принуден да предава все повече увеличаваща се част на своето все по-намаляващо се количество продукти, за да се сдобие със средства за съществуване. По такъв начин у нас има, от една страна, селячество, ставащо все по-бедно и по-бедно, а, от друга страна, концентрираща се и технически прогресираща индустрия, която обаче се намира в *пълна* зависимост от колебанията на *вътрешния* пазар, т. е. от степента на „отделянето на индустрията от земеделието и от производителността на земеделския труд". Поради това големите печалби на нашите индустриалци зависят не само от покровителствените мита, но и от изобилната реколта.

За да Ви покажа доколко незадоволително е нашето потребяване, трябва само да сравня количеството на всички зърнени храни в Русия и Съединените щати. Средното количество за този период (1888 г.) е около 50 бушела[1] на човек, количеството пък за тази година

[1] Бушел — мярка за обем, равна на около 36, литри. *Б. пр.*

(1889) съставлява почти 52 бушела („Report of the Secretari of Agriculture for 1889". Washington, стр. 207). При това в Русия за тези години съответно имаме 15·5 и 12·8 бушела. Съединените щати ще изнесат около 25% от произведената пшеница; ние ще изнесем около 70% пшеница, 9·7% ръж, 25—30% ечемик и овес. Общото количество на изнасяното брашно съставлява около 25% от всички произведени зърнени храни. Съединените щати ще изнесат едва 6—7%.—Действителното потребление на памук в Съединените щати достига 1,074,000,000 фунта през 1888—1889 г. (пак там, стр. 254), а в Русия — около 346 милиона пуда („Търговията с предачни материали през 1890 г.". „Вестник Финансов" от 6 октомври 1891 г., стр. 8.

Според тази статия в руската памучна индустрия в 408 предачни, тъкачни и предачно-тъкачни фабрики работят 3,860,000 вретена и 94,000 стана. Трябва още да се прибави, че благодарение на високите мита на нашите пазари няма да намерите чужда прежда с изключение на високи номера (№ 60—100), които не се изработват в Русия. (В последното си писмо аз Ви приведох някои подробности за Кренхолмската памучна мануфактура (Нарва); сега мога да прибавя, за да Ви покажа степента на концентрацията на индустрията, че в тази фабрика са заети 308,812 вретена (8% от целия брой) и 2,112 стана. За съжаление не можах да получа никакви сведения за количеството на работниците) — Разрастването на нашата памучна индустрия ни потиква да поощряваме развитието на суровинните култури на памука (от американски семена). За постигането на тая цел чуждият памук бе обложен с мито и отгоре на това плантаторите получават някои привилегии. И така, у нас все пак съществува капиталистическият начин на производство... в Средна Азия. Там владетелите на плантациите разбогатяват.

Няколко думи за особеностите на нашия пазар за работна ръка. Тъй като реколтата от 1889 г. беше поскоро незадоволителна, фабрикантите бяха принудени да намалят производството. „По-рано — цитирам гореспоменатата статия във „Вестник Финансов"—обикновено се установявяше такъв ред за определянето на работната заплата: една тарифа от Великден до 1 октомври — по-

висока, и друга от 1 октомври до Великден — по-ниска (тъй като известен брой работници си отизат в къщи за земеделска работа; трябва да се забележи, че работниците, работещи на механическите тъкачни станове напр., никога не налускат фабриката в летните месеци, тъй като те са по-„дисциплинирани" от другарите си, работещи на ръчните станове). — „А от Великден 1890 г. част от фабрикантите оставиха зимните цени, съществуващи до Великден, а една част установиха тарифи дори с понижаване цените спрямо зимните; от 1 октомври 1890 г. отново се появяват тарифи с понижаване на цените, така че в някои фабрики през 1890 г. стана двукратно понижаване на цените, и спрямо 1889 г. работната заплата значително се понижи. По такъв начин намаляването на работата (и работната заплата) „до известна степен поддържаше цените на стоките"). („Вестник Финансов", 6 октомври 1891 г.).

Нашите капиталисти не могат равнодушно да гледат самостоятелните работници. В текстилната индустрия те победиха. Техните усилия са насочени също към изкореняване на другите отрасли на селската промишленост. Те се опитват да унищожават селските каменовъглени мини, като например в Екатеринославска губерния (Бахмутски, Славяносербски и др. уезди). Ние срещаме големи каменовъглени мини, прекрасно съоръжени от техническа гледна точка, управлявани от специалисти, а наред с това виждаме селски мини, всичко на няколко ярда дълбочина, при което въглищата се вдигат посредством машина с най-примитивно устройство, привеждана в движение от работници или кон. Но капиталистическите предприятия са нашата любима рожба. Всичко, което те искат, става закон. За селските мини не искат и да знаят, те пречат на благополучието на галените деца. Селяните нямат техническо образование, у тях няма средства за обединяване на своите отделни мини; и все пак селските мини съществуват. Забележително е, че в капиталистическите мини има малко местни работници; болшинството от работниците са от съседните губернии и от Централна Русия. Условията на труда са наистина ужасни. („Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ." Бахмутски уезд, Екатеринослав, 1886 г.)

Моля да ме извините за повторенията в настоящото писмо, но 1) сега ми се представя възможност да илюстрирам с някои нови факти моето предидущо писмо; 2) много ми се иска да Ви разясня, доколкото е по силите ми, причините за сегашното плачевно състояние на нашата страна и 3) да покажа, че съпротивата на общината не е много голяма понастоящем и че извънредно лесно е да се преодолее тя окончателно.

Не си струва да се говори за унищожаването на горите: вие знаете също, че в Централна и Южна Русия около 80—90% от селските земи се разорават; Вие знаете, че тези ниви не се торят, и т. н. и т. н.; всички тези фактори заедно с горепоменатите — изключително от обществен характер са причина за обедняване на нашето селячество и за онова положение, в което се намира то понастоящем. Това положение е ужасно. Селянинът не яде хляб; тъй поддържа съществуването си с най-невероятни негови сурогати; той няма нито облекло, нито топливо, нито фураж за добитъка. Хиляди коне се избиват за кожи, купувачи на добитък няма, има места, където на 50 двора ще намерите само един кон и една крава.

Но тъй като унищожаването на главния източник на доходите не влиза в нашите планове, ние организирахме държавна помощ. „За да не се развалят селяните, да не се поощрява сред тях лението", правителството дава хляб само на децата до 5 години и на жените и старците над 60 години. Но обществени работи няма. За поддържане на своето съществуване селяните продават всичко, което имат. Те престанаха да бъдат самостоятелни владетели на дворовете си. Без оръдия, без работен добитък стопанинът не е вече стопанин и това е причината, поради която през тази есен „засяха *състоятелните* хора, наемайки земя от нуждаещите се, които не можаха напълно да засеят своите земи с есенен посев, между другото, поради слабостта на конете. Имаше и такива случаи, когато *спекулантите селяни изкупваха* на безценица движимите имоти на онези, които напускали местожителството си, а също така *на безценица наемаха земята* за зимно засяване от онези от (напускащите, които оставяха зимните ниви незасети" съобщение на Воронежкото земство във „Вестник Финансов", брой 42, 1891, 20 октомври, стр. 134).

От различните губернии (Самарска, Казанска) съобщават за случаи на *гладна смърт*. Какво ще бъде през зимата? А през пролетта? Пред перспективата за гладна смърт съпротивата на общината се свежда до нула. Ние ще видим, че настоящата година ще даде грамаден тласък на тенденцията — която и без това вече беше достатъчно силна — за експроприация на огромната маса от селячеството и за окончателното скъсване на икономическите връзки, отслабени от всички наши реформи и контрареформи.

А индустриалците?

Моля Ви да предадете моите сърдечни поздрави на отново избрания депутат[1].

От все сърце Ви желая бързо и успешно да завършите Вашия труд.

Искрено предан Вам

Н. Даниелсон

66

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 15 март 1892 г.

Многоуважаеми господине!

Почти ме е срам да отговарям на Вашите любезни и интересни писма от 12 и 21 ноември миналата година. Но аз бях така претрупан с работа, а писането при газово осветление все още толкова вреди на очите ми (макар че в друго отношение те ми служат доста добре), че тази претовареност с работа и непродължителността на зимния ден у нас трябва да ми послужат като оправдание.

Вашата страна действително сега преминава през много важен период, огромното значение на който е трудно да се надцени. От Вашите писма ми се струва, че сегашният неурожай според Вас е не нещастна слу-

---

[1] Става дума за П. Лафарг, избран във френската палата на депутатите. *Рус. ред.*

чайност. а необходимо следствие, един от неизбежните спътници на започналото се в Русия от 1861 г. икономическо развитие. На същото мнение съм и аз, доколкото мога да съдя отдалече. От 1861 г. в Русия започва развитието на съвременната индустрия в мащаб, достоен за велик народ. Отдавна вече е назряло убеждението, че нито една страна понастоящем не може да заеме подобаващото ѝ място сред цивилизованите нации, ако не притежава индустрия, използуваща парни двигатели, и сама не задоволява — макар и в значителна част — собствената си потребност от фабрични изделия. Изхождайки от това убеждение, Русия започна да действува и действува с голяма енергия. Ако тя се огради със стена от покровителствени мита, това е напълно естествено, защото конкуренцията на Англия принуди към такава политика почти всички големи страни; дори Германия, където *едрата индустрия* успешно се развиваше *при почти пълна свобода на търговията*, се присъедини към общия хор и премина в лагера на протекционистите само за да ускори процеса, който Бисмарк наричаше развъждане на милионери (die Züchtung von Milionären). А ако Германия тръгна по този път дори без всяка необходимост, може ли да се порицае Русия за това, което за нея *беше* необходимост, щом вече се е определила новата насока на промишлено развитие?

До известна степен вашето сегашно положение, струва ми се, може да се сравни с положението на Франция при Людовик XIV. Там също мануфактурата беше поставена в благоприятни условия за развитие от покровителствената система на Колбер; и след 20—30 години стана ясно, че отечествената мануфактурна промишленост при съществуващите тогава условия е могла да бъде създадена само за сметка на селячеството. Селското натурално стопанство беше разстроено и изместено от паричното стопанство; създаде се вътрешният пазар и едновременно отново се оказа почти съвсем разрушен, поне за известно време, следствие на самия този процес и на оная безпримерна сила, с която икономическата необходимост си пробиваше път, а също така и вследствие нарастването на изключителните данъци в пари и хора, предизвикано тогава от въвеждането на постоянните армии и на рекрутите, подобно на това,

както в наши дни то се предизвиква от възвеждането на пруската система на всеобща военна повинност. И ето — като завършък на всичко това се случи и слаба реколта година или две подред, цялата страна беше обхваната от онова състояние на всеобщо разстройство, описание на което намираме у Буагилбер и маршал Вобан.

Но тук съществува също така и огромна разлика: разлика между старинната „мануфактура" и съвременната „едра индустрия", която (по отношение влиянието върху селянина, върху дребния селскостопански производител, владеещ собствени средства за производство) съответствува на разликата между старинен, гладкоцевен, кремъчен мускет от 1680 г. и съвременната автоматична 7·5 милиметрова пушка образец 1892 г. Нещо повече, докато през 1680 г. дребното земеделие все още беше обикновен начин на производство, а експлоатацията на големи имения само изключение, наистина *все по-нарастващо*, но все пак всякога само като изключение — сега обработката на земята в голям мащаб с прилагане на машините става правило и все повече става единствено възможният начин на селскостопанско производство. Така че селянинът в наши дни, както изглежда, е обречен на неизбежна гибел.

Вие помните какво казваше нашият автор в писмото по повод на Жуковски[1]; ако Русия и по-нататък върви по пътя, по който тя тръгна през 1861 г., руската селска община е обречена на гибел. Струва ми се, именно сега това започва да се сбъдва. Както изглежда, приближава се моментът, когато — поне в някои области — старите социални устои на руското селячество в своята съвкупност не само ще загубят ценността си за отделния селянин, но и ще станат вериги за него точно така, както това се случи по-рано в Западна Европа. Опасявам се, че скоро ще стане нужда да разглеждаме вашата община като мечта по безвъзвратното минало и да се съобразяваме в бъдеще с капиталистическа Русия. Няма съмнение в това, че по такъв начин ще бъде загубена една голяма възможност, но срещу ико-

[1] Има се предвид писмото на Маркс до редакцията на „Отечественные Записки". Виж стр. 218 от настоящия сборник. *Рус. ред.*

номическите факти нищо не можеш да направиш. Любопитно е само това, че същите онези хора в Русия, които не се уморяват да хвалят несравненото превъзходство на първобитните руски учреждения над учрежденията на гнилия Запад — че именно тези хора правят всичко, за да разрушат тези първобитни учреждения и да ги заменят с учрежденията на гнилия Запад!

Но ако руският селянин е обречен на превръщане в пролетарий — индустриален или селскостопански, — то руският помешчик, както изглежда, също е обречен. Според моите сведения тази класа едва ли не е по обременена с данъци от селячеството и е принудена постепенно да разпродава имениятa си. А между селячеството и помешчика, изглежда, се промъква новата класа на земевладелците — селските кулаци и градските буржоа — бащи може би на бъдещата руска поземлена аристокрация ??

Миналогодишният неурожай изнесе всичко това на ярка дневна светлина. И аз напълно споделям Вашето мнение, че неговите причини са от чисто социално естество. Що се отнася до обезлесяването, то е в не по-малка степен, отколкото разоряването на селячеството, едно от жизнените условия на буржоазното общество. Няма нито една „цивилизована" европейска страна, която не го е преживяла. Америка пък[1] — и Русия също без съмнение — го преживява сега. За това обезлесяването според мене по своята същност е в същата степен социален фактор, както и социален резултат. Но то също така често се използва от заинтересованите страни, за да снемат от себе си вината за стопанските неуспехи, като ги свеждат до такава причина, за която като че ли никой не може да бъде отговорен.

Неурожаят според мен само направи *очевидно* онова, което в *скрито състояние* е съществувело още и по рано. Но той ужасяващо ускори извършващия се процес. Тази пролет по време на сеитбата селянинът ще бъде безкрайно по-слаб, отколкото беше миналата есен по време на есенната сеитба, и той ще трябва да възстановява

[1] В Америка аз съм го наблюдавал преди четири години. Там се полагат огромни усилия за смекчаване на неговите последици и поправяне на извършената грешка (*Постскриптум на Енгелс*).

силите си при много по-неблагоприятни условия. Какво може да прави сиромахът, потънал до уши в дългове, без добитък, дори в онези места, където е успял да презимува, без да напусне селото си? Затова на мен ми се струва, че ще бъдат необходими цели години, за да се справи напълно с последствията на сегашното бедствие, а когато това стане, Русия ще бъде съвсем друга страна спрямо това, което тя беше дори на 1 януари 1891 г. Засега ни остава да се утешаваме с мисълта, че всичко това в края на краищата трябва да послужи на делото за прогреса на човечеството.

Миналата есен Ви изпратих неголямата книжка „Произход на семейството", 4-то издание. Изпратих я препоръчано и поставих адреса си на плика. Доколкото не ми е върната, предполагам, че сте я получили.

Много съм Ви благодарен за многото статии и списания, които ми изпратихте — трудът на Менделеев се оказа особено интересен. Но аз много съжалявам, че именно сега, бидейки много зает, не мога да им отделя онова внимание, което те заслужават. Вие ще разберете до каква степен бях затрупан с извънредна работа, ако кажа, че от Нова година и до ден днешен — обикновено най-спокойното време за мене — не съм имал възможност да посветя на III том нито една минута.

Вашите поздравления бяха своевременно предадени в Париж.

Сърдечен поздрав!

Ваш *П. В. Рошер*

Има ли някакви сведения за нашия общ приятел?

67

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург.
12 (24) март 1892 г.

Многоу ажаеми господине!

Прощавайте, че не ви писах по-рано. Много съм Ви задължен за „Произхода на семейството". Тази работа ми беше изпратена един месец, след като я получили в

Петербург. Мисля, че руската публика ще има възможност да я чете.

Крайно съм Ви признателен за Вашето дълбоко поучително и интересно писмо от 15 март — толкова повече, че Вие сте така зает в настоящия критически момент. Сегашното бедствие става по наша собствена вина, всичките ни усилия бяха насочени към „разширяване на нашата търговия и индустрия". Фактически търговията вече погълна всичките суровини на селячеството: зърнени храни, дърво, лен, коприна и т. н. и т. н.; след това започнахме да „покровителствуваме" нашата капиталистическа индустрия, израснала върху развалините на експроприираното селячество. Професор Менделеев се намира в първите редове на тези протекционисти.

Сравнението на нашето икономическо положение с положението във Франция по времето на Колбер е извънредно правилно, но Вие посочвате една много важна разлика: растежа на съвременния капитализъм. Вие казвате: „На мене ми се струва, че са необходими цели години, за да се справите напълно с последствията на сегашното бедствие (неурожая); а когато това стане, Русия ще бъде съвсем друга страна спрямо това, което тя беше дори на 1 януари 1891 г. А засега ни остава да се утешаваме с мисълта, че всичко това в края на краищата трябва да послужи на делото за прогреса на човечеството."

Последното изречение не е съвсем ясно за мене. Да разгледаме фактите. За разширяване на нашата търговия ние хищнически изтощавахме почвата; нашият климат се измени, реките намаляха и т. п. До самото сегашно бедствие ние „освободихме" около 20—25% от нашето селячество. Те скитат навсякъде в търсене на работа. Ще ги срещнете в Сибир, в Средна Азия, в Закавказието, в Бразилия... Какво да правят? Да отидат във фабриките? Но ние знаем, че количеството на работниците, заети в съвременната индустрия, постоянно намалява. Англия например с нейните 44,75 милиона вретена, т. е. повече от половината вретена на целия свят с пазарите си, обхванали повече от половината на света, заангажирва в текстилната индустрия само около 500,000 работници от всички възрасти и двата пола; пък и колко работници може да погълне до насищането си нашият

собствен *вътрешен пазар?* „Работниците като купувачи на стоки са необходими за пазара. Но като продавачи на своята собствена стока — на работната сила — капиталистическото общество има тенденцията да ги ограничи до минимума на цечите.“ („Капиталът“, I. стр. 303.) Нашите селяни са принудени да продават продуктите си на ниски цени, средствата за тяхното съществуване се намаляват в същата пропорция. Като придобиват такива ограничени потребности, напускайки своите общински надели, те оказват натиск на работниците от фабриките и т. н. В нашите селски трапезарии, организирани от различни лица, издръжката за едно дете *на месец* струва от 76 коп. до 1 руб., а за възрастен — около 1 руб. — 1 руб. и 50 коп. на месец; т. е. от $1^1/_2$ до 3 шил. *на месец!* Ето нашия изходен пункт; ето нашия вътрешен пазар. И в същото това време ние постигнахме забележителен технически прогрес, т. е. броят на необходимите работници е незначителен. Капиталистическата нация излиза от противоречието, посочено от нашия автор, като разширява външните си пазари. А как ние да излезем от това противоречие? Подобно на това, както е невъзможно да си представим капиталистическата фабрика, чиято продукция е предвидена изключително за потребяване от заетите в нея работници, точно така изглежда невъзможна капиталистическата нация като такава без външни пазари. Настоящият момент в това отношение според мен е извънредно интересен и важен, тъй като посоченото от нашия автор противоречие се разпространява върху световния пазар: всяка нация се стреми да стане капиталистическа, всяка нация напряга всичките си сили, за да отнеме пазара от съперниците: без пазар няма капитализъм. А ние... и ние също се стараем да получим външни пазари. Как? Посредством премии, т. е. посредством ограничаване на нашите вътрешни пазари. С една дума, ние излизаме на световната арена в такъв момент, когато усилията на всички наши съперници са напрегнати до крайна степен, когато те са принудени да се задоволяват с по-малка норма на печалбата. Английските памучни фабриканти са изнесли през 1891 г. продукция на сума около 60 мил. ф. ст., ние изнасяме приблизително $^1/_2$ милион. В Западна Европа самите капиталисти разбраха, че народното образование —

научно и техническо — играе важна роля в борбата. Този факт дава възможност на работниците да се отнасят съзнателно към обществените работи и да излизат от кризата без големи затруднения. Нашата роля в това отношение е чисто отрицателна. Ние затваряме вратите на нашите учебни заведения, напр. на нашия единствен селскостопански институт (в Москва). Ние във всяко отношение вървим назад. Тук е причината аз да не мога да разбера по какъв начин всичко това „в края на краищата трябва да послужи на делото за прогреса на човечеството" — докато изгрее слънцето, росата ще ни ослепи.

„Опасявам се — казвате Вие, — че скоро ще стане нужда да разглеждаме вашата община като мечта по безвъзвратното минало и да се съобразяваме в бъдеще с капиталистическа Русия. Няма съмнение в това, че по такъв начин ще бъде загубена една голяма възможност, но срещу икономическите факти нищо не можеш да направиш." Естествено. Но у нас съжителстуват един до друг най-различни факти и в това число факти от икономически характер. Преди няколко дена аз Ви изпратих I том на „Резултатите от статистико-икономическите изследвания на Русия, извършени от земствата". Авторът на този труд е В. В., или Василий Павлович Воронцов. Вие ще намерите там много интересни факти. Известно е, че след 1861 г. дележът на общинските земи беше до известна степен прекратен — предимно в черноземната област, но след някакви 20—25 години той пак се възобнови дори в такива местности, където този акт на общинния живот беше съвършено неизвестен. Има маса случаи, когато частни земевладелци се отказвали от своите права в полза на общината и впоследствие получавали своите дялове в качеството си на членове на общината. Такива факти като че ли противоречат на онова, което Ви писах. Но фактът си остава факт: около 20—25% от селяните са принудени да търсят работа вън от своята община. Останалите намират само един начин да излязат от положението, ставащо все по-затруднително — уравновесяване шансовете на борбата. У нас по такъв начин съществуват две икономически течения: едното от тях — това е народната форма на стопанство, която болшинството се стреми да поддържа. Но ако искаме да

насочим производството за задоволяване на народните потребности вместо за поддържане на капитализма, това друго икономическо течение, не е ли вече твърде късно да се опираме на нашите общинни традиции и навици — па макар и да имат такива дълбоки корени. Всички наши усилия са насочени по посока на развитието на капитализма: за това се прахосват няколко стотин милиона рубли. Всичките ни усилия обаче търпят неуспех. Доказателство е 1891 г. Нима не бива да се измени целта на покровителството? Да се измени „курсът"? Нима съвременната индустрия е възможна само върху капиталистическа основа? Ние виждаме борбата между двата начина на производство: селския, чието развитие съзнателно се спъва, но който има всички шансове да пусне по-дълбоки корени и следователно да бъде по-траен, и другия начин, съвсем изкуствен, отглеждан в оранжерия, отгледан за сметка на селячеството, т. е. на болшинството от народа, и при все това продължаваме да го *поддържаме* и *покровителствуваме*. Изглежда, че нашата любима рожба — капитализмът, — подкопавайки основите на селската промишленост, но нямащ нито външен, нито вътрешен пазар, няма и здрава почва за своето развитие. „Създаде се вътрешният пазар и едновременно отново се оказа почти съвсем разрушен", както Вие правилно се изразявате. „По такъв начин ще бъде изгубена една голяма възможност" (наистина ли тя е загубена?), „но срещу икономическите факти нищо не можеш да направиш". Но фактически ние *поддържаме* капитализма и го *покровителствуваме*.

Тъй като това писмо е твърде дълго, само ще отбележа, че дълговете на нашите земевладелци стигнаха на 1 януари 1889 г. до 760 милиона — 30·4 милиона десетини, т. е. 32·7% от общата сума на частната поземлена собственост, са заложени: в северните и централните губернии от 1 до 26%; в южните и малоруски губернии — от 42 до 65% (Херсонска, Харковска, Киевска). Към 1 януари 1892 г. дълговете се увеличиха до 920 милиона, т. е. в течение на три години с 20%. Числото на заложените десетини още не е публикувано.

Макар че написах такова дълго писмо, знам, че практически от моя страна това е празна дискусия, че Вие сте съвсем прав: влиятелното малцинство е твърде заин-

тересовано от запазването на status quo-то. А теоретически? Къде отиваме? Продажбата на четвъртото издание на „Капитала" е забранена. Имаше ли там някакви добавки и забележки? Печатането книгата на Кауцки за „Капитала" бе прекратено[1].

Спомените на Лафарг за неговия тъст ще бъдат напечатани наскоро в едно от нашите списания.

За „нашия приятел" няма никакви известия.

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

68

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 18 юни 1892 г.

Многоуважаеми господине!

Трябва да Ви благодаря за Вашите много интересни писма от 24 март, 30 април и 18 май и да се извиня за това, че не отговорих по-рано. Но аз бях до такава степен зает, че не можех да отделя нито минута дори за III том — надявам се обаче да се върна към него през идушата седмица.

Аз съм убеден, че ние с Вас действително съвсем сме съгласни както по отношение фактите, изразяващи съвременното икономическо състояние на вашата страна, така и по отношение на тяхното значение. Само че Вие, както изглежда, сте изтълкували някои *иронични* изрази в моето последно писмо така, като че ли те са казани сериозно — специално онова, което писах за някои неща, служещи в края на краищата на делото на прогреса на човечеството. И действително, няма нито един факт в историята, който в последна сметка да не е служил по един или друг начин на делото на човешкия прогрес, но то става по много дълъг и околен път. Може би така стои въпросът и със сегашното икономическо преобразование на вашата страна.

[1] *Kautsky K.*, Karl Marx's ökonomische Lehren. Stuttgart 1887. (*Кауцки К.*, Икономическото учение на Карл Маркс. Щутгарт 1887) *Рус. ред.*

Исках особено да подчертая факта, че миналогодишният неурожай — употребявайки официалния израз — съвсем не е изолирано и случайно явление, а неизбежно следствие от цялото развитие на Русия след свършването на Кримската война; че това е резултат на прехода от общинното земеделие и патриархалната домашна индустрия към съвременната промишленост; и че според мен това преобразование след време ще заплаши съществуването на земеделската община и ще въведе капиталистическата система също така и в селското стопанство.

От Вашите писма заключавам, че относно тези факти Вие сте съгласни с мен; що се отнася до въпроса — харесват ли ни тези факти или не, — това е друга работа; но харесват ли ни или не, тези факти все едно ще продължат да съществуват. И колкото в по голяма степен се откажем от чувствата си на благоволение или неприязън, толкова по-добре ще може да съдим за самите факти и техните последствия.

Не подлежи на съмнение, че сегашното внезапно нарастване в съвременната „*ед. а промишленост*" в Русия е предизвикано с изкуствени средства—запретителни мита, правителствени субсидии и т. п. Същото беше и във Франция, където запретителната система действуваше още от времето на Колбер, в Испания, Италия, а от 1878 г. дори и в Германия, макар че тази страна почти вече беше завършила своя промишлен преврат, когато в 1878 г. въведе покровителствените мита, за да даде възможност на капиталистите да принудят отечествените потребители да им плащат за стоките такива високи цени, които биха им позволили да продават същите стоки в чужбина по евтино от себестойността. И Америка постъпи точно така, за да съкрати периода в течение на който американските индустриалци не ще бъдат в състояние, при равни условия, да съперничат с Англия. Че Америка, Франция, Германия и дори Австрия ще могат след време да стигнат до такова положение, при което ще се окажат способни успешно да се борят с конкуренцията на Англия на открития световен пазар— поне по отношение на някои важни стоки, — в това не се съмнявам. И сега вече Франция, Америка и Германия слисмиха до известна степен индустриалния монопол на Англия, и това тук се чувствува много силно. Но ще

може ли Русия да достигне такова положение? Аз се съмнявам по отношение на това, тъй като Русия, подобно на Италия, страда от недостиг на каменни въглища в най-благоприятните за промишлеността местности и освен това, както Вие сами прекрасно посочихте в писмото си от 12 (24) март, тя ще трябва да има работа със съвсем други исторически условия. Но тук пред нас възниква друг въпрос: можеше ли Русия през 1890 г. да съществува и поддържа независимото си положение в света като чисто селскостопанска страна, като живее изключително от износ на зърнени храни и купува с тях задгранични индустриални продукти? Мисля, че с увереност можем да отговорим — *не*. Стомилионната нация, играеща важна роля в световната история, не би могла при съвременните икономически и промишлени условия да продължава да стои в онова състояние, в което Русия се намираше чак до Кримската война. Въвеждането на парните двигатели и машините, опитите да се произвеждат текстилни и металически изделия с помощта на най-новите средства за производство, макар и само за отечествено потребление, *трябваше* да имат място, рано или късно, но във всеки случай в *известен* момент между 1850 и 1880 г. Ако това не би станало, вашата отечествена патриархална индустрия все едно би била разрушена от конкуренцията на английското машинно производство и в резултат би се получила Индия — страна икономически подчинена на огромната централна фабрика — Англия. И дори Индия постави покровителствени мита срещу английските памучни стоки; що се отнася до останалите британски колонии, щом получаваха самоуправление, те незабавно ограждаха с мита своите местни мануфактури от съкрушителната конкуренция на метрополията. Английските писатели, заслепени от отечествените интереси, никак не проумяват защо даваният от Англия пример на свобода на търговията се отхвърля навсякъде и предизвиква в отговор установяването на покровителствени мита. Разбира се, те просто не се *осмеляват* да видят, че тази, сега почти всеобща, покровителствена система е повече или по-малко разумно, а в други случаи и съвсем нелепо, средство за самозащита срещу същата тази английска свобода на търговията, която повдигна английския про-

мишлен монопол до неговата най-голяма висота. (Го-а средство е нелепо например за Германия, която стана крупна промишлена страна при свободата на търговията и където протекционизмът е разпространен сега върху селскостопанските продукти и суровини, което увеличава разноските на промишленото производ:тво!) Аз ра-глеждам този всеобщ завой към покровителствената система не като проста случайност. а като реакция срещу нетърпимия индустриален монопол на Англия. *Формата* на тази реакция, както казах, може да бъде неадекватна и дори по-лоша, но историческата необходимост от такава реакция ми се струва напълно ясна и очевидна.

Всички правителства, дори най-абсолютистките, *в последна сметка* са само изпълнители на икономическата необходимост, произтичаща от положението на страната. Те вършат работата си различно — добре, лошо или посредствено; ускоряват ли или забавят икономическото развитие с произтичащите от него политически и юридически пос:ледствия, но в последна сметка те са длъжни да следват това развитие. Дали средствата, с помощта на които се осъществи индустриалната революция в Русия, са били най-добрите за дадената цел — това е особен въпрос, чието об.ъждане би ни отвело твърде далече. За моята цел ще бъде достатъчно, ако мога да до:ежа, че тази промишлена революция беше сама по себе си неизбежна.

Онова, което Вие казвате за неизбежните спътници на такива потресающи икономически промени, е напълно правилно, но това се отнася в по-голяма или по-малка степен до всички страни, които са минали или минават през този процес. Изтощаване на почвата — *виж* Америка; обезлесяване на страната — *виж* Англия, Франция, а в настоящия момент също Германия и Америка; промяна на климата, намаляване на реките, вероятно посилно в Русия, отколкото където и да е, вследствие равнинния характер на страната, снабдяваща с вода тези огромни реки и вследствие липсата на алпийските вечни снегове, подобно на онези, които подхранват Рейн, Дунав, Рона и По. Разрушаването на старите условия на селското стопанство, постепенното преминаване към капиталистическото обработване на обширните ферми, всичко това са процеси, които се завършиха вече в Англия и

Източна Германия и понастоящем стават навсякъде по другите места. И на мене ми се струва очевидно, че „едрата промишленост в Русия ще убие земеделската община", ако само не станат други големи промени, които ще помогнат да се запази тази община. Въпросът е в това, има ли още време за такава промяна в общественото мнение на Русия, която би направила възможно да се присади на общината съвременната промишленост и съвременното земеделие и в същото време да я видоизмени така, че тя да може да стане подходящо и удобно оръдие за организиране на това съвременно производство и за неговото преобразуване от капиталистическа в социалистическа форма? Съгласете се, че за да може дори само да се помисли за такава промяна, трябва найнапред да стане огромен процес в общественото мнение на вашата страна. Ще успее ли това да стане по рано, преди капиталистическото производство заедно с последствията на сегашната криза да подкопае твърде дълбоко общината? Аз никак не се съмнявам, че в много окръзи общината се е оправила от удара, получен през 1861 г. (както това е описано у В. В.).[1] Но ще може ли тя да издържи непрекъснатите удари, които й нанася индустриалният преврат, неудържимо развиващият се капитализъм, разрушаването на домашната промишленост, липсата на общинни права върху пасбищата и горите, преходът от натуралното селско стопанство в парично, нарастването на богатствата и властта на кулаците и дармоедите?

Трябва още да Ви благодаря за книгите, които Вие така любезно ми изпратихте, и особено за Каблуков и Каришев. Понастоящем до такава степен съм претрупан с работа, че в течение на шест месеца нямах възможност да прочета изцяло нито една книга на какъвто и да е език; оставих Вашите книги до лятната си почивка през август. Онова, което пишете за Каблуков, ми се струва съвсем правилно, доколкото мога да съдя, без да съм прочел самата книга. Селскостопанският работник, който няма нито собствена, нито арендована земя, намира работа само за известна част от годината, и ако му платят само *за тази работа*, той трябва да гладува по

[1] В. П. Воронцов. *Рус. ред.*

време на безработицата, ако не намери друг род работа през останалата част на годината; но съвременното капиталистическо производство му отнема всяка надежда за такава работа. В Западна и Централна Европа тези трудности се разрешават, доколкото е възможно, по следния начин: 1) капиталистът фермер или земевладелец — държи част от селскостопанските работници цяла година във фермата, храни ги по възможност със собствени на фермата продукти, за да изхарчи възможно по-малко налични пари. Това нашироко се практикува в Североизточна Германия и в по-малка степен тук, в Англия, макар че при тукашния климат много земеделски работи са възможни през зимата. Освен това в *капиталистическото фермерско стопанство* на фермата има винаги работа, дори и през зимата. 2) Онова, което още е необходимо сверх това за поддържане живота на селскостопанския работник през зимата, но само за поддържане на живота, не повече, доста често се получава от труда на жените и децата, работеши и в новите отрасли на домашната промишленост (виж „Капитала", т. I, гл. 13, отд. 8). Така стои работата в Южна и Западна Англия, а по отношение на дребното селячество — в Ирландия и Германия. Ясно е, че когато се извършва преврат, особено ярко се показват пагубните последствия на откъсването на земеделието от патриархелната домашна промишленост; именно това става сега във вашата страна.

Това писмо става твърде дълго, за да мога да се впущам в подробности на Вашето писмо от 18 май, но ми се струва, че и тук привежданите факти свидетелствуват за разоряването на селячеството и заедно с това за изтощаване на почвата поне за известно време. Напълно съм съгласен с Вас за това, че и двата процеса се извършват понастоящем с нарастваща бързина. Ако сегашната система продължи и по-нататък, това ще доведе до разоряването и на помешчиците, и на мужиците и до възникването на новата класа на буржоата — земевладелци. Но въпросът има и друга страна, и аз се боя, че Вашият „Вестник Финансов" не намира за нужно да се занимае с нея. Това е състоянието на държавните финанси. Последният парижки заем (1891 г.) трябваше да даде 20 милиона фунта стерлинги. Този заем бе по-

крит с подписка няколко пъти, но тук се носят слухове, че в действителност са изплатени само 12 милиона, а 8 милиона не са и стигнали до петербургската хазна. Ако това е станало във Франция след кронщадските демонстрации[1], то какво ще бъде, когато започнат преговорите за сключването на следващия заем? А може ли да се отложи за дълго неговият заем след тези страшни жертви, към които последният неурожай принуди държавната хазна? Ще бъде ли Вишеградски втори Калон и ще се яви ли след него втори Некер??

Искрено Ваш

П. В. Рошер

69

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 22 септември 1892 г.

Многоуважаеми господин!

И така, ние сме съгласни засега само в този пункт: че Русия през 1892 г. не би могла да съществува като изключително селскостопанска страна, че тя трябва да допълва своето селскостопанско производство с индустриално производство.

И ето, аз твърдя, че индустриалното производство в наше време — това значи едра индустрия, пара, електричество, селфактори[2], механически тъкачни станове и, накрая, машини за производство на машинни съоръжения. В деня, когато Русия въведе железопътните линии, въвеждането на тези съвременни средства за производство бе предрешено. Вие *трябва* да бъдете в състояние да ремонтирате собствените си локомотиви, вагони, железопътни линии, а това може да се направи евтино само ако сте в състояние да си *построите* всичко, което ви е необходимо да ремонтирате. От момента, когато воен-

---

[1] Тържественият прием, оказан от руското правителство на френската флота в Кронщадт на 11 юли 1892 г. *Рус. ред.*

[2] Тънкопредилна (мюл —) машина, която се движи механически. *Ред.*

ното дело стана един от отраслите на едрата промишленост (броненосци, нарезна артилерия, скорострелни и магазинни оръжия, пушки, куршуми със стоманена обвивка, бездимен барут и пр.), едрата промишленост, без която всичко това не може да бъде приготвено, стана политическа необходимост. Всичко това не може да се произвежда без високоразвита металообработваща промишленост, а последната, на свой ред, не може да съществува без съответното развитие на всички други отрасли на промишлеността, и специално на текстилната.

Аз напълно съм съгласен с Вас, че началото на новата индустриална ера за вашата страна трябва да се отнесе приблизително към 1861 г. Кримската война именно характеризира безнадеждната борба на нация с примитивни начини на производство срещу нации със съвременно производство. Руският народ прекрасно разбра това — и оттук преходът към съвременните форми, — преход, станал безвъзвратен след освободителния акт в 1861 г.

Веднъж вече призната необходимостта на прехода от примитивните методи на производството, преобладаващи до 1854 г., към съвременните методи, започващи да преобладават сега, става второстепенен въпросът, бил ли е този оранжериен процес на поощряване промишлената революция по пътя на покровителствените и запретителни мита изгоден или дори необходим, или обратно.

Тази оранжерийна атмосфера в областта на промишлеността придава остър характер на процеса, който в обратния случай може да стане по-продължителен. Тя вмества в някакви си двадесет години процес, който при други условия би заел шестдесет години или повече. Но това не влияе на самата природа на този процес, който, както Вие сами казвате, води началото си от 1861 г.

В едно можем да не се съмняваме: ако Русия действително се нуждаеше от отечествена едра промишленост и твърдо е решила да я има, тя не би могла да я получи иначе освен, поне до *известна* степен, чрез протекционизъм — и това Вие допускате. От тази гледна точка въпросът за протекционизма става тогава само въпрос на степен, а не на принцип, самият принцип е неизбежен.

И още в едно можем да не се съмняваме: ако Русия се нуждаеше след Кримската война от отечествена едра промишленост, тя можеше да я получи само в една форма: в *капиталистическа* форма. И, разбира се, заедно с тая форма тя бе принудена да приеме и всички онези последствия, които съпровождат капиталистическата едра промишленост във всички други страни.

Но аз не виждам резултатите от индустриалната революция, извършваша се пред нашите очи в Русия, да се отличават в нещо от онова, което виждаме или видяхме в Англия, Германия, Америка. В Америка условията на селското стопанство и поземлената собственост са други и това действително *създава* известни различия.

Вие се оплаквате от бавното увеличаване на броя на работниците в текстилната индустрия в сравнение с увеличаването на продукцията. Но същото става навсякъде. Иначе откъде би се взела нашата многобройна „индустриална резервна армия"? („Капиталът", т. I, гл 23, отд 3 и 4)

Вие доказвате постепенното изместване на мъжкия труд от труда на жените и децата („Капиталът", т. I, гл. 13, отд. 3а).

Вие се оплаквате, че стоките от машинното производство изтласкват продуктите на домашната промишленост и по такъв начин погубват допълнителното производство, без което селянинът не може да живее. Но ние имаме тук съвсем неизбежно последствие от капиталистическата едра индустрия: създаването на вътрешен пазар („Капиталът", т. I, гл. 24, отдел 5) явление, което стана в Германия още по мое време и пред моите очи. Даже онова, което Вие казвате за нахлуването на памучните стоки, които съсипват не само домашно-занаятчийското предачно и тъкачно производство на селяните, но също така и селската *ленена култура* — същото се наблюдаваше в Германия между 1820 г. и сегашно време. Изобщо, що се отнася до тая страна на работата, т. е. разрушаването на домашната промишленост и допълнителните отрасли на селското стопанство, струва ми се, че в действителност въпросът за вас тук стои така: русите трябваше да решат — да бъде ли тяхната домашна индустрия унищожена от *собствената* им едра промишленост, или пък това ще бъде извършено от *вноса на английски стоки*. При протекционизма това ще направят *русите, без* протек-

ционизма — *англичаните*. Всичко това ми се струва напълно очевидно.

Вашето изчисление — че общата сума на текстилната продукция както на едрата, така и на домашната промишленост не се увеличава, а си остава същата или дори намалява, е не само съвсем правилно, но би било неправилно, ако бяхте дошли до друг резултат. Докато руската индустрия е ограничена само с вътрешния си пазар, нейните продукти могат да покриват едва вътрешното потребление. А последното може само бавно да се увеличава и, както ми се струва, при сегашните условия на руския живот по-скоро би трябвало да намалява.

Едно от необходимите последствия на едрата промишленост се заключава в това, че тя *разрушава* собствения си вътрешен пазар в хода на същия този процес, чрез който го *съ дава*. Тя създава пазара, като разрушава основата на селската домашна промишленост. Но без домашна промишленост селяните не могат да съществуват. Те се разоряват *като селяни*; тяхната покупателна способност стига до минимума, и докато те, като *пролетарии*, не си създадат нови условия за съществуване, те представляват твърде жалък пазар за отново възникналите фабрики и заводи.

Капиталистическото производство като преходна икономическа фаза е преизпълнено с вътрешни противоречия, които се развиват и стават явни заедно с неговото развитие. Тази тенденция — да разрушава собствения си пазар едновременно с неговото създаване — представлява тъкмо едно от тези противоречия. Другото противоречие — това е безизходното положение към което води капиталистическото производство и което в страна *без* външен пазар, като Русия, настъпва по-скоро отколкото в страните, повече или по-малко способни да конкурират с другите на открития световен пазар. При последните това на вид безизходно положение намира разрешение в героическите средства на търговската политика, в насилственото откриване на нови пазари. И при тези случаи обаче се хвърля в очи, че те отново са попаднили в задънена улица. Погледнете Англия. Последният нов пазар, който ако би бил открит за английската търговия, би могъл да доведе до временно възраждане на разцвета, това е Китай. Поради това английският капитал настоява за построяването на китайските железо-

пътни линии. Но китайските железопътни линии означават разрушаване изцяло основата на дребното китайско земеделие и домашна промишленост; а тъй като там в противовес не ще бъде създадена китайска евра промишленост, стотици милиони от населението ще бъдат поставени в условия, невъзможни за съществуване. Като последствие на това ще има такава масова емиграция, каквато светът още не е виждал — тя ще залее Америка, Азия и Европа с ненавистните китайци, които ще започнат да конкурират в областта на труда на американските, австралийските и европейски работници въз основата на китайския уровен на живота, най нисък от всички; и ако по това време цялата система на производството в Европа не бъде изменена, то необходимо ще е тогава тя да се измени.

Капиталистическото производство подготвя своята собствена гибел и Вие можете да бъдете уверен, че така ще е и в Русия. То може да предизвика, а ако просъществува достатъчно дълго, непременно ще предизвика коренна аграрна революция — аз разбирам революция в условията на поземлената собственост, която ще разори и помешчика, и мужика и ще ги замени с новата класа на едрите поземлени собственици, излезли от селските кулаци или от градските буржоа — спекуланти. Във всеки случай аз съм убеден, че консервативните елементи, насаждаши в Русия капитализма, един прекрасен ден ще бъдат ужасно изненадани от последствията на своите собствени дела.

Искрено Ваш
П. В. Рошер

70
Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС
Лондон

С.-Петербург,
3 (15) октомври 1892 г.

Многоуважаеми господине!

Сърдечно Ви благодаря за Вашето последно писмо, което ми достави голямо удоволствие. Не мога да не се съглася с почти цялото му съдържание.

Поражението през 1853—1855 г. показа недостатъците на нашата икономическа структура. Манифестът от 1861 г. бе естественият изход. Такова беше гледището, към което се придържаха всички наши публицисти през шестдесетте години. Някои от нашите икономисти и публицисти, като видяха накъде води капиталистическата форма на производство, се опитаха да намерят друг път за нашата страна. Те бяха убедени, че Русия вместо да унищожи селската община, както искат либералните икономисти, „трябва, без да е изпитала мъките на капиталистическия строй, да завладее всичките негови плодове, като развива своите собствени исторически данни[1]". Пред нас имаше два пътя, но ние предпочетохме да тръгнем по пътя, прокаран в Западна Европа, и ние се отказахме от нашите собствени исторически данни. И след това (превръщайки вероятно голяма част — милиони — селяни в пролетарии) ние встъпихме в „лоното на капиталистическия строй, за да изпитаме неумолимите закони на този строй".

Нашите икономисти — и авторът на цитата — бяха убедени, че е възможно да се избегне опасността от „мъките на този строй". Историческите основания бяха достатъчно здрави и приспособени към новата социална структура, която се опитваха да построят върху тях. Нашата селска община представлява група селяни, владеещи общо известна площ земя. Но всеки неин член обработва самостоятелно своя надел. Имаше опити някои работи да се изпълняват общо. Можете да срещнете подобни опити дори в последните години („Изводи", т. I, стр. 580—586)[2]. В нашите артели подобни обществени работи придобиха сравнително висока степен на социализация — наистина, това се отнася главно до рибарството и лова.

Според Вас ние нямахме избор, ние бяхме принудени да тръгнем по оня път, по който тръгна Западна Европа. Нашата икономическа история от 1861 г. потвърждава Вашето мнение. Ние вървим по пътя на ка-

[1] Даниелсон изопачава цитата от писмото на Маркс до редакцията на „Отечественные Записки". У Маркс е казано не „трябва", а „може, без да е изпитала мъките и т. н." *Рус. ред.*

[2] „Итоги экономического исследования России по данным земской статистики", т. I, Москва 1892 г. *Рус. ред.*

питализма. Всички капиталистически закони, които бяха установени и изложени с такава ясната и с такава гениалност в „Капитала", се разгънаха с всичките си последствия — ако може така да се изразя — в цялата си голота. Всички капиталистически отношения се изразяваха тук с такава безпощадна сила, че резултатите им са ясни за всеки, когото не го мързи да следи фактите.

След 30 години този строй доведе до криза. Не до криза в производството, не до парична или някаква частична криза, но до криза която подкопава цялото наше социално и икономическо съществуване. Капитализмът не е в състояние да намери изход от него. Вие виждате, че капитализмът освободи много милиони трудещи се и че даде работа само на един милион; че като изтощи почвата, обезлеси големи пространства земя, като изсуши изворите на всички реки, той сложи началото на своите собствени кризи — кризи които не се повтарят всеки 10—15 години, както беше в Западна Европа; — те не са хронически, както през последните 15 години, но в основата на нашите кризи лежи изтощението на почвата, повтарящо се периодически всеки 3—4—5 години; кризите, които зависят от пълното подчинение на човека от природата; кризи, които поставят капиталистическата форма на производство в зависимост от метеорологическите явления и т. н.[1], които всяка година стават все по-малко и по-малко постоянни и в края-на краищата превръщат самото капиталистическо производство в анархистично; кризи, които се проявяват с все по-голяма острота, така че през последната година 24 милиона, или 40%, от цялото население на Европейска Русия беше доведено от този строй до глад.

Разбира се, ние не можем да намерим някакви нови фактори, различни от онези, които действуват в Западна Европа; но в неприкритата експроприация и експлоатация на населението, в невъзможността на последното да

---

[1] Колебания на средния урожай в страната

	максимум	минимум
1870—1877 . . .	+ 34·6%	— 35·2%
1883—1890 . . .	+ 26·2%	— 29·9%

(Бележка на автора)

се защити от действието на „неумолимите закони" в нашето полу-„изолирано състояние" аз виждам доказателство за това, че сме достигнали критическия период в нашата икономическа история.

Вие казвате, че това положение, което изглежда безизходно в другите страни, намира изход в търговските сътресения, в насилственото откриване на нови пазари. За нас няма такъв изход. Русия е принудена да го търси в собствените си икономически учреждения, тя не може да намери никакви външни пазари; освен това, освободеното й населението е твърде многобройно.

Недостатъците на цялата капиталистическа форма на производството са толкова очевидни, влиянието й е така разорително за цялата страна, че руското общество е принудено да търси някакъв изход — както през 1853—1855 г., — а този изход може да се намери само в развитието на основите, които сме унаследили от нашата досегашна история.

„Обществените сили, подобно на природните сили, действуват сляпо, насилствено, разрушително, докато не сме ги опознали и не държим сметка за тях. Но един път опознали ги, изучили тяхното действие, насока и въздействие, само от самите нас зависи да ги подчиняваме в е повече и повече на нашата воля"... („Анти-Дюринг"[1])

Ако нашето общество не ще търси изход и безмълвно ще гледа израждането и смъртта на своите членове, то ще бъде лишено от правото да живее, то ще престане да бъде общество и ще се превърне в организъм, който се намира в процес на разлагане, труп, в който се е запазил само толкова живот, за да може търпеливо да гледа собственото си израждане и разложение.

Ако аз в писмата си споменавах за нашата покровителствена система, то беше затова, защото имах предвид да Ви приведа данни за бързината на експроприацията на нашите селяни при тази система. „Покровителствената система беше изкуствено средство за фабрикуване на фабриканти, за експроприация на независимите ра-

[1] *Энгельс.* Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. Госполитиздат 1945, стр. 263. *Рус. ред.*

ботници". Очевидно е, че свободната търговия и протекционизмът означават свободна експлоатация и експроприация на селячеството или неговата протекционна принудителна експроприация. „Ръка за ръка с експроприацията на самостоятелното селячество... върви разрушаването на селската домашна индустрия... само това разрушаване може да придаде на вътрешния пазар в дадена страна онези размери и оная устойчивост, които са необходими за капиталистическия начин на производство." А това разрушение, както видяхме, не може да придаде на нашия вътрешен пазар „онези размери и оная устойчивост, които са необходими на капитализма".

Тази експроприация печели все повече почва. Както видяхте („Юридический Вестник", бр. 11, 1891 г., стр. 416), около 6·5% от *общинските земи* на цялото селско население от Самарска губерния са заложени; това значи, че 6·5% от тях фактически се намират в ръцете на кулаците.

За помешчиците ние имаме специално учреждение, което да им помогне да се освободят от продуктите на техните земи. Имам предвид Държавната дворянска земеделска банка. Около 42—43% от частната поземлена собственост е заложена, а ако изключим две или три губернии (Вологденска, Вятска, Олонецка), където има големи металообработващи заводи, владеещи големи площи незаложена земя[1], то относителната сума на заложената земя ще достигна 45%. Тази задълженост е още по-тежка, тъй като цените на селскостопанските продукти падат.

Интересно е да се отбележи, че средно селяните от черноземните области са по-задлъжнели на държавата (недобори) отколкото селяните от северните области. Ако се вземе относителната сума на задълженост (т. е.

[1] В Пермска губерния някои притежатели на мини имат до 2 милиона акра земя, като напр. Тагилските металообработващи заводи на Демидов. Верхне-Исетските заводи на графиня Стенбок-Фермор, Алапаевските заводи на Яковлевите наследници и др., 109 уралски заводи владеят около 38 милиона акра, или 10,245,000 десетини („Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1889 г." С.-Петербург 1892 год.) (*Бележка на автора.*)

пропорционално на ежегодното заплащане на преките данъци), ще видим, че през 1890 г. най голямата сума е била в Самарска губерния, тя е достигнала 306% от ежегодните плащания; в Уфимска — 249%, в Оренбургска — 245%, в Казанска — 202%. Глад постигна тези пет губернии.

Северната област изплаща дълговете си с „примерна акуратност" („Неурожай и народно бедствие". Авторът на този анонимен труд е помощник-министъра на финансите Ермолов). Не трябва да се забравя, че тези недобори се „избиват с кол", както сполучливо този факт се нарича от самите селяни (Ермолов, стр. 156). Ако дълговете растат, очевидно е, че населението няма средства за тяхното изплащане. След тези четири губернии, сплотени от глад, на пето място намираме Московската губерния с дългове на сума, достигаща 117%, а на шесто — Нижегородската с неудовлетворителна реколта.

Този факт намира обяснението си в относителния брой на работниците, наети от фабрикантите. В Московската губерния техният относителен брой е най-висок; той съставлява около 10% от цялото население на тази губерния. Московската губерния е засбиколена от седем губернии със селска задълженост, непревишаваща 16% (от 0·6 до 16%), а фабричното им население не надминава 2%.

Искрено преданен Вам
Н. Даниелсон

71

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 24 февруари 1893 г.

Многоуважаеми господине!

Простете ми за дългото мълчание. То беше принудително. Беше ми необходимо да направя усилие — последното усилие, — за да завърша през тази зима и пролетта III том. Поради това трябваше да се откажа от всяка странична работа и дори от всякаква кореспонден-

ция, освен от безусловно необходимата. При други обстоятелства нищо не би могло да ми попречи да продължа обсъждането на занимаващата ни толкова интересна и важна проблема.

Понастоящем вече завърших — с изключение на някои въпроси за формата — редактирането на отдел V (банки и кредит), най-трудния от всички както от гледна точка на самия предмет, така *и поради състоянието на ръкописа*. Сега остават само два отдела, съставляващи около $^1/_3$ от целия труд, при което единият от тях — за поземлената рента — е посветен също на много труден предмет, но затова ръкописът на този отдел, доколкото помня, е много повече обработен отколкото ръкописът на отдел V. Ето защо не губя надежда да се справя със задачата си в определения срок. Голямата трудност се заключаваше в това, безусловно да се избягнат в течение на 3—5 месеца всякакви прекъсвания, за да посветя цялото си време на отдел V, и тая трудност е сега щастливо преодоляна. Работейки над този том, често мисля за онова огромно наслаждение, което той ще Ви достави, когато излезе. Ще Ви изпратя чисти коли, както направих с II том.

А сега да се върнем към нашата прекъсната беседа.

Ние, както изглежда, сме съгласни по всички точки с изключение на една, която Вие засягате в двете си писма, от 3 октомври и 27 януари, макар и всеки път от друга гледна точка.

В първото писмо Вие питате: трябва ли икономическият преврат, който от 1854 г. стана неизбежен, по силата на самата си природа, вместо да съдействува за по-нататъшното развитие на исторически създалите се в Русия учреждения, обратно, да ги подкопава в самия им корен? С други думи, не би ли могла селската община да бъде поставена в основата на новото икономическо развитие?

А на 27 януари Вие изразявате същата мисъл в такава форма: едрата промишленост стана необходимост за Русия, но неизбежно ли беше нейното развитие в капиталистическа форма?

И ето: през 1854 г., или около нея, изходна точка за Русия беше, от една страна, наличието на селската община, от друга страна, необходимостта да се създаде

едра промишленост. Ако Вие вземете под внимание състоянието на вашата страна изцяло, каквото то беше тогава, ще видите ли там макар и най-малката възможност да се присади едра индустрия върху селската община, и при това в такава форма, която, от една страна, би направила възможно развитието на едрата индустрия, а, от друга, би повдигнала тази първобитна община до нивото на социално учреждение, далече превъзхождащо всичко, което светът е виждал досега? И то по онова време, когато целият запад и досега продължава да стои под властта на капиталистическия режим? Струва ми се, че такава еволюция, надминаваща всичко известно в историята, би изисквала съвсем други икономически, политически и интелектуални условия отколкото онези, които съществуваха тогава в Русия.

Няма съмнение в това, че общината и до известна степен артелът съдържаха в себе си някои зародиши, които при определени условия биха могли да се развият и да спасят Русия от необходимостта да мине през мъките на капиталистическия строй. Напълно се присъединявам към писмото на нашия автор[1] по повод статията на Жуковски. Но и според него и според мен първото условие беше *тласъкът отвън* — превратът в икономическата система на Западна Европа, унищожаването на капиталистическата система в онези страни, където тя за пръв път възникна. Нашият автор в своя предговор от януари 1881 г. към известния Вам стар манифест[2] на въпроса — не би ли могла руската община да послужи като изходна точка за новото, по-високо социално развитие — отговори така: Ако превратът в икономическата система на Русия съвпада с преврата в икономическата система на Запад така, че двата да се допълнят един друг, съвременното руско земевладение може да стане изходна точка на новото обществено развитие.

Ако ние на Запад на времето си се придвижихме по-бързо в икономическото си развитие, ако ние бяхме способни да съборим капиталистическия режим още преди десет или двадесет години, тогава може би Русия

[1] Карл Маркс. *Рус. ред.*
[2] „Манифеста на комунистическата партия". *Рус. ред.*

би имала още време да спре тенденцията на своята собствена еволюция по посока към капитализма. За нещастие, ние се движим твърде бавно и онези икономически последствия на капиталистическата система, които трябва да я доведат до критическата точка, понастоящем едва започват да се развиват в различните заобикалящи ни страни — тогава когато Англия бързо загубва своя промишлен монопол, Франция и Германия се приближават към промишленото ниво на Англия, а Америка заплашва да изгони всички от световния пазар както по отношение на промишлените произведения, така и по отношение произведенията на селското стопанство. Въвеждането в Америка, макар и частично, на фритредерската политика несъмнено ще доведе докрай гибелта на английския промишлен монопол и в същото време ще убие промишлен експорт на Германия и Франция; а след това трябва да настъпи криза, която най-добре ще ознаменува „края на века". Между това общината у вас все повече се свежда до нищо и нас ни остава само да се надяваме, че преходът към по-добра система ще стане у нас на Запад достатъчно скоро, за да спаси — поне в някои най-отдалечени места на вашата страна — онези учреждения, които при тези нови обстоятелства могат да се окажат призвани да осъществят великото бъдеще. Но фактите си остават факти и ние не трябва да забравяме, че шансовете от такъв род стават всяка година все по-малко и по-малко.

За останалото аз съм готов да се съглася с Вас, че доколкото Русия е *последната* страна, обхваната от едрата капиталистическа промишленост, и в същото време страна с *несравнено по-многобройно селско население* отколкото всяка друга страна, сътресението, извършено от икономическия преврат, трябва да бъде тук много по-силно и по-остро, отколкото където и да е другаде. Процесът на заместването на не по-малко от 500,000 помешчици и около 80 милиона селяни от новата класа на *буржоазните* поземлени собственици може да бъде осъществен само с цената на страшни страдания и сътресения. Но историята може би е най-жестоката от всички богини, влачеща триумфалната си колесница през гори от трупове не само по време на война, но и в периоди на „мирно" икономическо развитие. А ние,

целият човешки род, за нещастие, сме толкова глупави, че никак не можем да намерим мъжество в себе си да осъществим действителния прогрес, ако към това не ни принудят страданията, които често изглеждат несъответствуващи на постигнатата цел.

Винаги Ваш
П. В. Р.

Изпращайте, моля, писмата на адреса на г-жа Каутска, а не на г-жа Рошер.

72

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
2 (14) март 1893 г.

Многоуважаеми господине!

От душа Ви благодаря за удоволствието, което ми доставихте с Вашето любезно писмо.

С най-голяма радост научих, че главната работа по редактирането на III том е свършена и че той скоро ще бъде даден за печат.

Да допуснем, че социалните условия в Русия след Кримската война не са били благоприятни за развитието на оная форма на производство, която сме наследили от нашата минала история. Но мен ми се струва, че понастоящем, когато капитализмът доведе нашата икономика до криза и когато не е по силите му да я подобри, когато развитието на капитализма се намира в тясна зависимост 1) от метеорологическите и други естествени условия, които с течение на времето все повече се влошават, 2) от постоянно намаляващите вътрешни пазари, което е следствие от капитализирането на земеделския доход и домашната промишленост, когато нарастването на нашата индустрия и земеделска резервна армия, съпровождащо се от постоянно растящата бедност на цялото трудово население, достигнала заплашителни размери — време е да се замени тази форма на производ-

ство с такава, която се основава върху истинските потребности на населението, а не на онези, които могат да бъдат изгодни.

Според мен, време е да се посочат причините за глада през 1891 г.; време е, по-нататък, да се посочи, че с развитието на капиталистическата форма на производство се заплашва съществуването на целия народ, че трябва да се търсят пътища за отстраняването на тази застрашаваща опасност.

Толкова по-зле за нас, ако след Кримската война не сме се възползували от уроците на Западна Европа.

Понастоящем ние трябва да решим жизнената задача: не е ли време да изменим нашата икономическа форма на производство и ако е време — имаме ли такава икономическа основа, на която може да бъде построена новата форма, или пък сме принудени да вървим по пътя, който неизбежно води към нашето икономическо разоряване?

Ето задачата, която се опитвам да реша в книгата, която ще излезе през този месец[1]. Щом бъде отпечатана, ще Ви я изпратя.

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

73

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 17 октомври 1893 г.

Многоуважаеми господине!

Когато получих писмото Ви от 26 юли с известието за завръщането Ви, аз сам се готвех да замина за два месеца в чужбина и едва сега се завърнах от това пътуване. Ето причината за дългото ми мълчание.

[1] Става дума за книгата на Н. Ф. Даниелсон „Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства", публикувана под псевдонима Николай-он в Петербург през 1893 г. *Рус. ред.*

Много съм Ви благодарен за изпратените екземпляри от „Очерките“[1]; три от тях изпратих на приятели, способни да ги оценят. Книгата направи, както с удоволствие забелязах, значително впечатление и дори предизвика сензация, и напълно заслужено. Между руснаците, с които се срещнах, тя беше главната тема за разговор. Именно вчера един от тях ми писа: **у нас в Русия се води спор за „съдбата на капитализма в Русия“.** В берлинския „Sozialpolitisches Zentralblatt“, трета год., брой 1 от 1 октомври 1893 г. някой си П. Струве публикува за Вашата книга голяма статия; трябва да се съглася с него в една точка — че и за мене съвременната капиталистическа фаза в развитието на Русия представлява неизбежно следствие от историческите условия, създадени от Кримската война, от начина, по който бе осъществено изменението на аграрните отношения през 1861 г. и, накрая, от общия политически застой в цяла Европа. Но Струве решително не е прав, когато, желаейки да опровергае онова, което нарича Ваш песимистичен възглед за бъдещето, сравнява съвременното положение в Русия с положението в Съединените щати. Той казва, че пагубните последствия на съвременния капитализъм в Русия ще бъдат преодолени така лесно, както и в Съединените щати. При това той съвсем забравя, че самият произход на Съединените щати е съвременен, буржоазен; че те бяха основани от дребни буржоа и селяни, избягали от европейския феодализъм, за да учредят чисто буржоазно общество. При това в Русия имаме основа от първобитно-комунистически характер, родово общество, предшествуващо епохата на цивилизацията, наистина разсипващо се сега на прах, но което все още служи за такава основа, за такъв материал, върху който оперира и действува капиталистическата революция (защото това е истинска социална революция) В Америка паричното стопанство се установява напълно преди повече от 100 години, когато в Русия натуралното стопанство беше общо правило, почти без всякакво изключение. Ето защо ясно е, че в Русия промяната трябва да носи много по-насилствен и рязък

---

[1] „Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства“. *Рус. ред.*

характер и да се съпровожда от несравнено по-големи страдания отколкото в Америка.

Но при все това мен все ми се струва, че Вие гледате на работата по-мрачно, отколкото това може да бъде оправдано от фактите. Няма съмнение, че преходът от първобитния, аграрния комунизъм към капиталистическия индустриализъм не може да се извърши без ужасен прелом вътре в обществото, без изчезването на цели класи и превръщането им в други класи; а какви огромни страдания, какво прахосване на човешкия живот и производителните сили влече неизбежно след себе си това ние вече видяхме, макар и в по-малък мащаб, в Западна Европа. Но от това до пълната гибел на великия и високонадарен народ е още твърде далече. Бързото нарастване на населението, нещо обикновено у вас, може да спре. Безразсъдното унищожаване на горите в съчетание с експроприацията на старите помешчици редом със селяните може да причини колосално разпиляване на производителните сили; и все пак повече от стомилионното население ще създаде, в края на краищата, достатъчен вътрешен пазар за твърде значителна *едра промишленост*; и у вас, както и навсякъде, всичко се изравнява — разбира се, ако капитализмът в Западна Европа се задържи достатъчно дълго.

Вие сам признавате, че „социалните условия в Русия след Кримската война не бяха благоприятни за развитието на оная форма на производство, която наследихме от нашата минала история". Аз ще отида още по далеч и ще кажа, че в Русия, както и на всяко друго място, би било невъзможно да се развие от първобитния, аграрен комунизъм по-висока социална форма, ако само тази по-висока форма не е била *вече въплътена* в живота на някаква друга страна и е могла да бъде използувана като образец. Тъй като тази по-висока форма — навсякъде, където е исторически възможна — е необходимо следствие на капиталистическата форма на производство и на създадения от нея социален дуалистичен антагонизъм, тя не може да се развие непосредствено от първобитната земеделска община иначе, освен като подражание на вече съществуващ някъде пример. Ако Западна Европа би била назряла през 1860—1870 г. за

такъв преврат, ако този преврат е бил започнат тогава от Англия, Франция и т. н. — тогава русите действително биха били призвани да покажат какво може да бъде направено от тяхната община, по онова време повече или по-малко още незасегната. Но Запад живееше в застой и дори не се опитваше да извърши такъв преврат, а капитализмът, противно на това, се развиваше все по-бързо и по-бързо. И така, за Русия нямаше друг избор освен следния: или да развие общината в такава форма на производство, от която я отделя още цяла редица промеждутъчни исторически степени и за осъществяването на която условията не бяха още назрели тогава дори и на Запад — задача очевидно невъзможна, — или да се развива по посока на капитализма. Пита се: какво оставаше да се прави, ако не второто?

Що се отнася до общината, тя е възможна само докато имуществените различия между членовете ѝ са нищожни. Щом тези различия се засилват, щом някои нейни членове стават длъжници — роби на други, по-богати членове, — нейното по-нататъшно съществуване е невъзможно. Атинските **кулаци** и **думбази** преди Солон разрушиха атинския *род* с оная неумолимост и безпощадност, с каквато **кулаците** и **думбазите** на вашата страна разрушават общината. Боя се, че това учреждение е осъдено на гибел. Но, от друга страна, капитализмът разкрива нови перспективи и нови надежди. Погледнете онова, което той направи и прави на Запад. Една велика нация, подобна на вашата, ще преживее всякаква криза. Няма такова велико историческо бедствие, което не би било компенсирано от някакъв исторически прогрес. Само начинът на действие се изменя. Нека се изпълни предопределеният жребий.

Ваш *Л. К.*

Щом III том бъде даден за печат, ще се погрижа да Ви изпратя колите.

74
Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС
Лондон

С.-Петербург, 30 януари
(11 февруари) 1894 г

Многоуважаеми господине!

Приемете моята сърдечна благодарност. Прочетох [Сборника] с най-голям интерес.[1] Много съжалявам, че не знаех за Вашето намерение. Има маса нови статистически данни. Два тома от нашите статистически издания (английски превод), отнасящи се до промишлеността и земеделието, са Ви изпратени.

Не искам да Ви безпокоя, тъй като сте много зает с подготвянето на III том, макар и да има нещо не съвсем ясно за мене. С най-голямо нетърпение ще чакам обещаните коректурни коли, за да почна веднага превода. С голяма радост прочетох във вестниците съобщението на „Vorwärts", че първите коли на III том са дадени за печат.

Последните екземпляри на „Очерките" са разпродадени през ноември. От този факт Вие можете да заключите, че такива скучни книги с множество таблици и статистически цифри се четат, че публиката се интересува от нашето икономическо положение. Трябва да се прибави, че икономическите въпроси се обсъждат горещо в периодичния печат и в частни кръгове.

Мисля, че появяването на III том ще дойде много навреме за осветляване на най-„проклетите въпроси".

Преводът на прекрасната книжка „Произход на семейството, частната собственост и държавата" се печата. Някои страници са забранени, като напр. стр. 186—188; 8 реда от стр. 179, цялата страница 180 и 8 реда от 181 страница.

Искрено предан Вам
Н. Даниелсон

Печатат се някои нови икономически изследвания, например на г. Петър фон Струве и др.

---

[1] Става дума за сборника „Статии на международни теми от вестник „Volksstaat"" (1871—1875 г.), който Енгелс изпратил на Даниелсон. В Сборника влязла статията на Енгелс „Обществените отношения в Русия" и послесловието към нея. *Рус. ред.*

75

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург,
12 (24) ноември 1894 г.

Многоуважаеми господине!

Въпреки че Вие сте много зает, ще си позволя да Ви напиша няколко думи.

Някой си г. П. фон Струве, който подложи на критика „Очерките" в „Sozialpolitisches Zentralblatt" и в „Braun's Archiv", издаде „Критически бележки"[1], книга, в която той изказва някои възгледи, според мен противоречещи на фактите и теорията. Той твърди например, че въпреки намаляването количеството на храната на глава от населението, нашата промишленост може да процъфти и т. п.

Вие знаете, че нямам време да му отговарям, но моите приятели настояват за необходимостта от такъв отговор.

Изглежда, г. фон Струве не знае факта, че всички отрасли на промишлеността (особено в такава страна като нашата) са така тясно свързани помежду си, че намаляването на разходите за храна например е признак за намаляването на разходите за облекло и т. н. Този факт прекрасно се потвърждава от изследванията на министерството на труда. (Седми отчет, том II, таблица XLIV и XLV, стр. 2,008—2,012.) (Законът на д-р Енгел.)

Процент за разходите за различни цели в обикновените семейства (2,562) по параграфите на разходите

	доход, по-малък от 200 дол.	доход от 500—600 долара	доход от 900—1,000 долара	доход от всички размери
Наем	15.48	15.15	14.96	15.05
Отопление	7.07	5.63	4.00	5.01
Осветление	1.01	0.97	0.74	0.90
Облекло	12.82	15.27	16.84	15.31
Храна	49.64	43.84	34.34	41.05
Всички др. разходи	13.98	19.14	29.12	22.68

[1] *Струве П.*, Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России, вып. I, С.-Петербург 1894 г. *Рус. ред.*

Позволете ми да цитирам в моя отговор някои факти и мнения, които Вие така любезно ми съобщихте. Например: „Изчислението, че общата сума на текстилната продукция както на едрата, така и на домашната промишленост... не само че е съвсем вярно, но то би било невярно, ако Вие бихте дошли до друг резултат". След това, как се преодоляват трудностите (в Англия и Западна и Централна Европа) по въпроса за „земеделските работници, които намират работа само за част от годината и получават заплата само за тази работа". И още други факти, имащи по-малко значение.

Ако ще мога да цитирам писмата, назовавайки автора, ще Ви бъда много задължен.

Простете ми натрапчивостта, но едно кратко „да" или „не" ще бъде достатъчно.

Не намирам думи да изразя удоволствието, което изпитвам, като чета и препрочитам коректурите и се запознавам по такъв начин с изключително интересните и важни изследвания.

Искрено предан и задължен Вам
Н. Даниелсон

76

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 24 ноември 1894 г.

Многоуважаеми господине!

Получих любезните Ви писма от 7 и 11 юни, от 15 октомври и 12 ноември.

От работите на Струве ми е известна само статията му в „Zentralblatt" на Браун и затова нищо не мога да кажа по повод на някои негови твърдения. Ако в моите писма намерите някакви *факти*, които могат да Ви бъдат полезни за Вашето възражение, можете да се възползувате от тях. Но що се отнася до моите *мнения*, боя се, че Вашите опоненти — ако не сам Струве, то руският печат изобщо — може би ще ги използуват по не-

уместен начин. Моите руски приятели ежедневно и ежемесечно ме атакуват с молби да изляза с възражения срещу руските списания и книги, в които думите на нашия автор се подхвърлят не само на лъжливи тълкувания, но и на неправилно предаване; при това те уверяват, че моята намеса ще бъде достатъчна, за да приведа работата в надлежния ред. Но аз постоянно и неизменно отклонявам всички такива предложения, защото не мога — без да съм се отказал от своето истинско и сериозно дело — да си позволя да се увлека в полемика в далечна страна, на език, на който аз още не мога да чета тъй леко и свободно както на по-добре известните ми западни езици, в печат, който, в най-добрия случай, ми попада пред очите като отделни откъслеци, което решително не ми дава възможност внимателно да следя спора във всичките му фази и подробности. Навсякъде се намират хора, които, за да защитят един път заетата позиция, никак не се стесняват да прибягват към изопачаване на чуждите мисли и към всякакви нечестни хитрини, и ако това става по отношение трудовете на нашия автор, боя се, че и с мене ще постъпят не по-добре и по такъв начин ще ме принудят в края на краищата да се намеся в спора в интереса както на другите, така и на самия себе си. В действителност, ако моите мнения, изказани в частни писма, биха се появили в руския печат с моето предварително съгласие, аз бих се оказал беззащитен пред моите руски приятели — тук и на континента, — които настойчиво изискват моята активна намеса в руските спорове с цел да поправят мнението на този или оня по един или друг пункт. Тогава не бих имал никакви сериозни основания за отклоняването на подобни предложения, тъй като те биха били в правото си да ми кажат: но вие *вече се намесихте* един път в руските спорове; трябва да признаете, че даденият случай е също толкова важен, колкото и случаят с г. Д., и затова бъдете тъй добри да постъпите с нас така, както постъпихте с него! И тогава бих престанал да разполагам с времето си, а моята намеса в руските спорове все пак би се оказала в края на краищата твърде непълна и не много успешна.

Ето причините, които ме принуждават, за мое дълбоко съжаление, да Ви помоля да не настоявате на Ва-

шето желание да цитирате моите мнения или поне да не ги цитирате *като мои*.

Ще се постарая да Ви изпратя продължението на онова, което вече получихте[1].

Искрено Ваш
Л. К.

77

Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

С.-Петербург, 29 януари
(10 февруари) 1895 г.

Многоуважаеми господине!

Позволете ми още един път да Ви благодаря за Вашата любезност. Току-що свърших двете части на III том. Съвсем вярно е, че в този том някои глави са не по-малко важни отколкото някои глави от I том. Трудно е да се посочат по-важните отдели. Но в първата част на III том според мен най-важни и нови са главите, където се изследва средната норма на печалбата; във втората — където се разглеждат законите за рентата. В края на краищата всички глави са много интересни и поучителни.

Четенето на отдела за рентата предизвиква горчиво чувство у нас, руските читатели, узнавайки от предговора, че авторът е имал намерение да разработи този отдел въз основа на руски данни. Не са ли се запазили у редактора някакви бележки на автора за това, какво предварително той е имал намерение да направи? Какъв вид факти би трябвало да бъдат използувани? Не е ли чувал той от автора нещо за неговия план и т. н.? Редакторът би оказал голяма услуга на изследователите на нашето икономическо положение, като отговори на тези въпроси в кратка бележка в допълнение към предговора (стр. IX) на руското издание.

Тъй като преводът и печатането на тази книга не могат да бъдат завършени по-рано от 10—11 месеца,

---

[1] Колите от III том на „Капитала" на Маркс. *Рус. ред.*

подобна забележка би била във висша степен желателна; тя би дала на редактора случай да напише онова, което знае по тези въпроси.

Обществото трябва да бъде много благодарно на редактора и може да го поздрави със завършването на теоретическата част на този монументален труд.

В най-голяма степен е вероятно, че този III том ще завърши оная революция в теоретическата икономия, която направи издаването на I том.

В книгата на г. фон Струве[1] Вие ще намерите много непонятни неща. Тъй като тя широко е разпространена, съвсем необходимо е да се напише за нея критически очерк.

Приемете уверения в искрена преданост.

Ваш *Н. Даниелсон*

78

ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН

Петербург

Лондон, 5 март 1895 г.

Многоуважаеми господине!

За мое най-голямо съжаление трябва да Ви съобщя в отговор на Вашето любезно писмо от 29 януари, че нашият автор[2] не е оставил след смъртта си никакви бележки, които могат да бъдат полезни на руския преводач, относно възгледите си за положението на поземлената собственост в Русия и своите изводи по този въпрос. Всичко, което мога да намеря, това са просто извънредно многобройни извлечения от руски статистически и изобщо икономически източници; но, което в известна степен *противоречи* на неговия навик, те не съдържат никакви лично нему принадлежащи бележки.

Прилагам писмо, получено за Вас от Берлин[3], при което споменатият в него г. Е.[4] ме моли да го допълня.

[1] Виж забележката на стр. 186 от настоящия сборник. *Рус. ред*
[2] К. Маркс. *Рус. ред.*
[3] От А. Конов. *Рус. ред.*
[4] Т. е. самият Енгелс. *Рус. ред.*

със следното: преди известно време Е. получил от някой си д-р Люкс, който пише на икономически теми, запитване — струва ли си да преведе Вашите „Очерки“ на немски, и ако да, ще окаже ли той съдействие при издаването на такъв превод[1]. На това Е. отговори, че той ще се радва да види тази книга в немски превод и не само е съгласен да я препоръча на Дитц за издаване, но с охота ще напише за нея, когато излезе, статия в „Neue Zeit“, при което ще посочи важността на резултатите от Вашите изследвания, но в същото време ще заяви, че не е съгласен с Вас по някои от направените изводи. При това прибави, че той, Е., няма никакво право да дава разрешение за превод, и затова преводачът, приятел на д-р Люкс, би било по-добре да се обърне за разрешение непосредствено към Вас. Желаейки да отстрани възможността за неделикатност, Е. настоя писмото да бъде изпратено на Вас чрез неговото посредничество.

Преводачът — пребиваващ в Берлин млад руснак, — съдейки по отзивите (жената на д-р Люкс е рускиня), е способен да изпълни тази работа, а д-р Люкс обеща да прегледа немския текст, за да се обезпечи правилността на превода. Казват, че преводачът се е занимавал с икономически въпроси и затова съдържанието на Вашата книга няма да му е чуждо.

Авторът на приложеното писмо, както изглежда, предполага, че Вашето съгласие вече е дадено; поне аз не мога да намеря в него никаква следа на формална молба до Вас по този повод. Знам, че *някои* от младите руснаци в чужбина се придържат към мнението, че това е ненужна формалност, но аз не споделям това мнение. И ако Вие изобщо сте склонни да обсъдите предложението на г. Конов, струва ми се, че намекът в този смисъл ще бъде от полза за младия човек.

Що се отнася лично до мене, аз нищо точно не знам за предполагаемия превод.

Ако Вие изпратите на мене Вашия отговор до г. Конов, ще се погрижа веднага да му бъде изпратен.

Искрено Ваш

Л. К.

---

[1] Както изглежда, това издаване не е било осъществено. *Рус. ред.*

79
Н. Ф. ДАНИЕЛСОН ДО ЕНГЕЛС
Лондон

С.-Петербург,
10 (22) март 1895 г.

Многоуважаеми господине!

Не намирам думи, за да Ви благодаря за високата чест, която Вие ми оказвате.

Въпреки че сте така зает, Вие намирате достатъчно време, за да се заемете с извънредно неблагодарната работа — да напишете статия за „Очерките". Сърдечно Ви благодаря.

Много съжалявам, че не са останали никакви бележки от нашия автор относно неговите възгледи за състоянието на поземлената собственост в Русия.

Макар че моята статия[1] е вече напечатана, още не съм получил отпечатъците й. Щом ги получа, незабавно ще Ви бъдат изпратени. Заедно с това ще Ви пиша.

Прилагам писмо до преводача.

Искрено предан Вам *Н. Даниелсон*

80
ЕНГЕЛС ДО Н. Ф. ДАНИЕЛСОН
Петербург

Лондон, 4 юни 1895 г.

Многоуважаеми господине!

Аз се чувствувам понастоящем доста зле (впрочем нищо сериозно) и трябва да се ограничавам само с абсолютно необходимото.

Препратих на г. Конов изпратените от Вас допълнения и изменения и като му съобщих Вашия адрес, го помолих да се обърне непосредствено към Вас. Неговият адрес е:

Андрей Конов,
Augsburgerstrasse, 37, 3-и етаж.
Берлин.

С надежда, че скоро ще мога да Ви съобщя добри известия, оставам

искрено Ваш *Л. К.*

[1] Отговорът на Даниелсон до Струве „Апология власти денег, как признак времени", поместен в „Русское Богатство" брой 1, 2, 1895 г., под псевдоним Николай-он. *Рус. ред.*

IV

ПРЕПИСКАТА НА МАРКС И ЕНГЕЛС С ЛОПАТИН, ЛАВРОВ И ДРУГИ ЛИЦА И ОРГАНИЗАЦИИ

81

Г. А. ЛОПАТИН ДО МАРКС*

Лондон

С.-Петербург,
15 декември [1870 г.]

Многоуважаеми господине!

По пощенския печат на това писмо Вие ще видите, че въпреки Вашите приятелски предупреждения, аз се намирам в Русия. Но ако знаехте какво ме подбуди към това пътуване, Вие, уверен съм, бихте намерили моите доводи за достатъчно основателни. Полученото в Кьонигсберг писмо ми разясни по каква работа бях извикан от Англия. Макар че тази работа, както Вие лесно можете да си представите, не заплашва нито европейския мир, нито съществуването на нашето отечествено правителство, при все това тя ми се видя много привлекателна, а освен това аз направих такова дълго пътешествие, че реших да не отстъпвам — и ето отново съм в скъпата родина[1].

[1] През 1870 г. Лопатин заминава за Русия с цел да организира бягството на Чернишевски от сибирското заточение. Този опит не сполучва и през февруари 1871 г. той сам бива арестуван в Иркутск.

За решението на Лопатин да освободи Чернишевски са оказали влияние беседите му с Маркс за Чернишевски. По-долу е даден откъс от писмото на Лопатин до губернатора Синелников от 15 февруари 1873 г., където се разказва за тези беседи и за високата оценка, която дава Маркс за Чернишевски.

Стоящата пред мен задача ме принуждава да напусна в най-близките дни Петербург и да се отправя навътре в страната, където ще се задържа, по всяка вероятност, три-четири месеца, така че не мога да се възползувам от любезната покана на г-жа Маркс за коледния ви обед; боя се също да не би моят строг малък учител[1] да намери, че познанията ми по английски малко са се изнерили за времето, което загубих за собствени приключения вместо спокойно да чета за приключенията на мистер Мордаунт Мортон.

Изпращам Ви със от „Philosophie Positive", съдържащ бележка за „Капитала"[2]. Казаха ми тук, че „Етюдите" на де-Роберти[3], за които ние говорихме, са ми били изпратени в Лондон преди няколко дена заедно със статиите на Чернишевски по селския въпрос. Ако Вие отидете сам или поръчате на някого да предаде на моята хазяйка приложената записка, тя ще Ви даде тези книги.

„През време на моето пребиваване в Лондон аз се срещнах там с Карл Маркс, един от най-забележителните писатели по политическа икономия и един от най-разностранно образованите хора в цяла Европа. Преди около пет години този човек намисля да изучи руски език; научил руски, той случайно се натъква на бележките на Чернишевски към известния трактат на Мил и на някои други статии от същия автор. Като прочита тези статии, Маркс изпитал дълбоко уважение към Чернишевски. Той не един път ми е говорил, че от всички съвременни икономисти Чернишевски представлява единственият действително оригинален мислител, докато останалите са само прости компилатори; че неговите съчинения са пълни с оригиналност сила и дълбочина на мисълта и че те са единствените между съвременните произведения по тази наука, които действително заслужават да бъдат прочетени и разучени; че русите трябва да се срамуват от това, че нито един от тях досега не се е погрижил да запознае Европа с такъв забележителен мислител; че политическата смърт на Чернишевски е загуба за учения свят не само в Русия, но и в цяла Европа и т. н. и т. н." Тази откровеност в писмото до Синелников се обяснява с неговото добро отношение към Лопатин в периода на пребиваването на последния в ареста в Иркутск *Рус. ред.*

[1] Елеонора Маркс. *Рус. ред.*

[2] *Де-Роберти Е.*, Маркс. Капитал. Критика политической экономии. „La Philosophie Positive". Париж, т. VIII, стр. 506—509, юли—декември 1868. *Рус. ред.*

[3] *Де-Роберти Е*, Политико-экономические этюды. С.-Петербург 1869 г. *Рус. ред.*

Тези дни Ви съобщих, че в „Архива по съдебна медицина и хигиена" (руско медицинско списание) беше напечатана статия за положението на работническата класа в Западна Европа[1]. Материалът за нея в основата си е бил почерпен от Вашата книга и тази статия имаше нещастието да предизвика неудоволствието на правителството. Сега тя окончателно е забранена и предадена за изгаряне, а тъй като списанието в известна степен е официален орган, главният му редактор е снет от длъжност.

Вторият том от произведенията на Ласал в руски превод също е конфискуван от правителството и никой не знае ще бъде ли разрешен за продаване или не. На корицата на тази книга беше напечатано съобщение за излизането в най-близките месеци на „Капитала", но дори и това невинно обявление, както ми предадоха, не е избягнало от бдителното око на правителствените чиновници. Главният цензор е запитал издателя дали „Капиталът" не е произведение на същия Маркс, който играе такава видна роля в „Интернационала", и ако е така, как е допуснал такава обява? Въпреки това, моят издател се надява, че работата с „Капитала", за наше общо удоволствие, още може да се уреди и моят труд не ще отиде напразно[2].

Флеровски казва, че отдавна вече е написал специална книга за артелите и се е обръщал с нея към редица издатели, но навсякъде получавал отказ. Той обеща да направи извадки от основните места на тази книга във вид на писмо, достатъчно кратко за превод на английски.

Преди две седмици редакторите на главните руски вестници са били извикани при главния цензор и им било от строго по-строго заповядано да не поместват

---

[1] Става дума за статията на Н. Якоби и В. А. Зайцев „Положението на работниците в Западна Европа от обществено-хигиенична гледна точка", появила се в брой 3 на „Архив по съдебна медицина и обществена хигиена" през 1870 г. Статията е била забранена „за настойчиво провеждане на крайни социалистически идеи". *Рус. ред.*

[2] Преводът на I том от „Капитала" е започнат от Лопатин, но поради неговото заминаване в Русия и арестуването му бива продължен и завършен от Николай-он (Даниелсон). *Рус. ред.*

нищо, насочено срещу Прусия. Един от тях, Загуляев, напечатал тази заповед в „Глас". Той е бил незабавно арестуван и изпратен в една от отдалечените губернии; дори жена му не знае точно къде се намира. Изобщо у нас тук ежедневно стават нови арести и да си кажа правото, общото положение е толкова приятно, че започвам напълно искрено да споделям Вашето мнение и мнението на генералния щаб за необходимостта от война с руското правителство; време е да се сложи край на такова нагло поведение и с удар отвън да се отслаби тази страшна власт.

С това свършвам. И така, до виждане!

Изпращам дълбокото си уважение към Вас и Вашето семейство.

Ваш *Л.*

Привет на г-н и г-жа Енгелс и на малката Пумпс.

82

РЕДАКЦИЯТА НА СПИСАНИЕТО „ЗНАНИЕ" ДО МАРКС*

Лондон

С.-Петербург,
[края на 1870 г.]

Многоуважаеми господине!

Възнамеряваме с няколко сътрудници: 1) да се заемем с разпространението в Русия чрез списанието на най-новите социал-икономически учения, насочени главно към защитата на четвъртото съсловие, и с изследване отношението на тези учения към местните руски условия, и заедно с това, 2) не разполагайки тук с необходимите сили, решавам се да Ви пиша и да Ви поканя да ни сътрудничите.

Ние горещо приветствуваме възгледите изказани от Вас в „Към критиката на политическата икономия" и в I том на „Капитала", и същевременно трябва да признаем че ще имаме работа почти изключително с непосветени, и затова всички статии на нашия преглед трябва да бъдат:

1) популярни и 2) достатъчно кратки. Краткостта може да бъде постигната, като във всяка статия ще се обсъжда само един въпрос (статията може да бъде с размер от 1 до 3, дори до $3^1/_2$ — 4 коли); например: работният ден; към критиката на учението за поземлената рента; пътища за съобщения и търговия; какво представлява банката сега и какви трябва да бъдат банките и т. п.

Ние можем да Ви предложим понастоящем 10 (десет) фридрихсдора (около 57 талера) за печатна кола (приблизително от 35,000 до 37,000 букви); но ние се надяваме, че Вие няма да откажете да ни сътрудничите — не заради заплащането, а заради разпространението на Вашите възгледи.

Ако се съгласите с нашите предложения, ние се задължаваме да дадем добър превод на Вашите ръкописи на руски, да ги отпечатаме на руски и да Ви ги върнем обратно, при което поставяме единствено условие: да не ги публикувате нито на един език в течение на една година след тяхното изпращане. След изтичането на годината Вие можете да се разпореждате с Вашите ръкописи както намерите за добре.

Независимо от това, съгласни ли сте с нашето предложение или не, бъдете добър във всеки случай да отговорите на това писмо. Чакаме Вашия отговор с най-голямо нетърпение. Ако Вие бихте пожелали да ни поставите някои допълнителни условия, бъдете любезни да ни уведомите за това.

Предан Вам
А. Слепцов

Моят адрес е: С.-Петербург
ул. Фурштдская, д. Философов № 9, квартира 6
за Александър Слепцов

Списанието, за което става дума, излиза от 1 октомври и се нарича „Знание"[1], по немски „Das Wissen".

---

[1] Ежемесечното научно-популярно списание „Знание" е издавано в С.-Петербург (1870 – 1877 г.). В списанието, наред с популяризиране на естествознанието, са се осветлявали и социално-икономически въпроси. *Рус. ред.*

83

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 27 февруари 1871 г.

Многоуважаеми господине!

Лопатин замина за Съединените щати и аз още не съм получавал известие от него[1].

Имам чест да бъда Ваш покорен слуга

Карл Маркс

84

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 12 юли 1871 г.

Скъпи приятелю!

Ще бъдете ли така добър да дойдете към нас на обед в неделя в 5 часа вечерта?

Ще срещнете у нас няколко наши парижки приятели.

С братски привет

Карл Маркс

---

[1] Лопатин, заминавайки за Русия да освободи Чернишевски, скрива от Маркс целта на своето пътуване. В писмото до Синелников от 15 февруари 1873 г. Лопатин писал по този повод: „Аз не казах за своето намерение дори и на Маркс, въпреки близостта ми с него и всичката ми любов и уважение към този човек, тъй като бях уверен, че той ще го сметне за лудост и ще ме разубеждава, а аз не обичам да отстъпвам от веднаж замислена от мене работа" *Рус. ред.*

85

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 9 август 1871 г.

Скъпи Сидоров!

Ето цените на английските книги:

Леки, История на рационализма		16 шил.
От същия, История на европейски морал	1 ф. ст.	8 „
Тайлор, Първобитната култура	1 „	4 „
Лебок, Произход на цивилизацията . . .		16 „
Мен, Древно право		12 „
От същия, Селските общини		9 „

Това са цените на книжаря, от които може да се получи около 15% отстъпка. Но ако ме упълномощите да се опитам да ги доставя от букиниста, може би ще трябва да се заплати само половината и моят книжар с охота ще се заеме с това. Тези сведения бих Ви ги съобщил много по-рано, но книжарят ми се намираше на път.

Вчера вероятно Вие сте получили писмо от Вилямс. От болния пътешественик в последно време не сме получавали известия, но намерихме случай по сигурен път да изпратим писмо в Петербург. Надявам се скоро да получим по-подробни сведения, изпращането на които ние настойчиво искахме.

Що се отнася до таухницевото издание на Бокл, за него аз не зная нищо, но би било за учудване, ако го няма, във всеки случай всеки немски книжар в Париж може да Ви даде сведения за това.

Изпращам Ви двата последни броя на „Eastern Poste".

Тук пристигнаха няколко нови хора, за които Вилямс навярно Ви е писал, между тях са **Вайян, Тейс, Лонге.**

Не можете ли да ме абонирате от 7 август или дори от 1 август за „Gazette des Tribunaux"? Необходимо ни е да имаме най-точния текст на версайските съдебни дознания за нашите исторически изследвания, а аз не знам друг вестник, който би давал такъв пълен отчет, като

този. В същото време не знам как може да ми се достави тук, а не бива да се губи време, защото по-късно може би вече не ще могат да се намерят най-интересните броеве. Ще Ви бъдем много благодарни, ако уредите тази работа. Разходите Ви след това ще върнем.

Сега за друго. За да изуча военните събития, свързани с двете обсади на Париж, ми е нужен планът на Париж и околностите му — най-добрият план, който изобщо съществува, — посочващ, ако е възможно, също и названията на улиците на Ньой и другите малки селища, където са станали боеве. Аз безуспешно се опитвах да си набавя такъв план тук. Може би Вие ще ми посочите фирмата и името на издателя на такива подробни карти; тогава лесно ще ми бъде да си ги доставя.

Както виждате, мой скъпи приятелю, в Париж не може да се живее безнаказано; по всяка вероятност аз ще имам до Вас повече поръчки отколкото Вие до мене. А засега съобщете ми какво трябва да предприема относно английските книги и приемете моя сърдечен привет.

Ф. Енгелс

86

ГРУПА СТУДЕНТИ-ЮРИСТИ ОТ С.-ПЕТЕРБУРГСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ ДО МАРКС*

Лондон

С.-Петербург,
2 (14) октомври 1871 г.

Ние сме група студенти-юристи от Петербургския университет, състояща се от 6 души, спасили се от преследването, жертва на което станаха нашите приятели в така наречения „нечаевски“ процес. Макар и понастоящем да не сме много, ние се ползуваме с достатъчно морално влияние, за да се надяваме, при благоприятни условия, на бързо нарастване броя на нашите съмишленици. Но ние сме много изолирани, преследва ни глутница шпиони, лишени сме от външни връзки, а поради това и от ръководство на нашите действия — при такива обстоятелства нашата организация, както ни се струва, има за в бъдеще малко изгледи за успех.

Ето защо вчера на събрание решихме да се обърнем за съдействие към Международното дружество и да помолим за неговата силна подкрепа в името на свещеното братство на народите. В един, попаднал в ръцете ни, френски труд на Вилетар ние намерихме адреса, на който изпращаме това писмо. Верен ли е той или не ще покаже бъдещето, а сега имаме към Вас такава молба:

Не искате ли Вие да привлечете руската младеж към Вашата работа и не ще ли й окажете съдействие за разпространяването в нашата страна светлината на свободата?

Протегнете ни братска ръка и ни помогнете да отхвърлим игото на деспотизма и мракобесието, тегнещо над нашата нещастна страна.

Давайте ни съвет или по-точно нареждания — за да можем, следвайки Вашата програма, да внесем своя дял в делото за построяването на зданието, което Вие издигате върху развалините на старото общество.

Това писмо, написано в Петербург, се поверява на един от нас, който се заема да го препрати от Варшава, където благодарение на връзките ни то ще може да избегне контрола на тайната полиция.

Ние всякога ще изпращаме нашите писма по този път.

Що се отнася до Вашите писма, ние Ви молим да ги адресирате в С.-Петербург, до поискване, за г-н Петър Варламов, като се стараете да им предавате вид на писма от търговска фирма със съответните щемпели и печати.

Ваши приятели

87
ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ
Париж

Лондон, 29 ноември 1871 г.

Драги Сидоров!

Получих двете Ваши последни писма. Ако по-рано не можах да Ви отговоря, за това е виновен юначагата Бакунин, който ни причинява безкрайно много грижи със своите интриги. Положението се изостря и наскоро

в пресата ще се разрази открита война. Искат открито разцепление.[1] Въпросът ще се разреши много скоро и да Ви разказвам за всичко това в подробности е твърде дълго и скучно. От само себе си се разбира, че тъй като трябва да се занимаваме с тези глупости, нито на Джонсон[2], нито на мен ми остава време за работа.

Благодаря Ви за това, че отново сте загубили време за мене, като сте ме абонирали за „Gazette des Tribunaux".

Относно Врублевски ние вече получихме сведения чрез Развадовски, който е напуснал първото си място, но след няколко дена е намерил друго. Ние направихме всичко, което беше по силите ни, но тъй като този човек има опърничав и извънредно горд характер, ние трябваше да действуваме много внимателно. Във всеки случай ние успяхме като че ли да постигнем това, щото той повече да не се нуждае от най-необходимото. Както знаете, той се отказва от всякаква лекарска помощ и да се победи този предразсъдък ще бъде още по-трудно.

Джонсон имаше лек бронхит и един-два цирея не толкова опасни, колкото мъчителни. Вчера той беше на заседанието на Съвета — за пръв път през целия месец. Но изобщо той се чувствува не лошо. У нас тук времето е отвратително, поради което всички имат хрема.

Що се отнася до интригите тук, те всеки ден губят значение. Няколко честни хора, които си бяха позволили да се увлекат в тях, се отдръпнаха и предоставиха да действуват отявлените негодяи, с които вече не трябва да се съобразяваме. В Швейцария работата стои по-зле, защото Малон и другите са попаднали в поставената за тях клопка — едни поради слабост, други от тщеславие. Толкова по-зле за тях — светът няма да спре поради техните грешки! Ваш *Ф. Е.*

---

[1] На 12 ноември 1871 г. в Сонвил (Швейцария) се състоял конгрес на бакунинската федерация, наречена Юрска. Този конгрес пуснал разколническо възвание до всички секции на Интернационала, насочено срещу Генералния съвет и решенията на Лондонската конференция от 1871 г. Във възванието се поставяло искане за незабавното свикване на общия конгрес на Интернационала. *Рус. ред.*

[2] К. Маркс. *Рус. ред.*

88

Г. А. ЛОПАТИН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

Париж, 15 октомври [1874 г.]

Драги господин Енгелс!

Един от моите руски приятели ме моли да му намеря 117 и 118 броеве от „Volksstaat" с Вашите статии за „Емигрантската литература", но тук, в Париж, това е съвсем невъзможно. Преди известно време аз наистина получих тези броеве от редакцията на сп. „Вперёд", но трябваше да ги върна след прочитането. Ще бъдете ли така добър да ми ги изпратите, ако са останали у Вас някои екземпляри, или пък да помолите за това редакцията на „Volksstaat"? Излишно е да се казва, че с това много ще ме задължите.

Що се отнася до мене, аз прочетох статиите с голям интерес и трябва да призная правилността на Вашите доводи. Но по форма те са твърде язвителни. Наистина, Вие сте много *зъл*. Не мога да се сдържа от смях, макар че хората, с които Вие така безпощадно се разправихте[1], са мои приятели.

Надявам се, че г-жа Енгелс и малката Пумпс са здрави и не са били много изплашени от експлозията. Вчера получих извънредно любезно писмо от г-жа Маркс и изпращам сърдечен привет както на нея, така и на г. Маркс и цялото му семейство.

Искрено предан Вам

Герман Лопатин

---

[1] В брой 117 и 118 на „Volksstaat" от 1874 г. се появява оная част от статията на Енгелс за „Емигрантската литература", където той подхвърля на жестока критика еклектизма на Лавров и примиренческата позиция, която той заема по отношение на бакунинците в страниците на „Вперёд" във връзка с излизането на брошурата на Маркс и Енгелс „Алиансът на социалистическата демокрация и Международното работническо дружество" (1873 г.) *Рус. ред.*

89

Г. А ЛОПАТИН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

[Париж], 1 ноември [1874 г.]

Драги господин Енгелс!

Много съм Ви благодарен за статията, която аз веднага изпратих в С.-Петербург. Извинете, че не съобщих веднага за получаването ѝ. Бях много зает през това време. С това завършвам с надежда скоро да се видя с Вас и да поговорим за всичко лично.

Най-сърдечен привет на Вашето семейство и на семейството на Маркс.

Предан Вам

Герман Лопатин

90

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 11 февруари 1875 г.

Скъпи приятелю!

Днес Ви изпрашам немското издание в един том (отделни свитъци аз повече нямам) и първите шест свитъка от френското издание[1]. В последното има много изменения и добавки (виж например *6 и свитък, стр. 222* — срещу Дж.-Ст. Мил,—ярък пример за това, как буржоазните икономисти дори с най-добри намерения инстинктивно вървят по лъжливия път именно в момента, когато им се струва, че са намерили истината). Но най-важните изменения, които се съдържат във френското издание, се намират в още непубликуваните части, а именно в главата за натрупването.

[1] Второто немско издание на I том на „Капитала" (Хамбург, 1872 г.) и френското издание на I том на „Капитала" (Париж 1872—1875 г.) *Рус. ред.*

Искрено съм Ви благодарен за изданията, които ми изпратихте. Онова, което повече от всичко ме заинтересува, това са статиите „Какво става в родината“ [1]. Ако бих имал време, бих направил от тях извлечения за „Volksstaat“. „Не нашите“[2] са славен народ. Подозирам, че нашият приятел Лопатин има някакво отношение към тази статия.

Изпратили са ми цял пакет с книги и официални издания от С.-Петербург, но е бил откраднат вероятно от руското правителство. Там между другото се намирали докладите: „На комисията по селското стопанство и селската производителност в Русия“[3] и „По данъчния въпрос“[4] — неща, абсолютно необходими за оная глава от втория том, в която изследвам поземлената собственост и т. н. в Русия.

Моето здраве значително се подобри след пребиваването ми в Карлсбад, но, от една страна, принуден съм още силно да ограничавам работния си ден и освен това, като се върнах в Лондон, хванах простуда, която не престава да ме тормози.

Ще се отбия към Вас, когато времето стане по-хубаво.

Ваш *Карл Маркс*

---

[1] „Какво става в родината“ — отдел в издаващото се от Лавров списание „Вперёд“, в което били поместени серия статии за Русия. *Рус. ред*

[2] Става дума за статията на Г. Лопатин „Из Иркутск“, появила се в III книжка на сп. „Вперёд“ от 1874 г., където описва групата сектанти „Не наши“, с която се сблъсква в Сибир. Тези сектанти, отричайки бога, религията, правителствената власт собствеността, семейството, изобщо всички съществуващи закони и обичаи, изказвали разък протест срещу съществуващия строй в Русия. *Рус. ред.*

[3] „Доклад на комисията по изследването на сегашното положение на селското стопанство и селската производителност в Русия“, т. I — V, С.-Петербург 1873 г. *Рус. ред.*

[4] „Трудове на комисията, височайше учредена за ревизия на системата на данъците и сборовете“ в 23 тома С.-Петербург 1860—1877 год. Тук вероятно се има предвид т. XXII 1872—1873 год. *Рус. ред*

91

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон, около 15 май 1875 г.]

Скъпи приятелю!

Нашият скъп Леблан е сериозно болен и много би искал да го посещават. Последните коли (т. е. последният — 44-ти — свитък на френското издание на „Капитала") имаха *установени* размери, Г-н Лашатър твърди, че както са се условили с печатницата, не може да се дадат повече от 44 коли. Поради това трябваше да пожертвувам *предметния показалец, който вече беше съставен.* Ако намеря един екземпляр, ще Ви го изпратя.

Ваш *К. М.*

92

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 18 юни [18]75 г.

Скъпи приятелю!

Когато оня ден бях у Вас, забравих да Ви съобщя една важна новина, която на Вас може би още не е известна. Физиологът Траубе в Берлин е успял да създаде изкуствени клетки. Това, разбира се, още не са естествени клетки: в тях няма ядро.

Като смесват колоидалните разтвори, напр. желатин, със сернокисела мед и т. п., получават телца, обвити в ципа, които може да се накарат да растат с помощта на всмукване. И така, образуването на ципата и растежа на клетките вече излязоха от областта на хипотезите! Това е голяма крачка напред, която иде навреме, толкова повече, че Хелмхолц и другите се готвеха вече да провъзгласят нелепата доктрина, че уж зародишите на земния живот падат в готов вид от луната, т. е. че те са пренесени при нас от аеролити. Не мога да търпя подобни обяснения, които решават задачата с пренасянето ѝ от друга сфера.

Търговската криза се надига. Сега всичко зависи от известията, които ще се получат от азиатските, особено от остиндийските пазари, които в течение на редица години все повече и повече се препълваха. При известни условия, наличието на които впрочем не е особено вероятно, настъпването на окончателния крах може би би могло да бъде още отсрочено до есента.

Наистина забележително явление — скъсяване на периодите, отделящи една всеобща криза от друга. Аз всякога съм разглеждал тази цифра не като постоянна величина, а като намаляваща се; но особено приятно е, че тя показва толкова осезателно признаците на своето намаляване; това е лошо предзнаменование за дълговечността на буржоазния свят.

Привет на г-жа и г-н Ноел.

Ваш *К. М.*

93

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Лондон, 20 септември [1875 г.]

Драги Енгелс!

Вие получихте брой 17 на „Вперёд". В уводната статия[1] се разглежда въпросът, с който Вие, както ми каза Маркс, много сте се занимавали напоследък. Аз с нетърпение чаках Вашата работа на тази тема, но тя засега още не е излязла. Наистина, по думите на Маркс Вие разглеждате този въпрос от друга гледна точка. И все пак бихте ми оказали голяма услуга, ако си направите труда да прочетете моята статия „Социализмът и борбата за съществуване" и ми съобщите мнението си за нея. Аз възнамерявам след известно време да публикувам систематизиран сборник от статии, в който ще влезе и гореспоменатата, и бих искал да използувам Ва-

[1] Става дума за статията на Лавров „Социализмът и борбата за съществуване" в сп. „Вперёд", брой 17 от септември 1875 г. *Рус. ред.*

шата критика, ако я получа, за второто издание. Надявам се, че това няма да Ви отнеме твърде много време, и предварително Ви благодаря за Вашата любезност.

Ваш *П. Лавров*

Вие вероятно сте видели неголямата брошура[1], която анонимни привърженици на Нечаев са издали в Брюксел, така да се каже, в отговор на брошурата за Алианса. Впрочем, нито самата група, нито нейното творение имат някакво значение.

94

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 24 септември 1875 г.

Драги г. Лавров!

След завръщането от Рамсхайт, където прекарах няколко седмици, намерих писмото Ви от 20 и освен това куп вестници, книги и т. н., получени през време на моето отсъствие. Първо ще ги приведа в ред и колкото може по-скоро ще се заема с четенето на Вашите статии във „Вперёд", тогава ще имам възможност да Ви кажа в какво сме съгласни и в какво се различаваме в нашите възгледи за отношението на социализма към борбата за съществуване според Дарвин. Ако Вие не получите това писмо в най-близки дни, моля Ви да ме извините, защото трябва да пиша много писма и да приведа в ред другите изостанали работи, тъй като в течение на цял месец не мога да правя нищо освен онова, което е абсолютно и неотложно необходимо да направя.

Не познавам брошурата, за която Вие ми говорите. Ще Ви бъда много благодарен, ако ми я изпратите по пощата за няколко дена.

---

[1] „Quelques mots d'un groupe socialiste révolutionnaire russe à propos de la brochure: „L'Alliance de la démocratie socialiste et L'Association Internationale des travailleurs", Bruxelles 1873. („Няколко думи на руската група на социал-революционерите по повод брошурата „Алиансът на социалистическата демокрация и Международното работническо дружество", Брюксел 1873.) *Рус. ред.*

В Португалия ние имаме отново вестник: лисабонския „O Protesto" („Протест"), шест броя на който вече са излезли (излиза един път в седмицата); редакцията е на Rua dò Bem formoso, 110, на втория етаж, кантората на Rua dos Cardaes de Jesus (I), 69, втория етаж. Още не съм прегледал четирите получени броя.

Моля да засвидетелствувате уважението ми към г-н и г-жа Смирнови.

Ваш *Ф. Енгелс*

95

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

Лондон, 12—17 ноември 1875 г.

Драги г. Лаврове!

Завърнал се от пътуването си в Германия, аз се заех най-после с Вашата статия, която прочетох с голям интерес. Изпращам Ви забележките си към нея, които пиша на немски, тъй като това ми дава възможност да бъда по-кратък.

1) В учението на Дарвин аз съм съгласен с *теорията за развитието*, Дарвиновия начин на доказване (борбата за съществуване, естествения подбор) смятам само като пръв, временен, несъвършен израз на току-що открития факт. Преди Дарвин именно онези господа, които сега навсякъде виждат само *борба* за съществуване (Фохт, Бюхнер, Молешот и др.), подчертаваха тъкмо *сътрудничеството* в органическата природа, това, че растителният свят доставя на животинския свят кислород и храна, а животинският свят, обратно, дава на растенията въглена киселина и тор, както това особено подчертаваше Либих. Тези два възгледа до известна степен са правилни, но както този, така и другият са еднакво едностранчиви и ограничени. Взаимодействието на телата — както на мъртвата, така и на живата природа — включва в себе както хармонията, така и колизията, както борбата, така и сътрудничеството. Ако преди това някой, позволете да го наречеме, естествоизпитател, си позволи да сведе цялото богатство и разнообразие на историческото раз-

витие до едностранната и суха формула „борба за съществуване", до формула, която дори в областта на природата може да бъде приета само твърде условно, такъв метод сам си произнася обвинителната присъда.

2) От тримата, наречени от Вас „убедени дарвинисти", внимание заслужава, както изглежда, само Хелвалд. Зайдлиц — в най-добрия случай е дребна величина, а Роберт Бир е романист, чийто роман „Три пъти" понастоящем се печата в сп. „Über Land und Meer". Там цялото му фанфаронство е напълно уместно.

3) Без да отричам преимуществата на Вашия метод на критика, който бих нарекъл психологически, аз бих избрал друг метод. Върху всеки от нас в по-голяма или по-малка степен влияе интелектуалната среда, в която ние предимно се въртим. За Русия, където Вие познавате по-добре от мене публиката си, и за пропагандисткото списание, което апелира към „свързващия афект", към нравственото чувство, Вашият метод вероятно е най-добър. За Германия, където лъжливата сантименталност е причинявала и продължава още да причинява такава нечувана вреда, той не би влязъл в работа, би бил неправилно разбран, би бил изтратен в сантиментален дух. У нас по-скоро е нужна омраза отколкото любов — поне за близко бъдеще, — и преди всичко е необходимо отказване от последните остатъци на немския идеализъм, възстановяване на материалните факти в техните исторически права. Ето защо аз бих повел атака (и когато трябва, може би ще го направя) срещу тези буржоазни дарвинисти по следния начин:

Цялото учение на Дарвин за борбата за съществуване е просто на просто пренасяне от обществото в областта на живата природа учението на Хобс за войната на всички срещу всички и буржоазно-икономическото учение за конкуренцията, редом с теорията за народонаселението на Малтус. Направили този фокус (безусловната допустимост на който аз оспорвам, както вече беше посочено в 1-я пункт, и особено по отношение теорията на Малтус), пак пренасят същите тези теории от органическата природа в историята и след това твърдят, сякаш е доказано, че те имат силата на вечни закони за човешкото общество. Наивността на тази процедура ще ни избоде очите, за това не си струва да се хабят думи.

Но ако бих искал да се спра на това по-подробно, бих го направил така, че преди всичко бих показал, че те са лоши *икономисти* и само след това, че са лоши естествоизпитатели и философи.

4) Съществената разлика между човешкото общество и обществото на животните се състои в това, че животните в най-добрия случай *събират*, докато хората *произвеждат*. Вече само това, наистина, основно различие прави невъзможно простото пренасяне законите на животинското общество върху човешкото общество. Благодарение на това различие стана възможно, както правилно сте забелязали, „**човек да е водил борба не само за съществуване, но за наслаждение и за *увеличение на своите наслаждения*... да е готов заради висшето наслаждение да се отрече от низшите**". Без да оспорвам Вашите по-нататъшни изводи от това, изхождайки от своите предпоставки, аз бих направил следните изводи: човешкото производство на известна степен достига следователно такава висота, че могат да бъдат произведени не само предмети за удовлетворяване на необходимите потребности, но и за удовлетворяване потребностите за разкош, отначало наистина само за малцинството. Борбата за съществуване — ако ние за момент оставим тук в сила тази категория — се превръща по такъв начин в борба за наслаждение, в борба не само за средства за *съществуване*, но и за ства за *развитие*, за *обществено-произвеждими* средства за развитие, а към тая степен вече категориите от животинския свят не могат да бъдат приложени. Но ако производството в своята капиталистическа форма, както това става понастоящем, създава много по-голямо количество средства за съществуване и развитие, отколкото капиталистическото общество може да потреби, защото то изкуствено отстранява огромното болшинство на действителните производители от ползуването на тези средства за съществуване и развитие; ако собственият жизнен закон на това общество го принуждава постоянно да разширява и без друго вече прекалено голямото за него производство, и затова то е принудено периодически, всеки десет години, само да унищожава не само маса продукти, но и самите производителни сили — то какъв смисъл има тук дърдоренето за „борба за съще-

ствуване"? Борбата за съществуване тук може да се заключава още само в това, че произвеждащата класа ще отнеме ръководството на производството и разпределението от класата, в ръцете на която това ръководство се е намирало досега, но която повече не е способна за тази работа — а това вече ще бъде социалистическата революция.

Между другото, достатъчно е да се погледне на предишния ход на историята като на непрекъсната редица от класови битки, за да стане ясна цялата повърхностност в разбирането на тази история като незначителни вариации на проявата на „борбата за съществуване". Ето защо аз никога не бих направил такава услуга на тези лъженатуралисти.

5) По същата причина съответно иначе бих формулирал Вашия по същество съвсем правилен тезис, „че идеята за солидарността за облекчаване борбата може... да порасне накрай дотолкова, че да обхване цялото човечество и да го противопостави като солидарно общество от братя на останалия свят на минералите, растенията и животните".

6) Но, от друга страна, не мога да се съглася с Вас, че „борбата на всички срещу всички" е била първата фаза на човешкото развитие. Според мен, общественият инстинкт е бил един от най-важните лостове на човешкото развитие от маймуната. Първите хора вероятно са живеели на стада и доколкото нашият поглед може да проникне в дълбочината на вековете, ние намираме, че това така е и било.

17 ноември. Пак ми попречиха и аз отново се залавям за това писмо, за да Ви го изпратя. Вие виждате, че моите бележки се отнасят по скоро до формата, до метода на Вашата критика отколкото до нейното същество. Надявам се, че ще ги намерите достатъчно ясни, писах ги набързо и препрочитайки ги, бих искал много да изменя, но се страхувам да не направя писмото много мъчно за четене.

Сърдечен привет

Ф. Енгелс

96

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Лондон, 22 ноември 1875 г.

Драги г. Енгелс!

Много Ви благодаря за Вашето писмо. Не мога да се съглася с Вашето гледище за дарвинизма изобщо и за ролята, която играе солидарността в социалистическата пропаганда. Но аз съм Ви много благодарен за двете указания по специалните въпроси, които ми направихте, и непременно ще се възползувам от Вашите бележки във второто издание или, по-точно, в издаването на брошурата. Една от бележките (относно човешкия труд) ми направи също и Лопатин. Що се отнася до втората, изразът (за борбата на всички срещу всички) налага, естествено, уговорката, която и имах намерение да направя. Това е просто стилна грешка: изразил съм мисълта си не съвсем правилно.

Още един път Ви благодаря за Вашата любезност и моля да приемете уверението ми в моето искрено уважение.

П. Лавров

97

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

Лондон, 30 юни 1876 г.

Драги г. Лавров!

По повод забраняването на „Вперёд"[1] от Бисмарк в Германия мога да Ви съобщя за Ваше утешение, че само преди шест дена видях вестника в Хайделберг открито изложен във витрината на книжарниците. Г-н Бисмарк още не е съумял да научи всичките си полицаи да четат по руски.

Ваш *Ф. Енгелс*

---

[1] „Вперёд" — двуседмичен вестник, излизащ през 1875—1876 г. заедно със списанието със същото име под редакцията на П. Л. Лавров; печатал се в Лондон. *Рус. ред.*

98

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 7 октомври 1876 г.

Скъпи приятелю!

Току-що получих писмо от Париж (от един служащ в книжарницата на Лашатр), от което се вижда, че забраняването на „Капитала" е просто напросто измислица, впрочем измислица, усърдно разпространявана от полициите и от самия господин Квест, съдебен администратор, под опеката на който покойният Бюфе предаде книжарницата на Лашатр.

Тъй като „Капиталът" се издаваше при режима на обсадно положение, то, откакто обсадното положение е вдигнато, той може да бъде забранен само от обикновен съд, а от такъв скандал се страхуват. За това се стараят да изземат книгата по таен път, чрез интриги.

Ще Ви бъда много благодарен, ако ми предадете писмото, в което Вашият комисионер Гюйо пише за забраняването на книгата. От друга страна, Ковалевски има приятели руснаци в Париж, които са готови да засвидетелстват, че дори в книжарницата на Лашатр им отказали продажбата на тази книга.

Като имам тези доказателства, аз мога да заплаша господин Квест — който е много голям скъперник, въпреки милионите си — със съдебни мерки и да искам обезщетение на загубите включително процентите. Само под натиска на такива заплашвания той най-после се съгласи да отпечата последните 15 свитъка. Съгласно френските закони той спрямо мене е само представител на господин Лашатр, негов заместник, и е длъжен да изпълни всички условия, съдържащи се в моя договор с последния.

В септемврийската книжка на „Revue des deux Mondes" е поместена критика — ако мога така да се изразя — на „Капитала", принадлежаща на господин

Лавеле.[1] Трябва да я прочетете, за да си съставите понятие за идиотизма на нашите буржоазни „мислители". Г-н Лавеле все пак е достатъчно наивен, за да признае, че ако се приемат доктрините на Адам Смит и Рикардо или дори — страшно е да се каже — доктрината на Кери и Бастиа, не могат да се избягнат пагубните изводи на „Капитала".

Поздравявам Ви с Вашата уводна статия в последния брой на „Вперёд"[2] за панслависткия лиризъм в Русия. Това е не само шедьовр, но преди всичко акт на голямо морално мъжество.

Ваш *Карл Маркс*

Как е със здравето Смирнов?

99

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 21 октомври 1876 г.

Скъпи приятелю!

Прилагам изрезката от „Pall Mall Gazette"; това е извлечение от Вашата уводна статия (в брой 42 на „Вперёд"), лошо преведена, макар че преводът е направен от сър и т. н. Раулинсон. Ковалевски ми съобщи това, а също така ми изпрати и самата извадка. Той ме помоли да му дам брой 42 от Вашето списание, но и „най-красивото момиче на Франция може да даде само онова, което има". Аз вече изпратих този брой на Утин (в Лиеж).

Ковалевски ми съобщи също така — Вие можете да използвате това във Вашето списание, — че отвратителната руска клика, претендираща за званието представителка на най-големите руски литературни сили, е

---

[1] Става дума за статията на Емил де Лавеле „Les théoriciens" („Теоретиците") в отдела „Le socialisme contemporain en Allemagne" (Съвременният социализъм в Германия), поместена в „Revue des deux Mondes", т. XVII, септември 1876 г. *Рус. ред.*

[2] *Лавров П.*, Руските пред южнославянския въпрос. „Вперёд", брой 42 от 1 октомври 1876 г. *Рус. ред.*

заявила на Раулинсон и други известни английски дейци за намерението си да издава в Лондон списание, за да запознава англичаните с истинското политико-социално движение в Русия. Главен редактор — заедно с другите сътрудници на гнусното списание „Гражданин" — ще бъде Голохвастов и, както казват, княз Мешчерски.

Руското правителство вече даде доказателство за своята несъстоятелност, като принуди Петербургската банка да обяви, че тя повече не ще изплаща чужди полици със злато (или сребро). Това аз очаквах, но че правителството, преди да прибегне към такава „неприятна" мярка, извърши отново глупост, опитвайки се в течение на две или три седмици изкуствено да поддържа курса на рублата на Лондонската борса — този факт надхвърля всякакви граници. Това му струваше около двадесет милиона рубли, което е равносилно на това, ако то бе хвърлило тези пари в Темза.

Тази нелепа операция — изкуственото поддържане на курса за сметка на правителството — принадлежи на XVIII век. Сега до нея прибягват само алхимиците на руските финанси. След смъртта на Николай тези периодически повтарящи се безсмислени манипулации струват на Русия поне 120 милиона рубли. Така може да постъпва само правителство, което още сериозно вярва във всемогъществото на държавата. Другите правителства поне знаят, че „парите нямат стопанин".

Ваш *Карл Маркс*

100

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 16 март 1877 г.

Скъпи приятелю!

Един член на камарата на общините (ирландец) се готви да направи — през идущата седмица — запитване с цел английското правителство да поиска от *руското* правителство провеждането (в Русия) на реформи, които то обявява, че са необходими спрямо Турция. Той иска

да се възползува от този случай, за да разкаже за ужасите, извършвани в Русия. Аз вече му съобщих някои подробности за мерките, взети от руското правителство спрямо непокорните поляци-униати. Не бихте ли могли Вие да дадете кратко резюме — на френски — за съдебните и полицейски репресалии, станали през последните години в Русия? Тъй като времето е малко — аз едва днес бях уведомен за това — и понеже по-добре е да се направи нещо отколкото нищо, то не бихте ли могли — доколкото Вие по добре от мене помните всички подробни факти — да направите това „нещо"? Мисля, че това би допринесло голяма полза на Вашите нещастни съотечественици.

Що се отнася до г-жа Утина, аз тук нищо не разбирам, но ще я подложа на кръстосан разпит при следващото виждане. Ако тя не беше нееднократно казвала на жена ми и на мен за желанието си да Ви види, ние не бихме казали за това нито дума.

Ваш *Карл Маркс*

101

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 23 март 1877 г.

Скъпи приятелю!

Получих статията и тя се намира вече в ръцете на члена на камарата на общините, на когото ще дам също и поправката.

Бизли беше вчера при мене, говорих му за Вашата статия за „Fortnightly [Review]". Той ми каза, че ще Ви препоръча на Джон Морлей, главния редактор, но — и това е много неприятно — статията трябва да се напише на английски или да се преведе на английски преди да се изпрати на редактора. Що се отнася пък до размера на статията, печатната кола е обикновеният размер.

Олсоп не ни даде последния си адрес; може би Леблан би го получил?

Получих вчера писмо от С.-Петербург със съобщение, че ми е изпратена пратка от няколко книги. За съжаление нищо не съм получил.

Ваш *Карл Маркс*

102

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон, 27 март 1877 г.]

Скъпи приятелю!

Много Ви благодаря за записката, която получих снощи. Вие дори нямате понятие за подлостта и страхливостта на „свободната" английска преса. Това е единствената причина, поради която още не мога да Ви дам определен отговор за съдбата на Вашата статия.

Ваш *К. М.*

103

МАРКС ДО РЕДАКЦИЯТА НА „ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ ЗАПИСКИ"

[Ноември 1877 г.]

Господин редакторе!

Авторът на статията „Карл Маркс пред съда на г. Жуковски" е, както изглежда, умен човек и ако той би намерил в моето изложение на „първоначалното натрупване" макар и едно място, потвърждаващо неговите изводи, той би го посочил. Тъй като такова място няма, той се е видял принуден да се хване за странична подробност, за полемическата бележка срещу един руски „белетрист"[1], напечатана като притурка към първото немско издание на „Капитала". В какво именно там аз упреквам този писател? В това, че той открил руската община не в Русия, а в книгата на пруския регирунгсрат

[1] К. Херцен. *Рус. ред.*

Хакстхаузен и че в неговите ръце руската община служи само като аргумент за доказване, че старата, гнила Европа трябва да бъде възродена по пътя на победата на панславизма. Моята оценка на този писател може да бъде правилна, тя може да бъде и лъжлива, но тя в никакъв случай не може да служи като ключ за разбиране на моето мнение за усилията на „руските хора да намерят за своето отечество път на развитие, различен от оня, по който вървеше и върви Западна Европа" и т. н.

В послесловието към второто немско издание на „Капитала" — което е известно на автора на статията за г. Жуковски, тъй като той го цитира — аз говоря за „великия руски учен и критик"[1] с високо уважение, каквото той заслужава. Този учен в своите забележителни статии е изследвал въпроса — трябва ли Русия, както искат нейните либерални икономисти, да започне с разрушаването на селската община, за да премине към капиталистическия строй, или пък, обратно, тя може, без да изпитва болките на този строй, да завладее всичките негови плодове, като развива своите собствени исторически данни. Той се изказва в смисъла на последното решение. И моят почтен критик имаше най малкото толкова основание да заключи от моето уважение към този „велик учен и критик", че аз споделям възгледите на последния по този въпрос, колкото и от моята полемика срещу „белетриста" и панслависта да направи извод, че отхвърлям тези възгледи.

Впрочем, тъй като не обичам да оставям „място за догадки", ще се изкажа без забикалки. За да имам възможност с познаване на работата да съдя за икономическото развитие на Русия, аз изучих руски език и след това в течение на дълги години изучавах официалните и други издания, имащи отношения към този предмет. Дойдох до такъв извод. Ако Русия продължава да върви по този път, по който тя вървеше от 1861 г., тя ще изпусне най-добрия случай, който историята някога е предоставяла на някой народ, и ще изпита всички съдбоносни и неизбежни страдания на капиталистическия строй.

---

[1] Н. Г. Чернишевски. *Рус. ред.*

II

Главата за първоначалното натрупване претендира само за това, да опише пътя, по който в Западна Европа капиталистическият икономически строй излезе от недрата на феодалния икономически строй. Тя по такъв начин рисува историческия процес, който, като отделя производителите от техните средства за производство, превръща първите в наемни работници (пролетарии в съвременния смисъл на думата), а владетелите на средствата за производство — в капиталисти. В тази история „всички преврати, които служат като лост за издигането на възникващата класа на капиталистите, представляват епоха; особено онези преврати, които, лишавайки значителна маса хора от техните традиционни средства за производство и съществуване, внезапно ги изхвърлят на борсата на труда. Но основата на целия този процес е експроприацията на земеделците. Радикално тя засега е осъществена само в Англия ... но всички други страни на Западна Европа вървят по същия път" и т. н. *(френското издание на „Капитала", стр. 315)*. В края на главата историческата тенденция [на капиталистическото] производство се свежда до това, че то „с неизбежността на природен процес само поражда своето собствено отрицание"; че то самото е създало елементите на нов икономически строй, като дава едновременно изключително голям тласък за растежа на производителните сили на обществения труд и на пълното развитие на всеки индивидуален производител; че капиталистическата собственост, в основата на която фактически вече лежи колективната форма на производство, не може да не се превърне в обществена собственост. Тук аз не привеждам никакви доказателства по простата причина, че самото това твърдение е само общо резюме на обширните изследвания, съдържащи се в предидущите глави за капиталистическото производство.

И така, какво може да извади моят критик от този исторически очерк за приложение към Русия. Само следното. Ако Русия има тенденцията да стане капиталистическа нация по образеца на западноевропейските нации — а през последните години тя не малко се потруди в това направление, — тя няма да постигне това, ако не превърне предварително значителна част от своите селяни в

пролетарии; а след това, намерила се вече в лоното на капиталистическия строй, тя ще бъде подчинена на неговите неумолими закони, както и останалите нечестиви народи. Това е всичко. Но за моя критик това е малко. Нему е необходимо непременно да превърне моя исторически очерк за възникването на капитализма в Западна Европа в историко-философска теория за общия път, по който съдбоносно са обречени да вървят всички народи, каквито и да са историческите обстоятелства, в които те се намират — за да отидат в последна сметка към оная икономическа формация, която обезпечава заедно с огромния разцвет на производителните сили на обществения труд най пълното развитие на човека. Но аз го моля за извинение. Това би било едновременно и твърде ласкателно, и твърде срамно за мене. Да вземем пример:

На разни места в „Капитала" аз споменавам за съдбата, постигнала плебеите на древния Рим. Първоначално те са били свободни селяни, обработващи всеки за себе си своите собствени дребни участъци. В хода на римската история те са били експроприирани. И именно онова движение, което ги отдели от средствата им за производство и съществуване, повлече след себе си не само образуване на едра поземлена собственост, но също и образуване на едри парични капитали. По такъв начин в една прекрасна сутрин се оказват налице, от една страна, свободни хора, лишени от всичко освен от работната си сила, а от друга страна — за експлоатиране на техния труд, — владетели на всички спечелени богатства. Какво е станало? Римските пролетарии стават не наемни работници, а празна *тълпа*, по-презряна, отколкото неотдавнашните „poor whites" [„бели бедняци"] от южните части на Съединените щати, а заедно с това се развива не капиталистическият, а робовладелският начин на производство. Така събитията поразително аналогични, но извършващи се в различна историческа обстановка, водят към съвършено различни резултати. Като се изучава всяка от тези еволюции поотделно и като се съпоставят след това, лесно е да се намери ключът за разбирането на това явление; но никога не може да се стигне до това схващане, ползувайки се от универсалния ключ на някоя обща историко-философска теория, чиято най-висша добродетел се състои в нейната надисторичност.

104

Ш. ЖАКЛАР ДО МАРКС*

Лондон

С.-Петербург,
20 ноември (2 декември) 1877 г.

Драги гражданино!

Бързам да се възползувам от предоставилия се случай, за да наруша дългото мълчание и напомня за себе си на Вас и на моя най-добър приятел Лафарг. Работата се състои в следното: в началото на януари в Петербург ще започне да излиза новото социалистическо списание „Слово"[1]. Редакцията би искала да има статии за Ирландия. Като си спомних за прекрасните статии, публикувани някога от мадемоазел Маркс[2] в „Marseillaise", аз изказах надеждата, че тя може би ще се съгласи да се занимае с тези кореспонденции. Дължината на статиите и тяхното количество се предоставя на усмотрението на автора. Струва ми се, за предпочитане е да се дават статии в размер не повече от една кола. Те могат да бъдат написани на английски, немски или френски. Списанието ще плати по норма 189 фр. за кола (с 35,000 букви) и моли да го извините: в началото то не е в състояние да плати повече. Първата статия може да се изпрати чрез мене, тъй като точният адрес на редакцията още не ми е известен.

Моля да ме извини мадемоазел Маркс за смелостта, която си позволих. Така или иначе, ще бъда много радостен, ако този случай ми даде възможност да получа някакви известия от Вас и Вашия зет.

Моята жена,[3] която не е забравила с какво внимание я заобикаляхте, Ви изпраща заедно с мене своите най-добри пожелания.

Жаклар Корвин

---

[1] Научното, литературно и политическо списание „Слово" е излизало в С.-Петербург през 1878—1831 г. под редакцията на Д. А. Коропчевски и И. А. Голдсмит, които са били дотогава редактори на сп. „Знание". *Рус. ред.*

[2] Става дума за дъщерята на Маркс, Жени, която поместила в „Marseillaise" през 1870 г. няколко статии за Ирландия. *Рус. ред.*

[3] Ана Василевна Корвин-Круковская, член на I Интернационал, активна участница в Парижката комуна. *Рус. ред.*

P. S. След един нов разговор с редакцията трябва да Ви предам още една молба. Ще се съгласите ли да изпратите няколко статии за социалното и икономическо движение в Германия и Англия?

Сега една лична молба: не можете ли да ми препоръчате някои шведски и датски кореспонденти?

Списанието е ежемесечно. Статиите трябва да се изпращат в Петербург не по-късно от 10 (22) всеки месец. В случай на съгласие от Ваша страна моля да ми посочите формата за възнаграждението.

Ето моя адрес:

С.-Петербург, Васильевский остров, 6 линия, дом 15. За д-р Жаклар-Корвин. Адресът може да бъде написан на френски.

Много ще ме задължите, ако отговорите до 10 (22) декември.

Статиите се подписват.

Жаклар

105

Г. А. ЛОПАТИН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

Верне-Монтре,
17 април 1878 г.

Драги Енгелс!

Като се върнах онзи ден от едно доста продължително делово пътуване, намерих у дома на масата Вашето писмо от 3 април, получено тук обаче едва на 10. Като съдя по почерка на плика, аз мисля, че ми е препратено от Хирш, макар че вътре няма нито ред от него.

След като ви обясних забавянето на моя отговор, аз направо ще премина към онова малко дело на Браке, за което пишете.

Струва ми се, че Вие трябва да имате групата на осъдените във формат на обикновена фотографска картичка.[1] Съществува снимка на тази група и в по-голям

[1] Снимка на осъдените по процеса на 193-мата, който станал в Петербург от октомври 1877 до януари 1878 г. *Рус. ред.*

формат. Сега аз нямам нито един екземпляр от този формат. Но вече помолих Смирнов да изпрати на Вас или на Браке една такава снимка. Помолих го също да прикрепи към нея един брой от „Graphic", в който тази фотография бе поместена неотдавна, мислейки, че Браке ще предпочете може би просто да има английското клише. Възможно е дори Смирнов да намери в себе си няколко картички на осъдените по последния процес на 193-мата и ще може да услужи на Браке, но не съм сигурен дали те се намират у него.

Що се отнася до статията, за която Браке моли[1], аз не ще мога да я напиша сам по две причини. Първо, нямам тук под ръка необходимите материали и, второ, страшно съм затрупан сега с неотложна работа, която не мога да пренебрегна поради затрудненото си положение, като се вземе под внимание и възмутителният курс на рублата понастоящем. Помолих Смирнов да ме замени в тази работа. В качеството си на редактор на списание „Вперёд", какъвто е сега, той специално се занимава със събирането и обработката на подобни материали и затова ще му бъде доста лесно да го направи. При това, струва ми се, той пише на немски много по добре отколкото аз на френски или английски. В случай че той също се откаже от тази работа, ще се постарая да я поръчам на един от моите приятели емигранти, който достатъчно добре владее немски език.

Напоследък аз виждам много малко немски вестници и затова не знам точно за каква статия от 5-а книжка на „Вперёд" [от 1877 г.] говорите Вие. Но във всеки случай мога да Ви уверя, че нито една от статиите не е написана от Лавров: той вече много отдавна не е в редакцията и не сътрудничи в това списание.

Аз от своя страна също имам една молба към Вас. Вие неотдавна напечатахте във „Vorwärts" редица много интересни статии за философията и политическата икономия на Дюринг.[2] Може би тези статии са вече из-

---

[1] Статия за процесите на руските социалисти, която Енгелс искал Лопатин да напише за „Volkskalender". *Рус. ред.*

[2] За пръв път трудът на Енгелс „Анти Дюринг" се е печатал като отделни статии през 1876—1878 г. в централния орган на германската социалдемокрация „Vorwärts", излизащ в Лайпциг, и през 1878 г. излиза като отделна книга пак там. *Рус. ред.*

дадени отделно, като отделна книга? В такъв случай ще Ви бъда много задължен, ако ми изпратите един или два екземпляра от това отделно издание. Вторият екземпляр е предназначен за някои мои приятели, руски социалисти, които понякога се изхитряват да съединят в едно съвсем несъвместими неща и правят обща смес (наистина много здрава и много революционна) от Прудон, Маркс и Дюринг само на това основание, че и тримата са в крайна опозиция и техните трудове в една или друга степен се забраняват и преследват у нас, в Русия.

Много ме огорчава неразположението на Вашата жена и на г жа Маркс. Що се отнася до мене, семейните ми работи не са по-добре. Моята жена досега още не се е поправила напълно. От юли 1877 г. тя непрекъснато е в Швейцария. Аз прекарах с нея септември и октомври и сега от февруари отново е в Швейцария. Мисля да остана тук до юни. Можете да си представите колко струват тези принудителни пътешествия при сегашния наш курс, който пада понякога до 237, а от-време-навреме и по-ниско; какво ще стане по-нататък не се наемам да кажа и се мъча дори да не мисля за това. Всеки ден може да избухне нова война, ако перспективата за голямата индустриална и търговска криза, за която Вие говорите, не задържи Англия. Впрочем, може би дори и обратно, именно тази перспектива за неизбежната криза ще я застави по-скоро да се реши на война. Ще поживеем — ще видим.

А сега — до виждане. Сърдечен привет на Вашата жена и на цялото семейство на Маркс.

Ваш *Г. Лопатин*

106
Г. А. ЛОПАТИН ДО ЕНГЕЛС
Лондон

Верне-Монтре,
23 април 1878 г.

Драги Енгелс!

Получих отговор от Смирнов. Той сам ще Ви изпрати снимките на осъдените. Що се отнася до статията за процесите на руските социалисти, зае се да я напише господин Дал — вторият сегашен редактор на сп. „Впе-

рёд". Той е автор на статията „Плодовете на реформите", преводът на която беше поместен във „Vorwärts". Сега той живее в Лайпциг под името Майер (28, в Elsterstrasse W., при г-н Вилеке). Неговата статия ще бъде написана на немски, за Браке това ще бъде по-удобно.

Изпращам Ви това писмо чрез Смирнов, за да може той да прибави всички необходими подробности.

Сърдечен привет на Вашата жена, на Пумпс и на цялото семейство на Маркс.

Ваш *Г. Лопатин*

107

ПРЕДСТАВИТЕЛ НА РЕДАКЦИЯТА НА ВЕСТНИК „НАЧАЛО" ДО ЕНГЕЛС

Лондон

Брюксел, 22 юли 1878 г.

Многоуважаеми господине!

Днес Ви изпратих трите последни броя на социалистическия орган, излизащ в Русия[1].

Ако искате да получавате и следващите, които ще започнат да излизат в средата на август, ние, въпреки трудността, сме готови с удоволствие да направим това. За това Вие ще трябва само да кажете на господин Либкнехт.

Ние на свой ред Ви молим, също както и господин Маркс и всички просветени хора, готови да ни съдействуват, да ни изпращате важни за нас статии и кореспонденции, а така също и да съобщавате всички най-важни сведения, които могат да ни убегнат от вниманието.

Можете да пишете на немски, френски, английски (и, разбира се, на руски), засега също чрез посредничеството на господин Либкнехт.

Един от представителите на руския социализъм.[2]

---

[1] Руският политически нелегален вестник „Начало", основан от група интелигенти, споделящи бакунинските възгледи. Всичко са излезли четири броя през 1878 г. *Рус. ред.*

[2] Писмото е написано на руски. В приложеното немско копие подписът е друг: Един от представителите на „Начало". *Рус. ред.*

108

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 10 август 1878 г.

Драги г. Лавров!

Надявам се, че сте получили екземпляра от моята брошура срещу Дюринг, която Ви изпратих вчера. Отдавна вече бих Ви я изпратил, ако имах Вашия сегашен адрес. Писах на Смирнов. 4 Lower Charles st., а след това на Лопатин, 6 Rue Linné, за да узная адреса Ви, но нито единият, нито другият ми отговори. Не можете ли да ми съобщите къде трябва да изпратя екземпляра, предназначен за Лопатин? Неговото мълчание малко ни безпокои, защото предишното писмо, изпратено на същия адрес, му беше препратено в Швейцария, където той предполагаше да остане, както сам ми писа, само до юни, а след това в „Начало" писаха, че е *арестуван в Русия*. Макар че това известие има хронологически несъответствия, все пак неговото мълчание ни тревожи.

Вие сигурно вече сте чели, че немските дарвинисти в отговор на апела на Вирхов решително се спълчиха срещу социализма.

Хекел, чиято брошура[1] едва-що получих, се ограничава с това, че в общи фрази говори за безумните социалистически учения, но г. Оскар Шмидт от Страсбург се готви да се разправи с нас на конгреса на естествоизпитателите в Касел. Напразен труд! Ако реакцията в Германия ще се развива безпрепятствено, първите жертви след социалистите ще бъдат дарвинистите. Впрочем каквото и да стане с тях, аз смятам за свой дълг да отговоря на тези господа. Ние във всеки случай имаме всички основания да бъдем доволни от това събитие, както и изобщо от всичко, което става. Г-н Бисмарк, който в течение на

[1] *Haeckel E.*, Freie Wissenschaft und freie Lehre. Eine Entgegnung auf Rudolf Virchow's Münchener Rede über „Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat". Stuttgart 1878. (*Хекел Е.*, Свободна наука и свободно учение. Възражение срещу мюнхенската реч на Рудолф Вирхов за „Свободата на науката в съвременната държава". Щутгарт 1878 г.) *Рус. ред.*

седем години така работи в наша полза, както ако бяхме му плащали за това, сега, както изглежда, вече не може да спре усилията си да ускори идването на социализма. „След мен и потоп" — не го удовлетворява; той се мъчи да получи настъпването на този потоп още приживе — да бъде волята му! Страхувам се само, че той работи прекалено усърдно и потопът ще настъпи по-рано от установения срок.

Ваш *Ф. Енгелс*

109

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

Париж, 11 август 1878 г.

Драги Енгелс!

Току-що получих Вашето любезно писмо и трудът Ви за Дюринг, който отдавна исках да видя и половината от който прочетох във „Vorwärts", когато получавах този вестник; сега извънредно трудно е да се намери той в Париж и аз почти не го виждам. Много съм Ви благодарен, че си спомнихте за мене. Екземпляра за Лопатин изпратете на моя адрес, тъй като аз запазвам всички писма, вестници и книги, които пристигат в негово отсъствие. Лопатин сега го няма в Париж. Между писмата, които го чакат, има едно с адрес, написан, както ми се струва, от Вашата ръка. Известията, които съобщава „Начало", се отнасят или до брата на *нашия* Лопатин, участник в процеса на 193 мата, или пък до неговия братовчед, който току-що е изпратен във Вологденската губерния по делото на киевските студенти. *Нашият* Лопатин се върна от Швейцария, а след това отново замина за известно време; мисля, че ще се върне след един месец, ако не и по-рано. Адреса си не ми е оставил, но аз получих писмо от него преди около две седмици. — Немските дарвинисти постъпват съвсем глупаво, като заемат по отношение на социализма позиция, която никак не се оправдава от тяхното общо гледище. Ще

бъде много любопитно да прочета онова, което Вие се готвите да напишете по този повод.

Що се отнася до положението на работите в Германия, много съм радостен, че то се рисува от Вас като добро, но у самия мене няма такава увереност, и аз чакам да видя как ще се развият събитията. — Как е със здравето Маркс и какво става с неговия втори том, напредва ли? Следехте ли Вие ожесточената полемика[1] в руската литература тази година около името на Маркс? Жуковски (ренегат) и Чичерин се изказват срещу Маркс, Зибер и Михайловски са за него. И всичко това са дълги статии. Мисля, че никъде на друго място не е било толкова много писано за работата му. Полемиката още не е завършена: Зибер когото видях преди няколко дена в Париж, ми каза, че готви отговор на Чичерин, чиято статия току-що прочел. Работата на Зибер за теорията на Маркс[2] ще бъде публикувана отделно вероятно в края на годината. Оня ден изпратих на Вас и на Маркс привет чрез Ковалевски, с когото се запознах; той заминава днес (ако още вчера не е заминал) за Лондон. Радостен съм да се възползувам от случая, за да Ви напомня за себе си, а също така и на Маркс и неговото семейство.

Предан Вам

П. Лавров

Четохте ли телеграмата от Одеса за *смъртната* присъда над социалиста Ковалевски?

---

[1] Става дума за полемиката във връзка с излизането на I том на „Капитала". Били са публикувани следните статии: *Жуковски Ю.*, Карл Маркс и неговата книга за капитала („Вестник Европ", IX, 1877). *Чичерин Б. Н.*, Немските социалисти: II. К. Маркс („Сборник государственных знаний" под ред. на Безобразов, С.-Петербург 1878; *Михайловски Н. К.*, Карл Маркс пред съда на г. Жуковски („Отечественные Записки", X, 1877); *Зибер Н.*, Няколко бележки по повод статията на Жуковски „Карл Маркс и неговата книга за капитала" „Отечественные Записки", XI, 1677). *Рус. ред.*

[2] *Зибер Н.*, Д. Рикардо и К. Маркс в их общественно экономических исследованиях, 1881 г. *Рус. ред.*

110

Г. А. ЛОПАТИН ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Париж] 23 ноември, петък 1878 г.

Мой скъпи Енгелс!

Много Ви благодаря за Вашия „Дюринг"; намерих го заедно с писмото Ви у дома на масата след пристигането от Русия, където прекарах последните четири месеца. Трудно е да Ви предам впечатленията си, и още повече на език, който така лошо владея. И така, ще бъда кратък.

Социалистическата пропаганда сред селяните, както изглежда, е почти прекратена. Най-енергичните революционери преминаха инстинктивно по пътя на чисто политическата борба, макар че нямат още нравственото мъжество открито да признаят това. Тази политическа борба има наистина засега извънредно ограничен характер, ограничавайки се изключително в отмъстителни действия срещу някои лица и опити да се освободят отделни другари. Що се отнася до обществото изобщо, то постепенно губи и последните трохи на уважение към правителството и нерядко гледа със съчувствие на действията на крайните партии. Но тъй като мирът още окончателно не е сключен[1], обществото не може засега да се заеме със своите собствени работи, и остатъкът от патриотизма, или, ако искате, шовинизма, му пречи да предизвика „вътрешни безредия" за „радост на нашите врагове". Мнозина дори смятат, че действителната причина на всичките наши бедствия — това са интригите на „Коварния Албион". Това е положението.

Не знам дали ще ми стигнат силите дълго да остана в чужбина, но все пак мисля зимата да прекарам в Париж, за да завърша поръчаната работа и да изкарам малко пари.

---

[1] Става дума за мирния договор, който е трябвало да бъде сключен след руско-турската война (1877—1878 г.). През февруари 1878 г. е бил сключен Сан-Стефанският мирен договор, а през юли 1878 г. под давлението на Англия той е бил ревизиран и оформен като Берлински трактат. *Рус. ред.*

Надявам се, че Марксови, също както и Вие и Вашите, се чувствуват добре?

Не е чудно, че не сте получили отговор от Смирнов: той замина през юли заедно с другарите си от Лондон и сега живее в Берн. А неговият другар, който обеща статия за календара на Браке, неочаквано заминал, както чух, още през май за Русия.

Много бих искал да знам, какво мислите Вие за сегашното положение в Германия?[1] Получи се забавна обстановка.

Стискам Ви здраво ръката. Сърдечен привет на Вашето семейство и на семейството на Маркс.

Предан Вам

Г. Лопатин

111

Г. А. ЛОПАТИН ДО ЕНГЕЛС

Лондон

[Париж] 15 януари 1879 г.

Драги Енгелс!

С чувство на най-голяма скръб научих за смъртта на г-жа Енгелс.[2] Аз си спомням много добре приятелската сърдечност, която тя постоянно проявяваше към мене, и никога няма да забравя колко много смекчаваше моя някогашен самотен живот в Лондон приятелският прием, който всякога намирах у Маркс и у Вас. Лека пръст на тази бедна добра душа.

Вашите съвети може би са много благоразумни и много добри, но аз, изглежда, не ще бъда в състояние да остана дълго в чужбина и скоро ще се върна в

[1] Лопатин има предвид оная обстановка, която се получи в Германия след приемането от германския райхстаг през октомври 1878 г. на изключителния закон срещу социалистите. *Рус. ред.*

[2] Жената на Енгелс, Лизи Бърнс, умира на 12 октомври 1878 г. *Рус. ред.*

родината, разбири се, под чуждо име.[1] Моят авангард (жената и детето) е вече там. Жена ми, с която не съм сключил законен брак, поради липсата на необходимите документи, не носи моето име, което би могло само да ѝ увреди. Колкото се отнася до детето ми, то живее там в качеството на малък поданик на „Нейно величество кралицата на Великобритания" (това ми струваше на времето само малка лъжлива клетва в Лондон). Не мога засега още да Ви кажа окончателно кога ще отпътувам; преди всичко трябва да припечеля малко пари. Напоследък аз трескаво работих, ето защо на писмото Ви отговарям едва сега. Надявам се, че ще ми простите това, нали? Няма защо да прибавям, че Ви моля да смятате съобщението за моето пътуване *строго поверително.*

От всички страни слушам, че Маркс е завършил вече втория си том и е изпратил първите му коли на печатницата в Хамбург. Истина ли е това? Някак не ми се вярва. Но ако това е истина, аз ще имам още една работа за превеждане. Ако този том не успее да излезе в Русия, надявам се да намеря издател, който да се съгласи да го издаде на руски в чужбина.

„Начало" повече не излиза. Вместо него в С.-Петербург сега съществува друго списание „Земля и Воля"[2] с по-малко разплута, чисто „социално-революционна" програма. Опитите на полицията да намери тайната печатница, която работи великолепно, се оказаха безплодни.

Със своите реакционни мерки вашето германско правителство съперничи на нашето. Забраняването на Вашия „Дюринг" и произведенията на Ласал, а също така последното предложение на Бисмарк за въвеждането на парламентарната цензура са просто великолепни.

Поздравявам Вас и Марксови с новата година и желая на всички Ви всякакво щастие. Лавров се присъединява към това пожелание. А сега до виждане, ако виждането бъде възможно.

Изцяло Ваш *Г. Лопатин*

---

[1] В началото на 1879 г. Лопатин заминава за Русия, но бива скоро арестуван и изпратен отначало в Ташкент, след това във Вологда. Едва през февруари 1883 г. му се удава наново да избяга в чужбина. *Рус. ред.*

[2] „Земля и Воля" — орган на революционната народническа организация, излиза от ноември 1878 до април 1879 г. *Рус. ред.*

112

МАРКС ДО М. М. КОВАЛЕВСКИ

Москва

[Лондон, април 1879 г.]

Съчинението на г. Кареев[1] е прекрасно (excellent), само че аз не напълно споделям неговия възглед за физиократите. Аз вземам теорията за капитала, т. е. за съвременния строеж на обществото. Като се започне от Пети и се свърши с Юм, тази теория е била развивана само на части — тук парче, там парче, — съгласно изискванията на оная епоха, когато е живял авторът. Кене пръв постави в основата на политическата икономия нейния истински, т. е. капиталистически базис, и целият куриоз се заключава в това, че той постъпва, както изглежда, като арендатор-земевладелец. Г-н Кареев положително не е прав, като казва, че физиократите противопоставят само едно социално занятие, именно земеделието, на другите, т. е. на индустрията и търговията, но никога не са стигали както Смит до противопоставянето на социалните класи. Ако г. Кареев си спомняше основната мисъл в предговора на Рикардо към неговата знаменита творба, където той разглежда трите класи в държавата (земевладелци, капиталисти и работници, с труда на които се обработва почвата), той би се убедил, че първото изнамиране на трите класи в икономическата сфера и техните взаимни отношения можеше да намери място само в системата на земеделието, както е направил Кене. Отгоре на това, за писателя е необходимо да различава онова, което някой автор дава в действителност, и онова, което той си представлява, че дава. Това е справедливо дори за философските системи: така, две съвсем различни неща са онова, което Спиноза смяташе като крайъгълен камък на системата си, и онова, което в действителност представлява този крайъгълен камък. Ето защо не е за учудване, че някои привърженици на Кене като Мерсье де ла Ривера намираха същността

[1] *Кареев Н. И.*, Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века. Москва 1879. *Рус. ред.*

на цялата система в нейните парафернали[1], докато английските физиократи, които пишеха през 1798 г., за пръв път доказаха въз основа на Кене, напук на А. Смит, необходимостта от унищожаването на частната собственост върху земята.[2]

113

М. М. КОВАЛЕВСКИ ДО МАРКС

Лондон

Ница [1879—1880 г.]

Дълбокоуважаеми и скъпи приятелю!

Много Ви благодаря за Вашето хубаво писмо и за надеждата, която ми давате, че ще получа за библиотеката си Вашата брошура срещу Прудон. Екземплярът, който ми згехте, ще изпратя след няколко дена. „Мизерия на философията" много ме заинтересува, там аз често срещам потвърждение на онези мисли, които неведнаж са идвали в главата ми при четенето на „Икономическите противоречия"[3]. Ползата, която ми принася това четене, се заключава в това, че всеки ден аз все повече се убеждавам в безсилието на метафизиката да създаде точна наука от огромното множество икономически факти, изследвани и повече или по-малко лошо обяснени от официалните икономисти. Конт следователно беше прав, когато не се съгласяваше да признае в настоящия момент политическата икономия като завършена наука; тя е още „в процес на развитие" и Вие не малко ще направите за нейното окончателно построяване, прилагайки към изучаването на икономическите факти великия закон за борбата на интересите.

---

[1] Парафернания — в старото римско право — оная собственост, която не се включва в зестрата на жената и която мъжът може да получава само със съгласието на жена си. *Ред.*

[2] Откъс от писмото, преведено от Ковалевски за Кареев, публикуван от последния в сп. „Былое" (Минало) брой 20, 1922 г. Оригиналът не е запазен. *Рус. ред.*

[3] *Прудон П. Ж.*, Система на икономическите противоречия или философия на мизерията (Париж 1846), отговор на която е „Мизерия на философията" на Маркс. (Брюксел 1847.) *Рус. ред.*

Вие сте съвсем прав, като твърдите, че официалните издания, отнасящи се до руското селско стопанство, са Ви познати. Но не така стои работата с въпроса за кредита в Русия. Аз ще се постарая следователо да ви намеря най-известните трудове, тъй като те са твърде много; руските икономисти в една или друга степен са все банкери и затова се занимават обикновено само с въпросите на кредита.

Моля да припомните за мене на госпожа Маркс и на цялото Ваше семейство.

Искрено предан Вам
Ковалевски

114

Л. Н. ХАРТМАН ДО МАРКС*

Лондон

Лондон, 21 март 1880 г.

Дълбокоуважаеми г. Маркс!

Имам чест да Ви изпратя в това писмо бележката на моя приятел П. Лавров. Бих бил извънредно радостен да получа разрешение да Ви посетя и да приветствувам великия учител на социалните науки.

С най-голямо уважение
Л. Хартман

115

М. К. ГОРБУНОВА-КАБЛУКОВА ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Биариц [юли 1880 г.]

Многоуважаеми господине!

Преди всичко трябва да Ви обясня защо реших да се обърна именно към Вас, и при това с молба. Аз съм рускиня, получила, както казват у нас, добро възпитание, т. е. говоря много езици, и отначало моят живот протече така, както обикновено протича животът на жените от

средната класа, т. е. — омъжих се, сполучих в женитбата и т. н. Не искам да Ви досаждам със семейни работи, ще кажа само накратко, че ето вече 7 години как всичко тръгна другояче. Живея в Москва и предавам уроци; отказах се от хубавото място, което имах в института за благородни девици, давам уроци в най-обикновените занаятчийски училища за момичета; тези училища обаче са поставени у нас съвсем не така, както учрежденията със същото название в чужбина. През всичкото време се занимавам с въпроса за занаятчийските училища, въпрос, който все по-дълбоко и по-дълбоко ме отвежда в областта на политическата икономия. Три пъти имах възможност да ходя в чужбина; всеки път аз използувах тези пътувания, за да постъпя като ученичка в женските занаятчийски училища в Хамбург, Берлин, Дрезден, Мюнхен, Париж; в някои училища оставах до 4 месеца, други учреждения само посещавах. И никъде аз не намерих нещо, което да ме удовлетвори. Но това не се отнася до работата. Аз все повече се задълбочавах във въпросите за образованието на работническата класа и се готвех да използувам сегашната ваканция за пътуване в Англия, за да почета в Лондонската библиотека[1] и да посетя Mechanics, Jnstitutions[2] в Манчестер, Ливерпул и т. п. Аз бях спечелила вече необходимите пари за това, но се разболях и трябваше, вместо да пътувам за Англия, да се отправя за Биариц, откъдето Ви и пиша. Моето пътуване сега се отлага поне за една година, ако изобщо здравето ми позволи както по-напред много да работя. Но аз извънредно много искам да си изясня как стои сега в Англия работата с възпитанието на децата на работническата класа и какви мерки се вземат за допълнителното обучение на възрастните работници. В Англия аз съвсем нямам познати, а Вас, многоуважаеми господине, познавам по произведенията Ви, които успях да намеря: „Положението на работническата класа [в Англия]", „Жилищният въпрос", „Превратът в науката, извършен от г. Евгени Дюринг". Не виждайки друга възможност, реших да направя опит да се обърна към Вас — та нали най-ло-

[1] Британският музей. *Рус. ред.*

[2] Mechanics' Institutions — Институт за разпространяване на технически знания между работниците. *Рус. ред.*

шото, което може да се случи, то е да не ми отговорите Моля, извинете ме, че говоря така прямо, но може би Вие ще ми помогнете, като посочите книгите, които бих могла да си набавя. Как е стояла работата с възпитанието на децата по-рано мен ми е известно от Вашето произведение — за което вече споменах, — след това от „Капитала" на Маркс и от Сините книги — „Отчетите на пълномощниците по обследването състоянието на народното образование в Англия" — 1861 г. Аз си доставих също последните „Отчети на изправителните занаятчийски заведения" и малката брошура за Mechanics' Institutions. Не бихте ли могли да ми посочите още някои източници? У нас в Москва няма библиотеки, където би могло да се намерят подобни книги, а аз трябва да си ги изписвам всички сама. С удоволствие харча пари за такива книги, но, първо, аз нямам дори каталог, по който бих могла да ги избера, и освен това при моите ограничени средства жалко е да се купуват негодни неща, както вече толкова често се случваше с мене, когато изписвах немски и френски произведения по този въпрос. Аз вече успях да получа някои, макар и не много значителни резултати в практическия живот, но се боя да не Ви изморя. Понякога много, много ми се иска да чуя мнението на човек, който гледа на работата както Вие, но аз никого не познавам, а на своите собствени познания още достатъчно не се доверявам, за да си съставя ясно, определено съждение. Не един път ми се е случвало да се срещам с хора с противоположни възгледи, но не можах да се съглася с тяхното гледище, и затова така силно чувствувам недостига от знания и липсата на указания. Народа си аз познавам добре, до шестнадесет години раснах на село и сега най-приятно от всичко ми е да имам работа с деца от народа.

Разбира се, аз много добре съзнавам, многоуважаеми господине, колко смело е от моя страна да Ви пиша така, но не ми се сърдете, моля Ви. Само мисълта, че друг изход за мене няма, и горещото желание да се уча по-нататък и да си изработя ясен възглед за нещата — само надеждата да се добера в такъв случай до нещо — не за себе си, защото вече не съм млада — ме потикнаха към тази стъпка. Простете ми и ако това не ще

Ви затрудни много, отговорете ми, макар и съвсем накратко.

Бъдете уверени в моето най-искрено почитание и уважение и приемете моята най-дълбока благодерност за познанията и наслажденията, които почерпих от Вашите произведения.

С най-дълбоко почитание
М. Горбунова

Адресът ми е: Франция, Биариц
До поискване
Г-жа М. Горбунова.

116

ЕНГЕЛС ДО М. К. ГОРБУНОВА-КАБЛУКОВА

Биариц

Лондон, 22 юли 1880 г.

Многоуважаема госпожо!

Вашето писмо от Биариц след известно странствуване благополучно ми бе доставено тук, където живея вече десет години. Бързам да Ви дам сведенията, с които разполагам.

Аз обсъдих този въпрос с моя приятел Маркс и ние двамата намираме, че относно английските занаятчийски училища няма по-добри източници от намиращите се на Ваше разположение официални отчети. Другата, неофициалната, литература по този въпрос се занимава почти изключително с разкрасяване, дори има просто за цел рекламирането на някаква шарлатания. Ще прегледам отчетите на училищните настоятелства и министерството на просветата за последните години дали няма да се намери там нещо, което би могло да Ви интересува, и тогава ще Ви съобщя за това по-подробно, ако бъдете така любезна и ми посочите къде може да Ви се изпращат писмата или пратките след около две седмици или през есента (тъй като аз за известно време ще напусна Лондон). Занаятчийското образование на юношите тук се намира в още по-лошо състояние отколкото в болшинството континентални

страни; онова, което се прави, прави се обикновено само за лице. От самите отчети Вие вече вероятно сте забелязали, че тукашните така наречени занаятчийски училища никак не съответствуват на занаятчийските училища на континента, а представляват от себе си своего рода изправителни заведения, където със съдебни решения изпращат за определено време безпризорни деца.

Но опитите на американците в това отношение трябва може би повече да Ви заинтересуват. Съединените щати бяха изпратили по този въпрос на парижкото изложение много богат материал, който вероятно е останал в голямата библиотека на ул. Ришельо[1]. По-подробно за това можете да научите именно там, от каталога на изложбата.

Освен това аз се старая да науча за Вас адреса на някой си Дакоста в Париж, чийто син е взел участие в Парижката комуна през 1871 г. Дакоста баща работи по народната просвета, горещо се интересува от професията си и с най-голяма готовност ще Ви окаже съдействие.

Допълнителните училища за възрастни работници тук също обикновено не струват много. Ако някъде се прави нещо по-добро, то е благодарение изключителните обстоятелства и отделните лица, т. е. това са явления временни и от местен характер. В тези работи тук се среща систематически само едно: шарлатанство. В най-добрите учреждения много скоро затъват в умъртвяваща рутина, а целта, която те като че ли преследват, все повече и повече става предлог за чиновниците да получават заплата, обременявайки се по възможност с по-малко работа. Това е толкова обикновено явление, че дори заведенията, в които се обучават децата на средната класа — буржоазията, — не правят изключение. Тъкмо в тази област през последно време аз се натъкнах отново на забележителни примери.

Много съжалявам, че сам не мога да Ви набавя нов материал. За съжаление, в течение на редица години нямах възможност подробно да следя развитието на народното образование. В противен случай много бих бил радостен, ако можех да Ви посоча по-голямо количество източници. Ние най-живо се интересуваме от

[1] Националната библиотека. *Рус. ред.*

всичко, което съдействува на народното образование, а заедно с това, макар и косвено, на движението в такава страна като Русия, която се намира в навечерието на всемирноисторическата криза и която създаде революционна партия, обладаваща нечувана енергия и способност за самопожертвуване.

Дълбоко уважаващ Ви
Ф. Енгелс

117

М. К. ГОРБУНОВА-КАБЛУКОВА ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Биариц, 25 юли 1880 г.

Многоуважаеми господине!

Поднасям Ви своята най-искрена и дълбока благодарност за Вашето писмо. Не намирам думи, за да изразя колко съм трогната от това, че Вие не само изобщо ми отговорихте и с такава готовност искате да ми помогнете, но че се отнесохте към тази работа толкова сериозно, че счетохте за нужно да поговорите за нея с господин Маркс, когото ние дълбоко уважаваме. Колко често през тези седем години аз си задавах въпроса: какво може да направи отделният човек, лишен от средства, нямащ никакво влияние върху обществените работи, а още и без основни познания, какво може да направи той при съществуващите обстоятелства, за да пробуди в народа съзнание, да внесе своята лепта за общото благо? Понякога ми ставаше безкрайно мъчно от това, че моите сили са така ограничени, че мога да дам толкова малко в сравнение с онова, което е необходимо. Често ме обхващаше отчаяние от съзнанието за нищожността на онова, което правех, и ме подкрепяше само мисълта, че е по-добре да се даде малко отколкото нищо, а аз давам всичко, което е по силите и способностите ми. Помислете как трябваше да ми подействува при такива обстоятелства отзивчивост като Вашата и именно от Ваша страна. Още веднаж от дълбочината на душата си Ви благодаря и с радост ще се възползувам от Вашите съвети. Ще

Ви помоля още само да предадете на господин Маркс, че неговото произведение „Капиталът" е широко разпространено в Русия и не само сред учените, но главно сред онези, които проявяват някакъв интерес към социалните науки и към положението на народа; „Капиталът" се чете много от учителите и учителките, т. е. от онези от тях, които се отнасят сериозно към професията си. Но колкото повече се чете „Капиталът", колкото повече читателите и младежта усвояват неговите основни положения, толкова с по-лоша слава се ползува тази книга сред нашите прокурори и съдебни следователи; напоследък станаха няколко много комични случая по време на съдебните заседания. За нас тази книга е скъп и уважаван учител.

Миналият път забравих да Ви съобщя, многоуважаеми господине, че аз имам още отделни парламентарни документи за първоначалното обучение от 1870, 1873 и 1876 г., и след това „Отчета на комисията на Съвета по въпросите на образованието за 1878—1879 г." и разписанието и програмата на лекциите на института УОТ и училищата за приложно изкуство. Всички тези неща получих малко преди моето заминаване и следователно не бях още успяла да ги прочета.

В Биариц аз ще бъда до шести август, оттук ще отида за една седмица до Париж, а след това ще се върна обратно в Москва. Моят московски адрес е следният: Москва, Большая Молчановка, дом Топоров. Ще Ви бъда много благодарна за всяко съобщение, за всяко указание, което ще ми направите. За училищното дело в Америка съм чела малко — познавам само произведенията на Гипо и след това книгата на Щудниц за жизнените условия на работниците в Северна Америка — ето защо съм Ви много признателна за съобщението къде мога да намеря по-подробни сведения.

Разрешете ми, многоуважаеми господине, да Ви съобщя по-подробно за целта на моите изследвания. Тъй като те могат да доведат до практически резултати, а затова са интересни не само за мене лично, много би ми се искало да подложа някои възгледи на Вашата критика и да чуя Вашето мнение по тези въпроси. Ако това беше иначе, аз, разбира се, не бих се осмелила да злоупотребявам с Вашето време. Не ще Ви разказвам

за предишните си несполучливи опити, само ще спомена, че до тазгодишната пролет моята работа се ограничаваше с уроците. Всичките ми стремежи бяха насочени към добро обучаване на своите ученички, да не се занимавам с дресиране, а да развивам техните умствени способности, да им дам истински знания и да направя от тях най-добри работнички в широкия смисъл на думата. Бих могла да приведа не един пример като доказателство, че старанията ми не останаха безплодни. Всичкото си свободно време посвещавах на изучаването на въпроса за професионалното образование. И ето, през пролетта на миналата година един от членовете на педагогическата секция на Съюза за разпространение на технически знания чете публичен доклад за женските занаятчийски училища. Аз отидох на доклада и не можах да не се учудя на количеството от красиви фрази, на повърхностните познания на оратора и на безсъдържателността на доклада. Разисканията по доклада бяха още по-забележителни. Към края не издържах и въпреки стеснителността си и отвращението си от публичните изказвания, обърнах се в паузата към председателя с молба да ми разреши да взема участие в разисканията; дадена ми бе думата, тъй като някои членове знаеха, че преподавам в много занаятчийски училища. В резултат на моето изказване по-нататъшните разисквания бяха отложени за есента, тъй като се оказа, че болшинството от присъствуващите са съвсем незапознати с обсъжданите въпроси. За есента аз подготвих два доклада: първият — за професионалното образование изобщо, вторият — за женските занаятчийски училища, и ги прочетох през октомври и ноември миналата година. В същото време членовете на Комитета, председателят и някои от членовете до такава степен се заплетоха в лични разправии, че докладите съвсем не се обсъждаха и Комитетът сне от себе си своите пълномощия. Какво ще стане по-нататък със Съюза не знам. Все пак всички доклади обърнаха вниманието и възбудиха интереса на няколко земски делегати. Те се обърнаха към Съюза с молба да създаде комитет и да изработи програма на училищата за възрастни и селските училища за рисуване за нашите селяни, които се занимават с домашна промишленост като допълнителна работа. Обаче както вече е казано, дотам не се стигна,

тъй като Съюзът беше зает със своите кавги. Един от делегатите успя да издействува от земската управа отпускането на хиляда рубли годишно за женски учителски семинар, където учителките трябваше да се обучават в приложно рисуване и ръкоделие. Само не мислете, многоуважаеми господине, че аз придавам на това особено значение, от собствен опит аз много добре знам колко са справедливи Вашите думи, че успехът на работата зависи в повечето случаи от личността на изпълнителите. Аз исках само да Ви покажа, че поне първият тласък бе даден. Скоро след това получих покана да взема участие в заседанието, на което трябваше да се обсъжда уставът на един отново образуващ се съюз. Съюзът, казваше се в писмената покана, си поставя за цел устройството на работилници за безпризорни, бездомни деца. Някой си княз Хилков организира съюза. Тъй като аз самата се възпитавах в семейство, принадлежащо към висшата аристокрация, и по-късно много отблизо се запознах с тази среда, изпитвам истинска омраза към тази класа, към цялата й филантропическа дейност и изобщо към подобни съюзи; но аз помислих, че би било неправилно да се откажа да отида там и може би от лични съображения да пропусна случай да направя нещо. И отидох. С труд си набавих проекта на устава; правеше впечатление, че това е вече съвсем организирало се дружество и при това ограничено в тесен кръг от членове, което се събира само за лице, за да утвърди формално по-рано взетите решения. Още в първия параграф се казваше, че съюзът си поставя за цел организирането на работилници, където бездомните деца ще се обучават отначало в плетене чорапи на машина. Децата по такъв начин ще трябва сами да си изкарват издръжката; една част от изработеното ще се употребява за покриване на разходите за издръжката им, другата — да покрие разходите за покупката на машини и т. н., а от третата част ще се образува фонд за основаването на нови работилници. По-късно, когато фондовият капитал порасне, ще почнат да обучават децата също така на четене, писане и закон божи (аритметика не се предвижда). В работилницата се приемат деца от 6 до 14 години. Останалото изпускам, всичко беше в този дух. Първата ми мисъл беше веднага да изляза от събранието. Бях въз-

мутена от поведението на тези хора, които не се стесниха да образуват съюз, за да могат под булото на християнската любов да организират подобна фабрика в миниатюр. Но в това време събранието беше открито; князът единодушно и при общо одобрение бе избран за председател и уставът при дружните аплодисменти на събралите се прочетен. Аз не се сдържах и поисках разрешение да задам няколко въпроса, което беше посрещнато с голямо удивление. От отговора на тези въпроси се изясни следното: князът вече е организирал за опит гореспоменатата миниатюрна фабрика, където били настанени 11 деца от 6 до 10 години. В продължение на две седмици, не повече, те се учат на занят; те работят 6, 8, 10 часа на ден и казват съвсем не се изморявали; засега те не се учат. Те много печелят и резултатите са много добри: ядат до насита, спят в стаи, а не на улицата, моралното им състояние се подобрява, доколкото привикват към работа. — Да слушам всичко това и да мълча, не можах. Не ще Ви повтарям, многоуважаеми господине, всичко, което говорих, но Вие сам можете да си представите това, ако вземете под внимание, че аз не само съм прочела Вашите произведения и „Капитала" на г. Маркс, но и съм усвоила, според разбирането си, техните основни принципи; при това аз действително от цялото си сърце обичам народа и уважавам неговите права. Върху мене се изсипаха нападки, но не напразно толкова много съм препрочитала и обмисляла; на всички възражения срещу моите възгледи аз можах да приведа мнението на авторитети. Накрая постигнах това, че ми предложиха да прередактирам параграфа, определящ целта на дружеството. След това трябваше да бъдат събрани подписи, т. е. да бъде извършено гласуване за да се реши каква редакция се приема. Така и направиха. Князът настоя при гласуването участниците да подписват имената си един след друг и, представете си, всички гласове се разделиха точно наполовина, и само превесът на гласа на княза, като председател, реши работата в полза на неговия проект. Но останалите вече не можеха да отстъпят и излязоха от съюза. Оттогава за него нищо не се чува, макар че фабриката продължава да съществува.

Аз не бих Ви писала за това, ако работата стигнеше дотук. Ще спомена само за главните последствия. В това дружество се намираше председателят на Московското околийско земство, и този господин ми направи следното предложение: през шестдесетте години в Москва е бил образуван съюз, чиято цел е била да съдействува на народното образование; този съюз не се е събирал вече в течение на шест години отчасти поради това, че времето е било неподходящо за успешното изпълнение на неговите задачи, отчасти поради други причини. Но този съюз има капитал от 10,000 рубли, който стои неизползуван. Председателят ми предложи основно да разработя някои въпроси на професионалното образование и тогава той ще свика комитета за приемането ми като член. Веднага след това аз ще трябва да прочета един или няколко доклада по споменатите въпроси, след което ще се създаде комитет, който да обсъди какъв вид училище е желателно да се открие в Московската губерния, където поради слабото плодородие на земята е много развита домашната промишленост. Пари за това има и без съмнение могат да се намерят още. В Москва вече няколко години съществува Земско статистическо бюро което е представило много подробни изследвания за характера на земевладението, за положението на селяните и изобщо за всички жизнени условия на селското население; бюрото продължава да работи и сега. Голяма част от неговата работа е вече издадена[1]. Тъй като на този господин беше известно, че аз според силите си се запознавам с всичко, отнасящо се до тази област, реши, че с моето участие може да бъде направено нещо полезно за народа.

Този човек в земството принадлежи към опозиционната партия и както неведнаж съм слушала, твърде много е направил за откриването на училища в околията. Аз лично го познавам много малко. Тези господа настояваха най-напред да се съглася колкото може по-скоро с тяхното предложение, но мен ми липсва необходимата увереност в себе си и им казах, че до есента на настоящата година не ще мога нищо да разработя. Тео-

[1] Сборники статистических сведений по Московской губернии. Москва 1878—1879. *Рус. ред.*

ретическата страна на задачата — прегледът на онова, което е направено в това отношение в другите страни, какви резултати са постигнати, необходимостта от професионално образование — всичко това са въпроси, на които да отговоря както трябва вече не ми е така трудно. По-труден е другият въпрос, който не ми поставиха, но на който искам да си дам отговор, преди изобщо да пристъпя към работа. Това е въпросът, как да се съгласуват изискванията на новото време, изискванията на едрата индустрия с нашите селски условия, със занаятчийского производство. Селянинът работи в къщата си, работи с много примитивни инструменти и може да съществува само защото освен тази работа има и земя. Но земята не може да го изхрани, частта, която получава от общината, е твърде незначителна, земята в болшинството случаи иска наторяване, а добитъкът е недостатъчен, данъците са много големи; накъсо казано, той трябва да има странична работа. Той се хваща за занята. В Московската губерния имаме четкари, шапкари (които работят с агнешка вълна), майстори на играчки, столари, грънчари и други занаятчии по-малко на брой от споменатите. Нямам в себе си таблици, иначе бих могла приблизително да посоча какъв процент работи самостоятелно, какъв на други предприемачи селяни и какъв процент — като наемни работници при селяните. Как да се разреши тази задача? Как да се избегне товащото, съдействувайки на занаятчийското обучение в такива индустриални отрасли, които са повече от всичко приспособени за едро производство, в същото време да не се съдействува неизбежно на развитието на фабричното производство с неговите напълно откъснати от земята работници? Всички прехвалени средства: училища за възрастни, обучение в приложно рисуване, подвижни изложби, кредитни учреждения, различни обединения за закупуване на суровини, складове за готовата продукция и т. н. — всички тези средства според моите наблюдения в Германия донасят малко полза Занаятчийского производство, по-скоро онези, които се занимават с него, навсякъде се намират в жалко състояние. Какво да се прави? Да се върви по утъпкания път и да се опитва всичко, което е опитано вече, като се обръща главно внимание на развитието, на образованието на народа,

щото в бъдеще той сам да потърси и намери изход за себе си? Или пък съществуват други пътища, които аз не виждам и които досега никой не е можал да ми посочи? Казват ми — ето пари; но аз се страхувам, че тези пари, получени от труда на бедняците, ще бъдат използувани неправилно, ще бъдат използувани за опити, в които аз самата не вярвам. Виждате ли, тази мисъл ме мъчи и бих искала да внеса яснота в този въпрос.

Многоуважаеми господине, липсва ми дори мъжество да препрочета писмото си. Струва ми се, че в него е попаднало толкова излишно и че само ще Ви отнеме времето. Но аз Ви моля в интереса на работата да бъдете снизходителен към мене.

С най дълбока почит и уважение.

М. Горбунова

P. S. Ще ми окажете голяма услуга, ако съобщите адреса на г. Дакоста. За мене е много важно да чуя правилно мнение за някои училища, и по-специално за училището на ул. Турнефор, където се правеха опити за съединяване на първоначалното обучение с лъжезанаятчийското обучение. По време на пребиваването ми в Париж в 1877 г., въпреки препоръчителните писма, не ми се удаде да направя твърде много. На особени трудности се натъкнах, когато поисках по отблизо да се запозная с едрото производство на готови рокли и бельо. Аз исках да постъпя като работничка, за да се убедя лично колко голямо е разделението на труда, прилагането на машините и т. н., но въпреки всичките ми старания, това не ми се удаде. А за да се запозная по-отблизо с постановката на обучението в занаятчийското училище, аз трябваше да постъпя тука като ученичка.

Позволете ми да спомена за още едно обстоятелство. У нас има партия, придържаща се към възгледа, че в нашата страна не би било трудно да се прехвърли занаятчийското производство върху релсите на едрата индустрия, само с тая разлика, че селяните (според условията на нашия климат) ще бъдат използувани за фабрична работа само през свободното от селскостопанска работа време, т. е. 5—8 месеца през годината, в зависимост от местоположението на селото, при това начело на предприятието ще стои не фабрикант, а сдружението на са-

мите селяни. Като не говоря за това, колко трудно е да се осъществи такава изкуствена мярка, от гледна точка на нашите условия, аз мисля, че и в друго отношение този опит не би се удал, доколкото участвуващите в производството работници биха се превърнали просто в работодатели. Фабрикантите, излезли от работническата среда, у нас са най-лоши. Те не само повече потискат и експлоатират работниците, но и уреждат фабриките си по-лошо от другите, така че тези фабрики във всяко отношение са най-лоши. Общоизвестен е фактът, че пораншните артели — групи работници, които съвместно търсели и се спазарявали за работа като дърводелци, зидари и т. п. — приеха сега не само в града, но и в село съвсем друг вид. В болшинството случаи артелът се състои сега от така наречения предприемач, който самостоятелно взема поръчката, а след това събира работници, за да я изпълни, плаща им работна заплата и съвсем не мисли да дели с тях цялата получена сума. Мнозина посочват съществуващата у нас община; тук не е мястото за разглеждане на този въпрос, но отново ще посоча само едно обстоятелство: определено известно е, че през последните години, ако някоя *община* купи земя, тази земя не се разглежда като общинско владение, а се разпределя, с рядко изключение, между отделните членове на общината, в съответствие с внесените от тях пари. Може ли при такива условия да се надяваме, че в случай на получаване на кредит, селяните, занимаващи се с домашна промишленост, която неизбежно трябва да премине в едро производство, ще създадат сдружение с равни права, а не ще образуват кооперативно дружество, както показват болшинството примери, или ще се превърне във фабрика с няколко, а не с един стопанин начело, или ще се разпадне, щом неговите членове забогатеят, и ще премине към друг, единичен владетел. Съмнявам се, че в това отношение *сега* работата би могла да стои у нас другояче.

Ако бих поискала да Ви съобщя всички съмнения, които изникват, щом пристъпиш към практическото осъществяване на някое мероприятие, никога не бих свършила, а аз се страхувам, че и така вече твърде дълго злоупотребявах с Вашето търпение. Ако Вие ми позволите, многоуважаеми господине, да се обръщам

към Вас за разрешаването на най-трудните въпроси, ще Ви бъда безкрайно благодарна. Затова аз се стремя да се запозная с постановката на тази работа в другите страни, защото търся там изходни точки за себе си.

С искрено уважение *М. Горбунова*

118

ЕНГЕЛС ДО М. К. ГОРБУНОВА-КАБЛУКОВА

Биариц

Лондон, 2 август 1880 г

Многоуважаема госпожо!

Пиша набързо. Ето вече няколко дена, откакто моят дом е пълен с пристигнали при мене от провинцията приятели. Съобщавам адреса:

Г-н Дакоста, 40, rue Gay-Lussac, Париж.

Тъй като със старика аз съм се виждал само един път, и при това за малко, той навярно не ме помни; но вместо препоръка Вие напълно можете да споменете, че Маркс ми намери неговия адрес специално за Вас чрез своя зет Лонге, който е приятел на младия Дакоста.

През тази седмица ще имам време да Ви пиша по-подробно вече в Париж, до поискване.

Дълбоко уважаващият Ви

Ф. Енгелс

119

ЕНГЕЛС ДО М. К. ГОРБУНОВА-КАБЛУКОВА

Париж

Лондон, 5 август 1880 г.

Многоуважаема госпожо!

В допълнение към моето кратко писмо, изпратено Ви в Биариц, мога да кажа само, че аз наистина не се сещам още какви други документи и отчети бих могъл да Ви препоръчам освен онези, които Вие сама из-

броихте в последното си писмо. Но след училищната ваканция, когато тук ще се върнат някои мои познати, ще направя по-нататъшни справки и ако намеря нещо ново, ще Ви го изпратя в Москва или пък ще Ви съобщя за това. За да изглежда кореспонденцията съвсем безобидна, ще пиша на английски и ще се подписвам Е. Бърнс. Писмата, изпращани оттам до мене, можете да адресирате до мис Е. Бърнс, 122, Regent's Park Road, N. W. Лондон. Втори плик не е необходим: тя е моя племенница.

С голям интерес прочетох съобщенията Ви за Вашата дейност в Москва, както и за това, че се надявате с помощта на председателя на земската управа да откриете занаятчийско училище. Ние тук имаме статистическите отчети за всички руски земства и изобщо прекрасен материал за икономическото положение на Русия. За съжаление, не мога да ги прегледам в дадения момент, тъй като те се намират у Маркс, а той с цялото си семейство сега е на морски курорт. Впрочем, това малко би ми помогнало да отговоря на Вашия въпрос, тъй като за това е необходимо такова познаване на съответните отрасли от занаятчийската промишленост, характера на производството в тези отрасли, на произведените от тях продукти и тяхната конкурентоспособност, които могат да се получат само на място. Изобщо на мен ми се струва, че споменатите от Вас отрасли на промишлеността, поне болшинството от тях, ще бъдат още известно време в състояние да конкурират с едрата индустрия. Подобни индустриални преврати се извършват извънредно бавно; в Германия в много отрасли и досега още напълно не е изместен дори ръчният тъкачен стан, докато в Англия той е изгонен от тези отрасли още преди 20—30 години. В Русия това трябва да стане още по-бавно. Нали, дългата зима там оставя на селянина толкова свободно време; и ако той през деня изработи макар и малко, все пак ще излезе с печалба. Разбира се, тези примитивни методи на производство неминуемо трябва в края на краищата да загинат и в страна с високо развита индустрия, както например тук, би могло да се твърди, че е по хуманно да се ускори този процес на разложение, отколкото да се забави. Но напълно е възможно, че в Русия работата стои иначе — толкова

повече, че там определено могат да се предвидят огромни изменения в общото политическо положение. Дребните и жалки палиативи, които, както Вие сама сте се убедили, допринесоха извънредно малко полза в Германия и другите места, в Русия може би биха помогнали туктам народът да преживее политическата криза и да запази своята промишленост дотогава, докато не получи възможност сам да си каже думата. И ето училищата може би поне до известна степен биха му помогнали да разбере *какво* именно трябва да каже. За това съдействуват в по-голяма или по-малка степен всички истински елементи на просвета, разпространявани сред народа. Техническото образование би постигнало целта си може би по-лесно от всичко, ако се опиташе, от една страна, по-рационално да организира производството, поне и в най жизнеспособните и разпространени отрасли на промишлеността, и от друга страна — би дало на децата такива общи технически познания, които биха облекчили тяхното преминзване в другите отрасли на промишлеността. Живеейки далече от всичко това, едва ли мога да кажа още нещо освен тези общи места, но ми изглежда почти несъмнено, че Московската губерния не така скоро ще стане център на едрата индустрия, тъй като е разположена далече от каменовъглените райони, а дървата и сега вече не стигат. Ето защо едно или друго занаятчийско производство при цялата му изменчивост може там да се задържи още известно време, дори ако благодарение на покровителствените мита ще получат възможност за развитие отделните едри предприятия като напр. памучната индустрия на Шуи и Иванов във Владимирска губерния. Но в последна сметка на селяните може да се помогне само с това, те да получат повече земя и да я обработват колективно.

Вашите съобщения за започващото се разлагане на общината и артелите потвърждават сведенията, дошли до нас и от други източници. Толкова повече, че този процес на разлагане може да продължи още много дълго. И тъй като общото развитие в Западна Европа протича в съвсем противоположна посока и при най-близкото сътресение ще получи необикновена сила, следва да се очаква, че и в Русия, която издигна през последните 30 години толкова много критически мислещи умове,

това течение тъкмо навреме ще се окаже достатъчно силно, за да се опре на хилядогодишния стихиен стремеж на народа към колективизъм още преди той да изгасне. Ето защо производителните сдружения и другите форми на внедряване сдруженията сред народа трябва да се разглеждат в Русия от друга гледна точка, различна от тая на Запад. Но те все пак, разбира се, ще си останат дребни палиативи.

С дълбоко уважение *Ф.Енгелс*

120

Н. А. КАБЛУКОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Париж, 21 август 1880 г.

Многоуважаеми господине!

Мисля, че не грешя, като предполагам, че Вие се интересувате от руските условия и знаете руски език. Вследствие на това, позволявам си, многоуважаеми господине, да Ви изпратя приложената книга[1], която написах по поръка на Московското земство. Материалите за тази книга са събрани по места, отчасти лично от мене, отчасти от другите сътрудници на Статистическото бюро. Приемете я като скромен знак на моето искрено уважение и дълбоката ми признателност към Вас, многоуважаеми господине, от произведенията на когото не само много научих, но и намерих там потвърждение на моите възгледи. Вторият екземпляр на книгата най-покорно моля да предадете на господин Маркс, когото също така дълбоко уважавам и почитам. Бих изпратил книгата нему непосредствено, но за съжаление не можах да намеря адреса му.

Надявам се, че ще ми позволите да Ви се представя лично, щом като пътят ми ме доведе в Лондон.

Приемете, многоуважаеми господине, уверение в моето искрено уважение. *Н. Каблуков*

---

[1] „Сборник статистических сведений по Московской губер т. V, вып. I. — „Очерк хозяйства частных владельцев". Със по поръка на Губернската земска управа Н. Каблуков. М 1879. *Рус. ред.*

121

М. К. ГОРБУНОВА—КАБЛУКОВА ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Москва
[август—септември 1880 г.]

Многоуважаеми господине!

Предполагайки, че писмото ми не ще Ви намери в Лондон, тъй като ми съобщихте за намерението си да предприемете малко пътешествие, аз се въздържах за известно време да Ви отговарям. Приемете дълбоката ми благодарност за препоръката, която ми дадохте до господин Дакоста, а също така и за подробния разбор на повдигнатия от мене въпрос. Много Ви моля да предадете дълбоката ми благодарност също и на господин Маркс за неговото посредничество.

Сега, когато чух Вашето мнение, аз пристъпвам с голяма увереност към работата; аз също дойдох до извода, че училищата и занаятчийските училища — това засега е почти единственото място, където може с полза да се приложат нашите слаби сили. Ако Ви интересува, аз с удоволствие ще Ви съобщавам по-нататък за мерките, взети от земството, и за постигнатите резултати. Вчера ми направиха предложение да обследвам на място, по поръчение на земството, някои женски отрасли на занаятчийската промишленост в Московската губерния и да докладвам за мерките, които се вземат за развитието на подобни занаяти в чужбина. Страхувам се, че моите познания в тази област са още твърде малки и, с Ваше разрешение, обръщам се към Вас с молба да ми посочите някои източници. Така например, в някои местности у нас е развито дантеленото производство. Аз имам от чета за дантеленото производство, направен за Виенската изложба, след това аз лично посетих училището за плетачки на дантели, обединено с виенското художествено занаятчийско училище, и си взех някои бележки за него; бях също в училището на австрийското министерство на търговията и др. Но може би Вие бихте могли да ми посочите още няколко книги по този въпрос. Прощавайте, многоуважаеми господине, че Ви затруднявам с подобни молби. Аз се ръководя само от желанието да

бъда по възможност полезна, макар в случая да се излагам на опасността да Ви се видя досадна.

Приемете уверения в моята най-дълбока почит и уважение.

М. Горбунова

122

ИЗПЪЛНИТЕЛНИЯТ КОМИТЕТ НА СОЦИАЛ-РЕВОЛЮЦИОННАТА ПАРТИЯ В РУСИЯ ДО МАРКС

Лондон

РУСКА СОЦИАЛ-РЕВОЛЮЦИОННА ПАРТИЯ
ИЗПЪЛНИТЕЛЕН КОМИТЕТ
Октомври 25 ден 1880 г.
№ 246

С.-Петербург,
25 октомври (6 ноември) 1880 г.

До г. Карл Маркс

Гражданино!

Класата на напредничавата интелигенция в Русия, винаги внимателно следяща идейното развитие на Европа и с отзивчивост реагираща на него, с възторг посрещна появяването на Вашите научни работи.

Най-добрите тенденции на руския живот намериха в тях своето научно потвърждение. „Капиталът" стана настолна книга за образованите хора. Но в царството на византийската тъмнина и азиатския деспотизъм всеки прогрес на социалните идеи се разглежда като революционно движение. Очевидно Вашето име трябва да се окаже неразривно свързано с вътрешната борба в Русия; предизвиквайки дълбоко уважение и жива симпатия у едни, то се подложи на гонение от страна на други. Вашите произведения бяха забранени и самият факт на тяхното изучаване се смята като признак за политическа неблагонадеждност.

Що се отнася до нас, уважаеми гражданино, като знаем с какъв интерес Вие следите всички стадии от борбата на руските революционери, ние сме радостни от възможността да констатираме днес, че най-тежкото време на тази борба е вече преминало. Революционните опити, като закалиха борците, доведоха не само до изработването основите на революционната теория, но и насочиха

практическата работа на революцията по съответния път за нейното осъществяване. Революционните фракции, неизбежни в такова ново и такова сложно движение, постепенно се договарят помежду си, сливат се и се опитват общо да се присъединят към народния протест, който у нас е толкова стар, колкото и самото робство. Всички тези обстоятелства приближават момента на победата. Нашата задача би била значително облекчена, ако трайните симпатии на свободните народи са на наша страна, за което се изисква само познаване на истинското положение на нещата в Русия.

С тази цел ние заръчваме на нашия другар Лев Хартман да намери пътя за запознаването на Англия и Америка с текущите събития на нашия обществен живот.

И ние се обръщаме към Вас, уважаеми гражданино, с молба да помогнете на Хартман за осъществяването на тази задача. Пълни с решителност да разбием веригите на робството, ние твърдо вярваме, че не е далече часът, когато нашата нещастна родина ще заеме в Европа място, достойно за един свободен народ. Щастливи сме да Ви изразим, уважаеми гражданино, чувството на дълбоко уважение от името на цялата социал-революционна партия в Русия.

Изпълнителен комитет на
социал-революционната партия в Русия[1]

123

М. К. ГОРБУНОВА-КАБЛУКОВА ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Москва, 23 декември [1880 г.]

Многоуважаеми господине!

Чрез един от моите приятели, г. Каблуков, Вие ще получите отделен отпечатък от статията, поместена в едва-що появилия се VI том на 2 серия на „Сборник статистических сведений по Московской губернии.“ От октомври аз работя в Статистическото бюро и по поръка

[1] Писмото носи печата на изпълнителния комитет на социал-революционната партия. *Рус. ред.*

на последното се занимавам с изучаването на женските занаятчийски производства. Тази статия е моят първи опит[1]. Поръчаха ми не само да изследвам въпроса, но и очакват, че ще внеса предложение за това, как да се стигне до подем и развитие на занаятчийското производство. Именно затова във висша степен за мене е важно да получа Вашия отзив за моята работа, за непълнотите и грешките в нея, за да мога да ги избягна в по нататъшните работи. Не заради себе си се осмелявам да се обърна с тази молба към Вас и господин Маркс, комуто господин Каблуков също ще предаде един екземпляр от статията, аз Ви моля за това от името на нашето женско население, в полза на което нещо трябва да се направи. Ето защо, многоуважаеми господине, убедително Ви моля, не ме смятайте досадна за това, че Ви отегчавам с подобна молба. Вашето уверение, че най живо Ви интересува разпространяването на народното образование и развитието на народното движение ми дава смелост да се обърна с тази молба към Вас и към г. Маркс, защото Вашето и на г. Маркс мнение за мене е по-високо от мнението на всички други хора. Надявам се, че ми вярвате, че правя това не от лични подбуди.

Сега ще си позволя няколко бележки по повод на самото издание: рекламата е направена съвсем без мое знание; тя съдържа дори явна и *преднамерена* лъжа, тъй като аз отдавна съм излязла от Института. Опитах се да протестирам, но това не доведе до нищо и ми беше предоставен изборът — или да се откажа от работата, или да се съглася. В статията бяха извършени няколко съвсем нелепи изменения. Ще посоча само един случай: аз дословно цитирах отделни листа от Вашите и на г. Маркс произведения с указание на заглавието на произведението и страниците. От тези цитати бяха зачеркнати цели изречения, указанията на заглавията са дадени по немски, а посочването на страниците съвсем е изпуснато. Всичко това е направено *преднамерено*, защото, както е казано, книгата се ползува с не много

[1] *Горбунова М К.*, О кружевном промысле Московской губернии Съставена по поръка на Управата. Статията е поместена в „Сборник статистических сведений по Московской губернии", т. VI, в. 2. Москва 1880 г *Рус. ред.*

добро име и в нашето земство. Статията гъмжи от печатни грешки, а рисунките са направени не само лошо, но в някои случаи са просто обезобразени.

Много Ви моля да предадете моя почтителен привет на г. Маркс и да извините нахалството ми, тъй като моите намерения са добри.

С най-голямо уважение

М. Горбунова

124

МАРКС И ЕНГЕЛС ДО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА СЛАВЯНСКИЯ МИТИНГ, СВИКАН НА 21 МАРТ 1881 г. В ЧЕСТ НА ГОДИШНИНАТА НА ПАРИЖКАТА КОМУНА

Гражданино!

С голямо съжаление сме принудени да Ви съобщим, че сме лишени от възможността да присъствуваме на Вашия митинг.

Когато Парижката комуна падна след свирепата касапница, устроена от защитниците на „реда", победителите съвсем не предполагаха, че няма да минат и десет години, когато в далечния Петербург ще стане събитие, което в края на краищата трябва неизбежно да доведе, макар и след дълга и жестока борба, до създаването на Руска комуна.

Те никак не мислеха, че кралят на Прусия, който с обсадата си на Париж застави управляващата буржоазия да въоръжи народа и със самото това подготви създаването на комуната — че този крал след десет години сам ще се окаже обсаден в столицата си от социалистите и че ще успее да удържи трона си, само като обяви в обсадно положение своята собствена столица Берлин.

От друга страна, континенталните правителства, които след падането на Комуната с преследванията си принудиха Международното дружество на работниците да се откаже от формалната си, външна организация и които смятаха, че ще могат да съкрушат великото международно работническо движение с декрети и изключителни

закони — тези правителства никак не предполагаха, че след десет години това международно работническо движение, по-мощно от когато и да било, ще обхване работническата класа не само на Европа, но и на Америка, и че общата борба за общите интереси срещу общия враг ще обедини работниците в нов и по-широк, стихийно възникващ Интернационал, все повече и повече надрастващ всички външни форми на организацията.

И така, Комуната, която държавите от стария свят смятаха за изтрита от лицето на земята — е жива! Тя стана по-силна от когато и да било и ние можем заедно с вас да извикаме: Да живее Комуната!

125

Л. Н. ХАРТМАН ДО ЕНГЕЛС*

Лондон[1]

Ню Йорк, 24 август 1881 г.

Драги приятелю Енгелс!

Мисля, че ще разбереш моето руско писмо така добре, както и английското. Не ти писах по много проста причина: толкова бях зает с работите си, че просто не оставаше време, когато да ми дойде желание да пиша писма.

С пристигането ми в Америка господин Блън — държавен секретар — побърза да заяви, че правителството на Щатите с готовност ще ме предаде на Русия. Такова заявление, разбира се, развърза ръцете на всички шпиони, които тук са големи любители на похищенията. Второ, не бях готов да посрещна опасността и затова заминах за Канада. Обаче аз се завърнах, щом видях, че мога да получа помощ от Вендел Филипс, Суинтон и други, в случай че ме арестуват...

В днешните вестници чета, че руското правителство е поискало предаването ми. Всички тези обстоятелства биха могли да ме лишат от надеждата за успешния

---

[1] Писмото, освен няколко фрази, е написано на руски. *Рус. ред.*

изход на работата в случай на арестуването ми: но Вендел Филипс, Суинтон и други големи хора ми обещаха своето съдействие. Между Америка и Русия няма договор за предаване на престъпниците, но... Оксфордският конгрес миналата година и Международният конгрес в Кьолн през миналата седмица правят възможно моето предаване.

Обаче аз искам да остана в Ню Йорк и да чакам всичко, което може да се случи.

Макар че обществото и пресата са против мене, при все това работите ми вървят прекрасно. Ето вече 4 седмици как вестниците крещят по мене из ден в ден, ругаят ме с най-отвратителни думи и популяризират моето име. Ако предстоящият процес завърши щастливо за мене и аз не бъда предаден на Русия, ще бъда тук сила и ще причиня много неприятности на буржоазията и правителството. От различни страни получавам писма: изказват ми симпатии, молят ме да отида и устроя митинги. Всички тези писма са от немци-социалисти и само 3 от американци.

Не знам познат ли ти е „N. Y. Volkszeitung". Той има 15½ хиляди всекидневни абонати и 23 хиляди абонати за неделното издание. Неговият редактор, господин Шевич, е руснак и мой другар сега. Той ме помоли да съобщя на тебе и Маркс, че е готов да следва във вестника си оная програма, която ти и Маркс му продиктувате. Освен Шевич, редактори там са Джонас и Дюк. Мисля, че Ви са известни тези лица, но главният редактор е Шевич. „N. Y. Volkszeitung" е собственост на работниците-социалисти. Шевич изказа надеждата си, че ти и Маркс не ще откажете да пишете във „Volkszeitung", ако се убедите, че редакцията ще бъде вярна на изискванията, които ще продиктувате.

Като пристигнах тук, аз публикувах мандата, който получих от Изпълнителния комитет. Заедно с него — възванието на Изпълнителния комитет до американците и писмото на същия комитет до Маркс. Всичко това беше напечатано с едър шрифт във „Volkszeitung" и „Herald" и направи силно впечатление.

Предай моя привет на Хирш, господин Мур, Шорлемер, Зорге, мис Бърнс и госпожа Лафарг и на Лафарг. Мисля, че моят френски неприятел е вече в Париж? Ще

му пиша в най-близко време. Къде е Хирш? Бих искал да чуя за него и ми е мъчно, че той се отнася към мене не така, както по-рано. Надявам се, че ще бъдем отново приятели. Между другото, скоро ще му изплатя дълга си.

Приятелски Ваш

Л. Хартман

Моят адрес е: Дж. Суинтон (за Л. Х.) 123, Ист, 62-а улица, Ню Йорк Сити.

126

МАРКС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 23 януари 1882 г.

Драги приятелю!

Прилагам няколко реда за руското издание на „Комунистическия манифест"; тъй като са предназначени за превода на руски език, стилно не са така обработени, както би било необходимо за публикуването им на немски, на който са написани.

Аз само преди няколко дена се върнах в Лондон. В резултат на прекарания плеврит и бронхит ми остана хронически катар на бронхите. Моят лекар се надяваше да ме излекува, като ме изпрати във Вентнор (на остров Уайт), място, където обикновено е топло дори и през зимата. Този път обаче по време на моето триседмично пребиваване във Вентнор времето там бе влажно, хладно, беше мрачно и мъгливо, докато в същото време в Лондон е било почти лято, което обаче при моето завръщане в Лондон свърши.

Сега имат намерение да ме изпратят някъде на юг, може би в Алжир. Няма какво да избирам, тъй като Италия за мене е недостъпна (в Милано един човек е бил арестуван, защото името му приличало на моето); аз дори не мога оттук да замина с парахода през Гибралтар, защото нямам паспорт, а там дори англичаните искат паспорти.

Въпреки всички настоявания на лекарите и моите близки, за нищо не бих се съгласил на такава фантазия,

свързана с голяма загуба на време, ако тази проклета „английска“ болест не действуваше така на мозъка. Освен това рецидивът на болестта, дори ако бих се оправил от нея, би ми отнел още повече време. Въпреки всичко това, най-напред ще се опитам да предприема нещо тук.

Изпращам Ви един брой от „Modern Thought“ със статия за мене. Излишно е да Ви казвам, че биографичните данни, приведени от автора, са съвсем неверни. Вашият кореспондент, моята дъщеря Елеонора, която Ви праща привет, се зае да поправи в изпратения Ви екземпляр неправилните английски цитати от „Капитала“. Но колкото и лошо г. Бакс да е превеждал — чувал съм, че той е още съвсем млад човек, — той, разбира се, е първият английски критик, който проявява действителен интерес към съвременния социализъм. Неговата реч е пропита от завладяваща искреност и дълбоко убеждение. Някой си Джон Ре — изглежда той е лектор по политическа икономия в някакъв английски университет — е поместил преди няколко месеца в „Contemporary Review“ статия на същата тема, много повърхностна (макар че се позовава на цял ред мои работи, които той вероятно никога не е виждал), но преизпълнена с оная претенциозност, от която са проникнати истинските британци благодарение особеното, свойствено им тъпоумие. Обаче той снизходително допуска, че аз в течение почти на четиридесет години съм вкарвал в заблуждение работническата класа с лъжливи учения не от користни мотиви, а по убеждение. Изобщо публиката тук почва да се интересува от социализма, нихилизма и т. н. От една страна, Ирландия и Съединените щати, от друга — неминуемата борба между фермерите и лендлордовете, между земеделските работници и фермерите, между капитализма и лендлордизма; налице са някои признаци на оживление сред индустриалните работници — така например, тук-там при неотдавнашните частични избори за камарата на общините работниците с презрение са отхвърлили официалните работнически кандидати (особено ренегата на Интернационала, презрения Хоуел), предложени от известни лидери на трейдюнионите и публично препоръчани от „Народния Вилям“, мистер Гладстон; демонстративното изграждане на радикалните

клубове в Лондон, съставени предимно от работници-англичани, смесени с ирландци, излизат срещу „великата либерална партия", *официалния* трейдюнионизъм, „Народния Вилям" и т. н. и т. н. — всичко това извиква в британския филистер стремеж да получи сега някои сведения за социализма. За съжаление, прегледите, списанията, вестниците и т. н. използват това „търсене" само за да „предложат" на публиката отпадъците на продажните, невежествени, лъжливи драскачи, цената на които е едно пени за ред (макар дори и да са получавали по един шилинг на ред).

Тук излиза ежеседмичник под заглавие „Radical", преизпълнен с добри намерения, със смел език (смелост, основана върху безцеремонността, а не върху силата), опитващ се да се изтръгне от букаите, с които е свързана британската преса, но при все това е много слабо издание. На този вестник му липсват разбрани редактори. Преди няколко месеца те писмено се обърнаха към мене. Аз тогава се намирах в Истбърн заедно с моята скъпа жена, след това бях в Париж и т. н., така че досега още не им се е удало да поговорят с мене. Всъщност аз смятам това за безполезно. Колкото повече чета вестника им, толкова повече идвам до убеждението, че той е непоправим.

Моята дъщеря ми напомня, че отдавна е време да завърша писмото, тъй като остават още няколко минути до заминаването на пощата.

Привет *Карл Маркс*

127

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Лондон] 6 април [1882 г.]

Мой скъпи Енгелс!

Аз исках коректурните коли на предговора, който Вие и Маркс бяхте така любезни да ни дадете[1]. Бих

[1] Предговорът на Маркс и Енгелс към руското издание на „Манифеста на комунистическата партия" (Женева 1882) е бил напечатан също отделно в брой 8 – 9 на „Народная Воля" през 1882 г. *Рус. ред.*

искал да прегледате тази коректура, за да се уверя, че мисълта е предадена правилно. Върнете ми я, моля. „Народная Воля“ вече публикува Вашия предговор.

Приятелски стискам ръката Ви
П. Лавров

128

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Лондон

[Лондон] 10 април 1882 г.

Драги Лавров!

С благодарност Ви връщам коректурните коли. Бих направил това по-рано, ако не се надявах да Ви видя снощи и да Ви кажа: възкресе ли Христос?

Ще бъдете ли така добър да ми дадете за няколко дена немския текст на предговора? „Sozialdemokrat“ ни помоли да му изпратим този предговор, а тъй като той беше напечатан в „Народная Воля“ (ние се гордеем с това, че сме нейни сътрудници), това не ще създаде никакви неудобства.

Искрено Ваш
Ф. Енгелс

Нашата мисъл според мене е предадена много добре.

129

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

[Лондон, 31 юли 1882 г.]

Драги Лавров!

Отдавна бих Ви благодарил за изпращането на „Манифеста“ на руски език, но не можех да Ви пиша, без да съобщя нещо за Маркс, а на мене ми беше най-строго забранено да съобщавам на когото и да било в Париж, че той се намира в Аржантей. За съжаление,

указанието на лекарите, които му предписаха колкото може по-малко да говори, го принуждава още *да се крие*.

Ковалевски е идвал при мене, когато не съм бил в къщи. Видяла го е само Елеонора Маркс и той не е оставил адреса си. Той трябвало да замине няколко дена след пристигането си, но мен ми е съвсем неизвестно къде е отишъл. Като че ли той е имал намерение да се върне в родината. Елеонора Маркс е в Аржантей. Ако се обърнете към Лонге, може би ще узнаете повече.

Ваш
Ф. Е.

130

ОТ РУСКИТЕ СОЦИАЛИСТИ — НА ГРОБА НА КАРЛ МАРКС

Париж, 15 март 1883 г.

От името на всички руски социалисти изпращам последния прощален привет на най-видния социалист на нашето време. Угасна един от най-великите умове; умря един от най-енергичните борци против експлоататорите на пролетариата.

Руските социалисти се прекланят пред гроба на човека, съчувствувал на стремежите им през всички превратности на тяхната страшна борба, борба, която те продължават и ще продължават, докато не възтържествуват окончателно принципите на социалната революция. Руският език беше първият, на който излезе преводът на „*Капитала*" — това евангелие на съвременния социализъм. Студентите от руските университети бяха първите, на които се падна да чуят съчувственото изложение на теорията на могъщия мислител, когото ние сега загубихме. Дори ония, които се различаваха от основателя на „Международното работническо дружество" в практическите организационни въпроси, всякога са били принуждавани все пак да се преклонят пред всеобхващащите знания и високата сила на мисълта, съумяла дълбоко да разкрие същността на съвременния капитал, еволю-

цията на икономическите форми на обществото и зависимостта на цялата човешка история от тази еволюция. Дори най-яростните противници, които той срещна в редовете на революционните социалисти, не можеха, при все това, да не обърнат внимание на великия революционен призив, който Маркс и Енгелс, негов приятел през целия му живот, хвърлиха преди 30 години:

„Пролетарии от всички страни, съединявайте се!"

Смъртта на Карл Маркс ще предизвика скръб у всички, съумели да разберат мислите му и да оценят неговото влияние върху нашата епоха.

Ще си позволя да прибавя, че тази смърт ще предизвика още по-тежка скръб у онези, които познаваха този човек в неговия интимен живот, а особено у онези, които го обичаха като приятел.

П. Лавров

131

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕЛЕОНОРА МАРКС*

Лондон

[Париж] 17 март 1883 г.

Скъпа мадемоазел Елеонора!

Благодаря Ви, че си спомнихте за мене през време на Вашата велика скръб. Да, Вие сте права, съвсем права да разчитате на моето съчувствие, защото, независимо от приятелството ми към Вашия баща, тази изключително забележителна личност, и към Вас, аз от опит зная какво значи да си самотен сред тълпа от повече или по-малко симпатични познати, в шума на всекидневната работа и борба, които занимават Вашите мисли, изморяват Вашите нерви, но не запълват пустотата в личния живот. Работиш, изпълняваш дълга си, но мястото до Вас не е заето, всичко, което правеше работата приятна и дълга лек. . . всичко това го няма и не ще го има. Остава една утеха — ако само подобно чувство може да служи като утеха, — това е съзнанието, че има много още по-нещастни хора, хора, които никога

не са имали около себе си любими и уважавани близки, които биха направили техния живот прекрасен, работата приятна, дълга лек. На малцина се пада щастието да имат семейство като Вашето, да пазят в паметта си образа на хора, толкова достойни за любов и уважение, като хората, които Вие току-що загубихте. . . Това, разбира се, съвсем не е утеха, но, скъпа мадемоазел Елеонора, аз не вярвам в утешенията, аз смятам за безсмислен всеки опит да се утеши някой в голямата му скръб. Само времето, безразлично към всички нещастия, към всички страдания, заздравява, въпреки нашата воля, живата рана, оставяйки завинаги белег. . .

Като узнах за тежката загуба, която понесе науката и социалистическата партия в целия свят, аз успях преди заминаването на Лафарг само набързо да нахвърля няколко думи от името на своите съотечественици социалисти, които да се прочетат над гроба на великия покойник. Страхувам се, че тези няколко думи, написани набързо и в състояние на духа, затрудняващо много тази работа, ще се окажат малко достойни за човека, към когото се обръщах с последно прости. Но аз не бях в състояние да пиша по-добре, ударът беше твърде чувствителен и твърде тежък. Да Ви пиша по Лафарг не посмях и едва смея да направя това сега.

Ще Ви бъда много благодарен, скъпа мадемоазел Елеонора, ако след известно. време, когато жестоката необходимост да се продължава да се живее и да се действува, въпреки мъката, Ви застави да се върнете към ужасната баналност на всекидневния живот, ми съобщите нещо за себе си, за Вашите занятия, за Вашите планове за в бъдеще, с една дума, за това, как Вие възнамерявате да устроите живота си. Повярвайте ми, че всичко това живо ме интересува.

Приемете, скъпа мадемоазел Елеонора, уверенията в моята най-искрена дружба.

Петър Лавров

P. S. Не зная как да съобщя тази тежка вест на Лопатин, но Вие не бихте ли писали на Ковалевски? Неговият личен адрес не зная, но писмата можете да адресирате до Московския университет.

132

СТУДЕНТИ ОТ ПЕТРОВСКАТА АКАДЕМИЯ ДО РЕДАКЦИЯТА НА „DAILY NEWS"

Лондон, Англия

Москва, 18 март 1883 г.

Благоволете да предадете на г. Енгелс, автор на „Работническата класа в Англия" и интимен приятел на покойния Карл Маркс, нашата молба да положи на гроба на незабравимия автор на „Капитала" венец със следния надпис:

„На защитника на правата на труда в теорията и бореца за тяхното осъществяване в живота — от студентите при Петровската селскостопанска академия в Москва."

Парите ще бъдат изпратени веднага на Енгелс, щом. бъде добър да съобщи адреса си и цената на венеца

Студенти от Петровската академия в Москва

133

СЛАВЯНСКИЯТ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ СТУДЕНТСКИ СЪЮЗ В ЦЮРИХ „СЛАВИЯ" ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Цюрих, 19 март 1883 г.

Многоуважаеми господине!

Съгласно решението на общото събрание на съюза „Славия" от 18 март 1883 г., съюза на живеещите в Цюрих младежи от славянските страни, ние бързаме да изразим нашата най-дълбока скръб по повод преждевременната смърт на Карл Маркс, гражданина на света и неуморния борец за правата на пролетариата на всички народи. Ние Ви молим да предадете на близките на скъпия и незабравим покойник чувствата, с които това печално събитие преизпълни нашия съюз.

Ние се надяваме, че паметта на Карл Маркс ще бъде специално увековечена с основаването на международен

фонд на негово име за оказване помощ на жертвите на великата освободителна борба, а също така за подкрепа на самата борба. За тази цел съюзът „Славия" ще провежда постоянно всред членовете си събиране на суми. Изпращаме първата лепта на сума 5 марки, събрани в нашия кръг.

На Вас, верния съратник на нашия скъп покойник, ние предаваме уверения в нашето особено уважение и почит.

От името на съюза

Председател *А. Масье*

Секретар *И. Теодоров*

P. S. Тъй като между нас има хора, които възнамеряват да се върнат в Русия по легален път, ние Ви молим в случай на публикуване на това писмо да не споменавате името на нашия съюз.

Председател *А. Масье*[1]

Адрес: Съюз „Славия"
Oberstrass до Цюрих.

134

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 24 март 1883 г.

Драги Лавров!

Получих дълга телеграма от Москва, в която ме молят да положа венец на гроба на Маркс от името на студентите при Петровската селскостопанска академия. Нямайки моя адрес, те телеграфирали в редакцията на „Daily News". Сега ме молят да им съобщя стойността на венеца и адреса си. Но телеграмата е без подпис; подписана е: студенти от Петровската академия в Москва.

На кого да отговоря? Не ще ли ме посъветвате? Тъй като телеграмата дойде след погребението, а гробът беше отново открит днес, за да погребат в него малкия

[1] На писмото има печат: Съюз „Славия" — Цюрих. *Рус. ред.*

син на Лонге[1], умрял миналия вторник, ще мога да положа венеца едва през идущата седмица. Но аз бих искал да съобщя на тези славни младежи, че съм получил телеграмата им и съм изпълнил възложената ми поръчка.

Много бързам.

Изцяло Ваш

Ф. Енгелс

135

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Париж, 26 март 1883 г.

Мой драги Енгелс!

Мисля, че най-добрият начин да се съобщи Вашият отговор на тези млади хора — това е да се пише на някой известен професор в Академията, като му се обясни същността на работата и се помоли да предаде Вашия отговор на студентите; щом за него узнае който и да е от тях, той бързо ще стане известен на всички. Вчера аз направих справка за професорите и мисля, че не би било лошо да се спрете на професор Иванюков. Той има трудове по политическа икономия и по въпроса за освобождението на селяните. Ако пишете, че го познавате като автор на тези трудове, Вашето писмо не ще го компрометира, толкова повече, че от съдържанието на писмото ще се вижда, че с тази работа той няма нищо общо. Другият начин е да пишете в Московския университет на Ковалевски, а той вече сам ще избере най-удобния начин за предаването на Вашия отговор. При сегашните времена обаче е може би по-опасно да се изпраща писмо до професор, от което личат неговите приятелски отношения с Вас, отколкото да се пише на човек, когото Вие съвсем не познавате. Личният адрес на Максим Ковалевски не ми е известен, но писмото може да се адресира до университета.

---

[1] Анри Лонге — внук на Маркс. *Рус. ред.*

В същия ден, когато в Лондон умря Маркс, Лопатин премина още един път границата на Русия. Сега той е тук, но още не си е намерил квартира. Дълбоко го потресе известието, което му съобщих веднага след пристигането му. Той се готви да пише на Вас и мадемоазел Елеонора веднага щом се снабди с квартира.

Моля Ви, мой драги Енгелс, щом си изясните в какво състояние се намират ръкописите на нашия незабравим приятел, съобщете ми с няколко думи какви са плановете Ви относно публикуването на II том на „Капитала“ и новото немско издание на I том, а също така не мислите ли Вие да напишете труд за живота на Маркс и развитието на неговите идеи; подобен труд най-добре можете да напишете именно Вие. Мене, както и много наши приятели, живо ни интересува всичко това.

Лопатин казва, че той никак не може да повярва, че Маркс не е между живите.

Сърдечно Ви стискам ръката. Моля да предадете моя най-приятелски привет на мадемоазел Елеонора.

Петър Лавров

136

Г. А. ЛОПАТИН ДО ЕЛЕОНОРА МАРКС*

Лондон

[Париж] 28 март 1883 г.

Моя скъпа мис Туси!

Нямам думи да Ви изразя каква болка ми причини известието за смъртта на Вашия баща и колко дълбоко съчувствувам на Вашата скръб. Съобщението за края на моя уважаван и любим приятел беше първото нещо, което чух, като престъпих прага на Лавров. Маркс е умрял точно в деня, когато аз преминах границата на Русия. По такъв начин закъснението с няколко дена ме лиши от радостта още един път в живота си да прегърна човека, когото обичах като приятел, уважавах като учител и почитах като баща!

Не ми се сърдете, че не Ви писах веднага. Вие знаете как винаги ми е било трудно да пиша на чужд език,

а след четиригодишното пребиваване в Русия аз, както Вие сама разбирате, още повече отвикнах. При това през тези дни нямах собствен кът и едва днес намерих, най-после, малка стая, където мога да мисля и чувствувам, оставайки сам със себе си. Ползувам се от първите минути на уединение, за да ви пиша това писмо.

Приемете, скъпа мис Туси, израза на моето най-дълбоко съчувствие и повярвайте в неизменната и искрена преданост на Вашия

Герман Лопатин

137

Г. А. ЛОПАТИН ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Париж] 28 март 1883 г

Мой драги Енгелс!

Трябва ли да Ви казвам колко тежко ми беше да науча за смъртта на Маркс? Трябва ли да Ви казвам колко искрено и дълбоко съчувствувам на Вашата собствена скръб? Надявам се, че Вие достатъчно добре ме познавате, за да ме избавите от необходимостта да изказвам на развален английски език най-съкровените си чувства по повод на това печално събитие.

Чух от Лавров за Вашето последно писмо до него и ще се помъча да науча чрез един от московските студенти имената на лицата, изпратили телеграмата[1].

Заедно с целия научен и социалистически свят аз с нетърпение чакам резултатите от първото преглеждане книжата на Маркс.

Приемете още един път израза на моето най-дълбоко съчувствие и повярвайте в искрената привързаност на

Вашия *Г. Лопатин*

---

[1] Телеграмата, получена от Енгелс от студентите при Петровската академия в Москва с молба да положи венец на гроба на К. Маркс от студентите при Академията. Виж стр. 267 от настоящия сборник. *Рус. ред.*

138

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Париж], 31 март [1883 г.]

Мой драги Енгелс!

Изпращам Ви с пощенски запис 124 франка и 50 сантима, които П. Кранц[1] е получил от Петербург, „от студентите приТехнологическия институт и от руските учащи се жени" за „венец на гроба на Карл Маркс". Готвя се да поместя в някой петербургски ежедневник (вероятно във вестник „Новости") съобщение за предаването на тези пари на Вас. Те са изпратени полуофициално и затова, ако решите да се публикува съобщението, че парите са получени от Вас и използувани за предназначението им, моля Ви да ми изпратите изрезка с тази бележка; ще я изпратя в Петербург. Предупреждавам Ви, че няма да споменавам името на П. Кранц в съобщението си.

Приятелски стискам ръката Ви

П. Лавров

139

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 2 април 1883 г.

Драги Лавров!

Бързам да потвърдя получаването на писмото Ви с превода на 124 франка и 50 сантима. Ще мога да получа тези пари не по-рано от сряда, защото утре трябва да разглеждам ръкописите, оставени от Маркс. Като изпълня поръчението, ще съобщя за това в цюрихския „Sozialdemokrat" и ще помоля редакцията да Ви изпрати няколко екземпляра от този брой. От само себе си се

[1] П. Лавров. *Рус. ред.*

разбира, че името на гражданина Кранц не ще бъде споменато.

Намерих ръкописа „Обращението на капитала“ и от третата книга — „Целият процес, взет като цяло“ — около 1,000 страници in folio. Засега още не може да се каже дали този ръкопис може да се напечата в такъв вид. Във всеки случай аз ще трябва да го препиша, защото това е черновка. Утре, най-после, ще имам време да посветя няколко часа за преглеждане на всички ръкописи, оставени ни от Мавра. Особено ме интересува очеркът по диалектика, който той винаги искаше да напише. Но той всякога скриваше от нас в какво състояние е работата му. Той знаеше — научим ли, че у него има нещо готово, ние няма да го оставим на мира, докато не се съгласи да го публикува. Всичко това между нас да си остане, аз нямам право нищо да печатам без Туси, на която заедно с мене е завещано литературното наследство.

Ние всички бяхме радостно учудени от известието, че нашият смел, до безумие смел Лопатин отново благополучно се е върнал на свобода. Ще се надяваме, че запазвайки смелостта си, той е оставил безумието в Русия. Надявам се тези дни да го видя тук. Предайте му от мене горещ привет.

Предан Вам

Ф. Енгелс

140

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 28 януари 1884 г.

Драги Лавров!

Преди около три седмици Ви изпратих един брой от „Standard“ със статия, която може да Ви бъде интересна. Надявам се, че сте го получили.

Сега започнах — здравето най-после ми позволява това — да привеждам в ред книгите и т. п., оставени от Маркс. Между другото има цяла руска библиотека, която се е съставила благодарение любезността на Да-

ниелсон и съдържа много ценни материали за съвременното социално положение в Русия. Там е събрано почти всичко, което е излязло по този въпрос. На моята възраст и при моята изключителна претрупаност с работа аз съм лишен от възможността *отново* да се заема със задълбочено изучаване на Русия, което, за нещастие, се прекъсна със смъртта на нашия приятел. Тогава ми дойде мисълта, и Туси се съгласи с мене, че наш дълг е да предоставим тези книги на Ваше разположение. Вие, като признат представител на руската революционна емиграция и стар приятел на покойния, естествено повече от който и да е друг имате право на сбирката книги — съставена благодарение предаността на Вашите и наши приятели в Русия — за Ваше лично ползуване или за да послужи като ядро при създаването на библиотека на руската революционна емиграция. Ако Вие се съгласите, мога да Ви ги изпратя — на Ваш или който и да е друг адрес, който вие ще ми посочите — през февруари. Ще оставя тук само онези книги, от които Маркс е направил извлечения, и още няколко, които ще ми бъдат необходими за II том на „Капитала". Без тези книги ще се съберат приблизително около сто тома.

Що се отнася до втория том, най-после аз почвам да се ориентирам в него. За втората книга — „Обращението на капитала" — ние имаме редакция от 1875 г., а за най важните й части — т. е. за нейното начало и край — и по-късно. Тук трябва само да се приведат цитати съгласно намиращите се указания. За средната част на книгата има не по-малко от четири варианта, написани до 1870 г.; в това е единственото затруднение. Третата книга — „Капиталистическото производство, взето като цяло" — съществува в два варианта, написани до 1869 г.; към по-късна дата се отнасят само няколко бележки и цяла тетрадка с уравнения за изчисляване на разнообразните фактори, съгласно които нормата на принадената стойност се превръща в норма на печалба. Но извадките из книгите за Русия и Съединените щати съдържат множество материали и бележки за поземлената рента; други се отнасят до паричния капитал, кредита, книжните пари, като оръдие на кредита и т. н. Аз още не знам в каква степен ще мога да ги използувам

за третата книга — може би по-добре ще бъде да се съберат в отделно издание. Аз така сигурно и ще направя, ако тяхното включване в „Капитала" ще представлява много големи трудности. За мене най-важно е книгата да излезе колкото може по-скоро, а след това особено важно е онова, което аз издавам, да бъде истинско произведение на *Маркс*.

Всеки ден чакаме екземплярите от 3-то издание на I том; ще Ви изпратим един от тях, щом ги получим.

Женевските руски издания — на „Манифеста"[1] и т. н. — ми доставиха голямо удоволствие.

Току-що получих писмо от двама поляци, Крживицки и Сосновски. Те искат разрешение да се преведе на полски „Капиталът". Разбира се, ние дадохме това разрешение. Сосновски живее в Париж. Може би Вие случайно познавате тези граждани?

Ваш *Ф. Енгелс*

141

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Париж] 30 януари 1884 г.

Мой драги Енгелс!

Преди всичко благодаря на Вас и на мадемоазел Елеонора Маркс, че сте помислили за мене, когато е станало въпрос за руската част от библиотеката на нашия покоен приятел. Дружбата ми с него и дълбокото уважение, с което се отнасях и се отнасям към неговите трудове, ще направят за мене двойно по-скъпи книгите, които ще ми изпратите. Тъй като моята библиотека е на услугите на всички мои съотечественици, на които е нужно да изпълнят някоя работа, с тези книги ще могат да се ползуват мнозина.

Щастлив съм, че се чувствувате по-добре и че се заемате с подготовката на втория том на „Капитала". Всички ме питат кога се предполага да излезе този том. Може би би било целесъобразно да се издава на от-

---

[1] „Манифест на комунистическата партия". *Рус. ред.*

делни свитъци според това, както ще го обработвате окончателно за печат? Във втория том на нашия „Вестник Народной Воли“ аз правя преглед на социалистическото движение и дейността на работническите и революционни организации в различните страни[1] и пак там съобщавам, че освен немското и английско издание на първия том на „Капитала“ и издаването на втория том на същия труд, Вие готвите пълно събрание на произведенията на Маркс и негова подробна биография. Много своевременно би било издаването на старите работи на Маркс, тъй като много от тях е невъзможно да се намерят. Тук не може да се намери нито един екземпляр нито от „Мизерия на философията“, нито от „Към критиката [на политическата икономия]“. Преди две седмици ми предложиха да публикувам в нашия „Вестник“ превода на една статия от Маркс, появила се през 1850 г. в „Нов Рейнски вестник“ под заглавие: „1848—1849 г.“[2]. Но аз нямам никаква възможност да получа тук „Нов Рейнски вестник“, а никога не съм чел тази статия и затова не зная нито съдържанието й, нито нейния обем. Като мислех, че сте болен, не се решавах да се обърна към Вас. Но щом като вече Ви пиша, мога да се посъветвам с Вас и по този въпрос. Каква е тази статия и какво място заема тя в творчеството на Маркс? Много ще ме задължите, ако ми дадете разяснение по този повод.

Сосновски, който Ви е писал и дойде при мене за Вашия адрес, аз познавам Той е искрен и предан социалист и прекрасен младеж. Не зная само откъде ще вземе тая доста бедна група достатъчно пари за такова голямо издание, като издаването на първия том на „Капитала“ на полски език.

Четохте ли работата на Девил[3], който дава кратко изложение на „Капитала“ на френски език, и какво е Вашето мнение за тази книга?

---

[1] *Лавров П.* За пределами России Общее обозрение. — „Вестник Народной Воли“, т. 2, Женева 1884 г. *Рус. ред.*

[2] Става дума за работата на Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.“, появила се в „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue“ през 1850 г., бр. 1, 2, 3. *Рус. ред.*

[3] *Девил Г.*, „Капитал“ Карла Маркса в кратком изложении с приложением очерка научного социализма. Париж 1883 г. *Рус. ред.*

Приятелски Ви стискам ръката и Ви желая преди всичко добро здраве и бърза и успешна работа. Предварително Ви благодаря за изпращането на 3-то немско издание на I том на „Капитала".

П. Лавров

Предайте моя сърдечен привет на мадемоазел Елеонора Маркс, когато я видите.

Забравих да Ви благодаря за „Standard". Не знаех, че Вие сте ми го изпратили. Съобщението е особено интересно с това, че доказва, че граф Толстой, въпреки че е министър на вътрешните работи, нема точни сведения за това, как е станало всичко в квартирата на Яблонски[1].

Поверявам Ви една *тайна* (впрочем можете да я съобщите на мадемоазел Елеонора): Лопатин е тук; той пристигна за няколко дена *по партийни работи* и е страшно зает. Той моли да предам на Вас и на мадемоазел Елеонора сърдечен привет, но съвсем няма време да Ви пише. Аз току-що му прочетох Вашето писмо и той изказа надеждата, че с получаването на коректурните коли на II том на „Капитала" Вие постепенно ще ги изпращате на Даниелсон, с когото той скоро ще се види.

142

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 5 февруари 1884 г.

Драги Лавров!

Значи решено е, книгите ще Ви изпратя.

Ах, този втори том! Ако знаехте, мой стари приятелю, как ми се иска по-скоро да го подготвя. А ето, трябваше

[1] На 16 декември 1883 г. в квартирата на С. П. Дегаев (Яблонски) е бил убит инспекторът от тайната полиция подполковник Судейкин. Терористическият акт е бил извършен по решение на Изпълнителния комитет на партията „Народная Воля", който принудил под страх на смърт разобличения предател Дегаев да организира убийството на неговия пряк начал[illegible] Судейкин. Непосредствено давление над Дегаев е оказал намиращият се по това време по нелегална работа в Петербург Г. А. Лопатин. *Рус. ред.*

да загубя половин година заради моята проклета болест. И сега още не ще мога сериозно да работя по-рано от средата на март. Това време ще ми бъде необходимо да подредя всички книги, книжа, вестници и т. н., а аз мога, без да се преуморявам, да се занимавам с това само по няколко часа на ден. Това ме особено безпокои, защото аз съм *единственият от останалите живи,* който е в състояние да разшифрова този почерк и тези съкращения на отделни думи и цели фрази. Що се отнася до издаването на свитъци, това отчасти ще зависи от издателя и от германските закони. Засега не мисля, че това ще бъде от полза за такава книга като тази. С коректурите ще се постарая да постъпя така, както иска Лопатин. Но преди около два месеца Вера Засулич ми писа да й предоставя превода. Аз отговорих, че главното право за превода остава на Лопатин и че да се говори за това, засега е преждевременно. Но да се обсъди възможността за напечатването на превода *в Русия* би било възможно и сега. Мислите ли Вие, че това може да се направи? Вторият том носи чисто научен характер и третира само въпроси, отнасящи се до взаимоотношенията вътре *в самата буржоазия.* Но в третия ще има места, които ме карат да се съмнявам във възможността за тяхното напечатване дори в Германия при изключителния закон.

По отношение издаването на пълно събрание на произведенията на Маркс съществуват същите затруднения и това е само една от многобройните трудности, които трябва да се преодолеят. Аз имам около 60 коли (по 16 печатни страници) от старите ръкописи на Маркс и моите от 1845 до 1848 г. От всичко това могат да бъдат публикувани само извадки, но не ще мога да се заема с това, докато не завърша работата над ръкописа на втория том от „Капитала". Така че остава само да се чака.

Статията, за която Вие говорите и която у нас тук също я няма, ще има от 3 до 5 печатни коли. Това е общ преглед на политическото развитие на Франция от 24 февруари 1848 до 1851 г. Това накратко е изложено в „18 брюмер", но все пак статията си струва да се преведе. Аз също търся пълно течение от „Прегледа на Новия Рейнски вестник", имам само около $^2/_5$ от всички броеве.

Девил ми изпрати своя ръкопис за преглед. Тъй като бях болен, ограничих се само с теоретическата част, където трябваше да поправя твърде малко. Но описателната част е съставена съвсем набързо. Преди всичко тя понякога е неразбираема за този, който не е чел оригинала, и след това той често дава изводи на Маркс, като изпуска условията, само при които тези изводи са правилни. Това понякога създава повече или по малко фалшиво впечатление. Обърнах вниманието му върху това, но бързаха да издадат книгата колкото е възможно по-скоро.

Ваш *Ф. Енгелс*

143

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Париж] 9 февруари [1884 г.]

Мой драги Енгелс!

Много благодаря за 3-то немско издание на първия том на „Капитала", което току-що получих. Всички ще бъдат много доволни, като прочетат в него известието за предполагаемото издаване на втория том през 1884 г. Що се отнася до руския превод, длъжен съм преди всичко да Ви предам благодарността на Лопатин за това, че си спомнихте за него, и да Ви кажа от негово име, че в Русия съществува група от лица, която е решила да издаде превода на втория том на „Капитала" *на всяка цена*. Ако изданието бъде конфискувано (те са готови на такъв риск), книгата ще бъде издадена в чужбина; но самият риск няма да попречи на печатането. Тази работа е решена и пари за печатането ще се намерят. Но Вие се страхувате за немското издание. Може би в третата книга има лични нападки срещу Бисмарк или срещу стария Вилхелм? Ако това го няма, струва ми се, че много малко е вероятно книгата да бъде забранена. Но за всеки случай това е лишен довод за това, книгата да се издава на отделни свитъци (второто издание, доколкото си спомням, излезе именно по такъв начин).

Това би дало възможност на читателите да получат поне първите свитъци, където би влязла втората книга, а може би и част от третата. А свитъкът, който би бил спрян, може да се издаде в Цюрих, което няма да представлява много голям труд.

Благодаря Ви за разясненията относно статията в „Нов Рейнски вестник". На нашия „Вестник" ще бъде много трудно да помести преводна статия в размер от 3—5 печатни коли.

Желая Ви всичко най-хубаво и преди всичко здраве. Моят най-искрен привет на мадемоазел Елеонора Маркс.

П. Лавров

144

ЕНГЕЛС ДО П. Л ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 14 февруари 1884 г.

Мой драги Лавров!

Вземам си бележка от казаното от Вас относно руския превод на II том на „Капитала". Когато дойде време, ще се върнем към този въпрос.

Що се отнася до немското издание, Вие знаете, че там ние сме под властта на най-неограничен произвол и че там могат да забранят *всичко*. Маркс никога не се е съобразявал със съществуващите закони, той винаги се изказваше откровено и би било чудо, ако II том не би дал достатъчно основания за конфискуване и изземване по закона от 1878 г. Но трябва да се рискува, и аз, естествено, нищо не ще смекчавам.

Когато г. Лопатин беше тук, той ми каза, че Н. Даниелсон иска да му върна книгата под заглавие „Трудове на Комисията за изследване хлябната промишленост в Русия". Но аз намирам много книги върху търговията и производството на зърнени храни. Най-подходящата книга за посоченото заглавие — това е „Трудове на експедицията, екипирана от императорското свободно икономическо и Руското географско дружество за изследване на хлябната търговия и промишленост в Русия", 2 тома. 1870 г.

За тази книга ли става дума? Ако да, то с получаването на потвърждение от Вас, незабавно ще я изпратя обратно на адрес: Мойка, 27, Санкт-Петербург.

Надявам се, че ще мога да изпратя Вашите книги[1] идущата седмица. Някои от тях оставих при себе си; ако се окаже, че не ще ми бъдат необходими за II том, ще Ви ги изпратя по-късно.

Ваш *Ф. Енгелс*

145

Е. ПАПРИЦ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

[Лондон] 26 юни 1884 г.

. . . С цел да се разпространяват сред руското общество идеите на научния социализъм, в Москва е предприето издаването на литографираното списание „Социалистическое Знание"[2] (да се печата, за нещастие, е невъзможно). Програмата включва преводи на работи върху научния социализъм.

Ще бъдете ли така добър да посочите както Ваши, така и на Маркс малко известни статии, които на времето са били публикувани във вестниците. С изключение на „Положението на работническата класа в Англия", „Жилищният въпрос", „Утопичен социализъм и научен социализъм"[3] нищо не е преведено. В настоящия момент

---

[1] Руската библиотека на Маркс, предадена от Енгелс и Елеонора Маркс на Лавров. *Рус. ред.*

[2] Паприц има предвид изданията на нелегалното студентско „Дружество на преводачите и издателите", действуващо в Москва през 1882—1884 г. Дружеството си поставило за цел издаването на социалистическа литература. Заедно с излизането на цяла редица отделни литографни издания на работите на Маркс и Енгелс от него е бил пуснат през 1884 г. сборник с наименование „Социалистическое знание". В него влизат: Луи Блан „Организация на труда" (откъс), Енгелс, „Положението на работническата класа в Англия" (откъс) и Енгелс, „Утопичен социализъм и научен социализъм". През 1884 г. Дружеството е било разгромено от полицията. *Рус. ред.*

[3] *Енгелс,* Развитието на социализма от утопия към наука. За пръв път тази книга излиза в Париж през 1880 г. на френски под заглавие „Утопичен социализъм и научен социализъм". *Рус. ред.*

аз: превеждам „Очерки по критиката на политическата икономия". Много бих искала да имам последния манифест към английските работници, но не мога да го намеря. Ще бъдете ли добър да ми посочите откъде мога да си го доставя, а също така къде в Лондон може да се купи „Превратът в науката, извършен от г. Дюринг"[1].

Моля Ви, не ни отказвайте помощта си. Ние действително най-искрено искаме да се учим, тъй като сме дълбоко убедени, че невежеството не води към нищо добро и само науката може да осветли нашия път.

Приемете, многоуважаеми господине, израза на моята най-дълбока почит.

Всякога на услугите Ви
Евгения Паприц

146

ЕНГЕЛС ДО Е. ПАПРИЦ

Лондон

Лондон, 26 юни 1884 г.

Госпожо!

За литографното списание, за което Вие говорите, вече съм слушал, макар че още не съм успял да видя нито един екземпляр.

Струва ми се, че Вие малко сте несправедлива към Вашите съотечественици[2]. Ние двамата, Маркс и аз, не можем де се оплачем от тях. Ако някои школи се отличават повече със своя революционен жар отколкото с научни изследвания, ако е имало и още има различни блуждаения, то, от друга страна, имало е и критическа мисъл и самоотвержени търсения в областта на чистата теория, достойни за народа, който е дал Добролюбов и Чернишевски. Аз говоря не само за активните револю-

[1] *Енгелс*, Анти-Дюринг, Лайпциг 1878 г. *Рус. ред.*

[2] В писмото си Е. Паприц е писала на Енгелс, че според нея не може да се смята, че „руските социалисти са по-добре подготвени от другите за революцията, защото те, тъй да се каже, са некомпетентни по обществените работи", те нямат идеи и истински научни познания. *Рус. ред.*

ционни социалисти, но и за историческата и критическа школа в руската литература, която стои безкрайно по-високо от всичко онова, което е създадено в Германия и Франция от официалната историческа наука. И дори сред революционерите-практици нашите идеи и икономическата наука, коренно преработена от Маркс, всякога срещаха разбиране и симпатия. Вие вероятно знаете, че съвсем неотдавна са преведени и издадени на руски много от нашите работи, а скоро ще бъдат преведени и напечатани още някои, по-специално „Мизерия на философията" от Маркс. Неговата неголяма работа, написана преди 1848 г. **„Наемен труд и капитал"** също принадлежи към тази серия и е напечатана под това заглавие.

Извънредно съм поласкан от това, че смятате за полезно да преведете моите „Очерки [по критиката на политическата икономия]". Макар и сега още да се гордея малко с тази своя първа работа в областта на социалните науки, аз много добре зная, че понастоящем тя е съвсем остаряла и пълна не само с грешки, но и с груби неточности. Страхувам се, че тя би допринесла повече вреда отколкото полза.

Изпращам Ви по пощата един екземпляр от „Анти-Дюринг".

Що се отнася до нашите стари вестникарски статии, трудно е те сега да се издирят. Болшинството от тях сега са загубили своята злободневност. Когато след напечатването на ръкописите, останали след Маркс, ще имам достатъчно свободно време, аз мисля да ги издам като сборник с бележки и т. н. Но това е работа на бъдещето.

Не разбирам съвсем за какъв манифест към *английските* работници Вие говорите. Може би имате предвид „Гражданската война във Франция", манифеста на Интернационала по повод на Парижката комуна? Него мога да Ви изпратя.

Ако здравето би ми позволило, бих помолил за разрешение да Ви посетя. Макар че в къщи се чувствувам сносно, да ходя из града, за съжаление, ми е забранено. Ако ми окажете чест със своето посещение, аз всякога съм на Ваше разположение около седем или осем часа вечерта.

Приемете, госпожо, уверенията в моята абсолютна почит.

Ф. Енгелс

147

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 12 ноември 1885 г.

Драги Лавров!

Бързам да отговоря на въпросите Ви. Данните за „Neue Rheinische Zeitung (Revue)" под редакцията на Карл Маркс, Хамбург и Лондон 1850 г., са съвсем правилни. Излезли са броеве I—VI. Издател беше Шуберт от Хамбург. Вие сам преди няколко месеца поискахте от мене да Ви дам сведения относно статиите на Маркс, напечатани в това списание — за февруарската революция и последвалите я събития. Аз имам всичко само три броя и напразно се мъчех да се сдобия с пълния комплект. Останалите факти, посочени от Грос, доколкото си спомням, са също правилни (моят екземпляр е у Туси, така че не мога да ги проверя). Аз, разбира се, нямам никакво отношение към неговата тъпоумна критика на Марксовата теория. Препоръчаха ми го виенските социалисти; той ми зададе няколко въпроса от биографичен характер и аз му съобщих необходимите факти.

В немския превод на „*Мизерията* [на философията]" само няколко пояснителни бележки са мои, но там има освен това статия на Маркс за Прудон от 1865 г. и неговата реч от 1847 г. за свободата на търговията.

Вторият том на „Капитала" се печата; вчера поправих четвъртата кола. Последната част на ръкописа изпращам след две седмици. Най-важен ще бъде третият том; ще се заема с него, щом се справя с втория. Английското издание напредва бавно, тъй като и двамата преводачи имат толкова много друга работа, че не могат да се заемат както трябва с превода. Към лятото, надявам се, изданието да бъде завършено.

На мене вече ми казаха, че Ви болят очите. Не ще ли бъде по-добре да прекъснете за известно време работата, за да не се изморява много зрението? Аз смятам, че на нашата възраст по-добре е да се борим със симптомите на болестта в самото й начало. Чакам от Вас в недалечно бъдеще по-утешителни известия.

В предговора към втория том на „Капитала“ аз се връщам към Родбертус, за да докажа, че неговите изказвания за Маркс са основани на съвършено нечувано невежество в областта на класическата политическа икономия.

Ваш *Ф. Енгелс*
(Федор Федорич)

148
ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ
Париж

[Лондон] 7 февруари 1886 г.

Драги Лавров!

Съобщете ми, моля, в какъв смисъл Вие разбирате думата worthies [знаменитости]? Не ми се иска да ѝ придавам във Вашите уста филистерски смисъл, който тук е почти официален и обхващащ цялата дистанция от Фарадей до някакъв си Пибоди или леди Бердет-Каутс; тогава ще се постарая да намеря за Вас онова, което искате.

Ръкописът на английския превод на първия том найпосле е у мене, аз незабавно ще го прегледам. След това ще пристъпя към окончателната редакция на третия том. Това ще бъде нелека задача, но аз ще я доведа докрай.

Ваш *Ф. Е.*

149
ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ
Париж

Лондон, 3 септември 1887 г.

От Даниелсон от СПБ получих съобщение за смъртта на г. Лопатин. Получили ли сте Вие потвърждение за това? Искам да вярвам, че е грешка. Ако, за нещастие, съобщението е вярно, съобщете ми, моля, аз веднага ще изпратя **некролог** в цюрихския „Sozialdemokrat“.

Ваш *Ф. Е.*

150

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Париж] 27 ноември 1890 г.

Мой скъпи приятелю Енгелс!

Току-що научих, че утре ще навършите знаменити „три и половина двадесетилетия". Вас лично аз не поздравявам с тази годишнина—понеже като се приближавам сам към същата възраст, твърде добре зная всичките ѝ тъмни и печални страни. Но аз поздравявам всички Ваши млади приятели, които могат още да черпят нова енергия от Вашата вечно млада старост. Поздравявам всемирния социализъм, който има възможност да Ви постави в числото на най-полезните и енергични борци. В това писмо аз Ви изпращам привет и най-добри пожелания не само от свое име, от името на Вашия личен приятел и приятел на нашия скъп Маркс — аз Ви предавам горещи поздравления и от името на социалистите от моята родина. Те приветствуват във Ваше лице единствения човек, името на когото е записано навеки в историята на социализма наред с името на Маркс и не потъмнява от блясъка на това велико име. Те чакат, че Вие, именно Вие ще издигнете грандиозен паметник от събранието на трудовете и биографията на оня, чийто неразлъчен спътник Вие бяхте. От Вас и само от Вас те се надяват да чуят авторитетната дума, която ще разкрие истинския смисъл и ясно ще обрисува границите на научния социализъм. Вие сте длъжни да живеете и работите още дълги години, за да изпълните задачата, възложена Ви от историята.

Да живее седемдесетгодишният, вечно млад юбиляр, съумял да издържи на борбата в тежките години и да живее достатъчно дълго, за да има щастието да види макар и зарята на тържеството на социалистическите идеи! Да живее оня, който заедно с Маркс още преди 1848 г. подписа „Комунистическия манифест" и можа да приветствува в 1890 г. партийния конгрес в Хале!

П. Лавров

151

ТЕЛЕГРАМА ОТ РУСКИТЕ СОЦИАЛДЕМОКРАТИ В БЕРН ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Берн, 28 ноември 1890 г.

Руските социалдемократи в Берн изпращат сърдечен привет на един от най-великите учители на социализма и Ви желаят още многогодишна дейност в полза на пролетариата и науката.

Да живее международната социалдемокрация![1]

152

ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ

Париж

Лондон, 5 декември 1890 г.

Скъпи приятелю Лавров!

Много Ви благодаря за любезното писмо от 27 ноември и за поздравленията както Ваши, така и на Вашите съотечественици-социалисти, от името на които ми пишете. Повтаря се старата история. Лъвският пай от почестите, с които ме обсипаха миналия петък, принадлежат не на мене, и никой по добре от мене не знае това. Ето защо разрешете ми да отнеса към паметта на Маркс по-голямата част от вниманието, с което Вие любезно ме удостоихте и което аз мога да приема само като продължител на неговото дело. Що се отнася до оная неголяма част, която мога без самохвалство да взема за своя сметка, аз ще положа всички усилия, за да бъда достоен за нея.

В края на краищата ние с Вас още не сме толкова стари. Ние имаме надежда, че ще живеем и ще видим.

---

[1] Телеграмата е изпратена за 70-годишнината на Енгелс. *Рус. ред.*

Ние видяхме подема, величието и падението на Бисмарк; защо да не видим също, след величието, упадъка (вече започнал) и окончателното падение на нашия най-зъл общ враг — руския царизъм?

Искрено Ваш
Ф. Енгелс

153

С. М СТЕПНЯК (КРАВЧИНСКИ) ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Лондон, 14 ноември 1892 г.

Драги господин Енгелс!

Пиша Ви, за да Ви помоля да ни помогнете да излезем от едно голямо затруднение. На нас не ни тръгна с избора на издател за немското издание на нашата „Free Russia"[1]. Работата е в това, че ние се поскарахме с него по повод на неговата съвсем глупава, от нищо непредизвикана и непозволена нападка срещу Плеханов, Засулич и Акселрод. Ние спряхме сега немското издание за два месеца с надежда да намерим издател измежду немските социалдемократи, за да пренесем, ако е възможно, нашето списание в Берлин.

Кога можем да Ви видим по този повод, без да Ви причиняваме безпокойство? Не можете ли да ни съобщите кога ще бъде Либкнехт в Лондон? Чух, че той трябва скоро да пристигне. Ние много разчитаме на неговата поддръжка, той всякога е бил приятелски разположен към нас.

Искрено Ваш
С. Степняк

P. S. Получих от Адлер отворено писмо със съобщение, че моят ръкопис на приложенията към II том е стигнал до него запазен и напълно го е удовлетворил.

С. С.

---

[1] „Free Russia" („Свободна Русия"). Неголямо списание; издавано в Лондон от юни 1890 г. от Степняк-Кравчински; в списанието се печатали съобщения за преследванията на революционерите в Русия. *Рус. ред.*

154

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Париж, 12 декември 1892 г.

Мой скъпи Енгелс!

В архивата на руската революционна група, към която принадлежеше Лопатин, е намерено неговото писмо до другарите, където той разказва за разговора си с Вас за руските работи по време на своето последно (така аз предполагам) пребиваване в Лондон. Издателската група, в която аз участвувам, би искала да публикува това писмо за беседата на двама души, имената на които са скъпи на всеки руски ссциалист. Ние искаме да го поместим във втория том на предприетото от нас-издание (първият том Вие ще получите тези дни). Имате ли някакви възражения против тази публикация? Аз ще следя за точността й. Напишете ми няколко думи по този повод[1].

---

[1] Има се предвид писмото на Г. А. Лопатин от 20 септември 1883 г. до члена на изпълнителния комитет на партията „Народная Воля"—Ошанина (Полонская), в което той предава разговора си с Енгелс за перспективите на революцията в Русия. Лопатин привежда там, между другото, следните изказвания на Енгелс:

„. . . Всичко зависи сега от това, какво ще бъде направено в най-близко време в Петербург, към който са устремени сега погледите на всички мислещи, далновидни и проницателни хора в цяла Европа."

„Русия, това е Франция на днешния век. На нея законно и по право принадлежи революционната инициатива на *новото* социално преустройство."

„. . . Гибелта на царизма, като унищожи последната опора на монархизма в Европа, като премахне „агресивността" на Русия, ненавистта към нея на Полша и много друго, ще поведе към съвсем друга комбинация държавите, ще разбие на парчета Австрия и ще предизвика във всички страни могъщ тласък към вътрешно преустройство."

„. . . Едва ли Германия ще се реши да се възползува от руските безредици, за да вдигне войските си към Русия в подкрепа на царизма. Но ако тя направи това, толкова по-добре. Това ще бъде гибел за сегашното й правителство и начало на нова ера. Присъединяването към нея на балтийските провинции е безсмислено и неосъществимо. Подобни заграбвания са противоположни [?] или принадлежащи [?] на тесните крайбрежия и парченца и получилите се от тук нелепи държавни форми бяха възможни само през XVI и

Надявам се, че сте здрав и Вашата работа върви по-добре от всякога. Какво мислите за резолюцията, взета на берлинския партиен конгрес по повод на първи май[1]? Ваш *П. Лавров*

155

И. А. ГУРВИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Чикаго, 26 март 1893 г.

Многоуважаеми господине!

Преди няколко седмици Ви изпратих по пощата един екземпляр от моята монография „Икономическото положение на руското село"[2]. Ако вие намерите време да я прегледате, ще се убедите, че изказаните там възгледи изцяло съвпадат с Вашите възгледи за този предмет (гл. стр. 164). Във връзка с това се осмелявам да представя на Вашето внимание серия статии, в които се опитах да изследвам парливите въпроси на руското революционно движение. Всички ние сега блуждаем в тъмнина и критиката на компетентен наблюдател, стоящ извън редовете на нашата партия, би била високо оценена от всички заинтересовани страни. Ако Вие се съгласите в няколко реда да изкажете Вашето *мнение* за тези статии („Селският въпрос в полицейската държава"), бих Ви помолил за разрешение да го публикувам в колоните на „Прогрес"[3], каквато и присъда да произнесете.

Предан Вам *Исак А. Гурвич*

XVII век, а не сега. При това за никого не е тайна, че германците представляват там нищожно реакционно малцинство . . ."

Лавров публикува това писмо през 1893 г. в „Материалах для истории руского социал-революционного движения" (изд. ние группы старых революционеров). Женева 1890—1896 г. *Рус. ред.*

[1] Берлинският конгрес на германската социалдемокрация приел опортюнистическа резолюция за отказване от стачката на 1 май 1893 г. *Рус. ред.*

[2] *Hourwich I.* The economics of the russian willage. New York 1892. В руски превод тази книга излиза в Москва през 1896 година под названието „Икономическото положение на руското село". *Рус. ред.*

[3] „Прогрес" — ежеседмичен вестник, излизащ на руски език в Ню Йорк и Чикаго през 1891—1893 г. под редакцията на И. А. Гурвич и В. Жук. *Рус. ред.*

156
ЕНГЕЛС ДО П. Л. ЛАВРОВ
Париж

Лондон, 21 май 1893 г.

Драги Лавров!

Оня ден Ви изпратих по пощата книгата на Н. Ф. Даниелсон „Очерки за нашето дореформено стопанство".

Той ми съобщи също, че роднините на нашия приятел Г. Л.[1] са получили от него известия, според които той е жив и здрав.

Вие ми обещахте да ми изпратите един екземпляр от брошурата, в която се готвехте да публикувате писмото на Л.[1], в което аз фигурирам — досега не съм я получил. Доколкото брошурата, както ми казахте, вече е излязла, трябва да се мисли, че бандеролът се е загубил при препращането. Не можете ли да ми изпратите друг екземпляр?

Надявам се, че се чувствувате също така добре, както и аз, а аз няма от какво да се оплаквам.

Ваш *Ф. Енгелс*

157
ЕНГЕЛС ДО И. А. ГУРВИЧ
Чикаго

Лондон, 27 май 1893 г.

Многоуважаеми господине!

Много Ви благодаря за Вашето интересно изследване върху икономиката на руското село, което прочетох, надявам се, не без полза.

Що се отнася до парливите въпроси на революционното движение в Русия и ролята, която може би, ще се падне на селячеството да изиграе в него, аз по съвест не мога да изкажа мнение за тях в печата, без да съм изучил отново целия предмет и без да съм попълнил твърде недостатъчните си познания за фактите с най-нови данни. Но за това, за съжаление, сега нямам време. При това аз имам всичките основания да се съмнявам ще подействува ли едно такова мое публично изказване

[1] Г. А. Лопатин. *Рус. ред.*

така, както Вие очаквате. От собствен опит от 1849—1852 г. знам как неизбежно всяка политическа емиграция се разцепва на враждуващи помежду си групи, докато в родината има затишие. Страстното желание да се действува наред с невъзможността да се направи нещо полезно предизвиква у много умни и енергични хора свръхинтензивна дейност на мисълта, опити да открият или изобретят нови, едва ли не чудодейни средства за борба. Думата на страничния човек би произвела нищожно, в най-добрия случай временно впечатление. Ако сте следили руската емигрантска литература през последното десетилетие, сами знаете например как отделни места от произведенията и преписката на Маркс се тълкуваха от различните групи на руските емигранти най противоречиво, също както ако това бяха изречения на класиците или текстове от Новия завет. Каквото и да кажа по споменатия от Вас въпрос, думите ми, вероятно, ще имат същата участ, ако изобщо им обърнат внимание.

И така, от тези различни съображения аз заключавам, че за всички заинтересовани страни, в това число и за самия мен, по-добре е да се въздържа.

Уважаващият Ви *Ф. Енгелс*

158

П. Л. ЛАВРОВ ДО ЕЛЕОНОРА МАРКС*

Лондон

[Париж] 7 август 1895 г.

Моя скъпа приятелко!

Току-що получих пощата, разгърнах „La Petite République" и прочетох съдбоносните думи: „Смъртта на Фридрих Енгелс". Какво нещастие! Какво нещастие! Изглеждаше невъзможно, че болестта може да сломи тази могъща натура, въпреки възрастта и борбите, които той продължаваше да води за победата на своето знаме. Скръбното известие така ме порази, че не съм в състояние да пиша много. Но аз поисках веднага да споделя с Вас скръбта — скръб не само на приятеля, но на всеки убеден социалист, — да я споделя именно с Вас, дъщерята на Карл Маркс, за която Енгелс беше втори баща и която е наследница на двете най-ярки светила на социализма.

Ваш *П. Лавров*

V

ПРЕПИСКАТА НА МАРКС СЪС ЗАСУЛИЧ И НА ЕНГЕЛС С ЧЛЕНОВЕТЕ НА ГРУПАТА „ОСВОБОЖДЕНИЕ НА ТРУДА"

159

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО МАРКС

Лондон

Женева, 16 февруари 1881 г.

Уважаеми гражданино!

На Вас не е безизвестно, че Вашият „Капитал" се ползува с голяма популярност в Русия. Въпреки конфискацията на изданието, неголямото количество останали екземпляри се четат и препрочитат от широките кръгове на повече или по-малко образованите хора в нашата страна, а сериозните хора го изучават. Но онова, което, вероятно, Ви е неизвестно, това е ролята, която играе Вашият „Капитал" в нашите спорове за аграрния въпрос в Русия и за нашата селска община. Вие знаете по-добре от когото и да било колко злободневен е този въпрос в Русия. Вие знаете какво мислеше за него Чернишевски. Нашата прогресивна литература като напр. „Отечественные Записки" продължава да развива неговите идеи. Но този въпрос според мен е въпрос на живот и смърт, особено за нашата социалистическа партия. От едната или другата гледна точка по този въпрос зависи дори личната съдба на нашите революционни социалисти.

Едно от двете. Или тази селска община, освободена от прекомерните данъци, от плащанията на помещчиците и полицейския произвол, е способна да се развива в социалистическа насока, т. е. постепенно да организира свое производство и свое разпределение на продуктите на колективни начала. В такъв случай революционерът-

социалист е длъжен да посвети всичките си сили за освобождението на общината и за нейното развитие.

Ако пък, обратно, общината е обречена на гибел, тогава на социалиста като такъв остава само да се заеме с повече или по-малко обосновани изчисления, за да определи след колко десетки години земята на руския селянин ще мине в ръцете на буржоазията, след колко стотици години може би капитализмът ще достигне в Русия такова развитие както в Западна Европа. Тогава те трябва да водят пропаганда само сред градските работници, които ще бъдат постоянно заливани от изхвърляните от разлагащата се община на улиците на големите градове търсещи работа селски маси.

В последно време често слушаме, че селската община е архаическа форма, която историята, научният социализъм — с една дума, всичко, което е най безспорно — обричат на гибел. Хората, проповядващи това, наричат себе си Ваши истински ученици, „марксисти". Техният най-силен аргумент често е: „Така казва Маркс".

— Но по какъв начин заключавате това от неговия „Капитал"? Той там не разглежда аграрния въпрос и не говори за Русия — им възразяват.

— Той би казал това, ако говореше за нашата страна — отговарят Вашите ученици — може би малко твърде смело.

Ето защо Вие ще разберете, гражданино, в каква степен ни интересува Вашето мнение по този въпрос и каква голяма услуга Вие бихте ни оказали, като изложите Вашите възгледи за възможната съдба на нашата селска община и за теорията, че по силата на историческата неизбежност всички страни в света трябва да минат всички фази на капиталистическото производство.

Осмелявам се, гражданино, от името на моите другари да Ви помоля да ни окажете тази услуга.

Ако времето не Ви позволява да изложите Вашите мисли по тези въпроси повече или по-малко подробно, благоволете да направите това поне във форма на писмо, което моля да ми разрешите да преведа и публикувам в Русия.

Приемете, гражданино, моя почтителен привет.

Адресът ми е: Польская типография, rue de Lausanne, № 49, Женева

Вера Засулич

160

МАРКС ДО В. И. ЗАСУЛИЧ

Петербург

Лондон, 8 март 1881 г.

Драга гражданко!

Нервната болест, периодически явяваща се през последните десет години, ми попречи по рано да отговоря на Вашето писмо от 16 февруари. Съжалявам, че не мога да Ви дам годен за публикуване кратък отговор на въпроса, с който Вие благоволихте да се обърнете към мене. Аз вече обещах преди няколко месеца на Петербургския комитет труд на тази тема. Надявам се сбаче, че няколко реда ще бъдат достатъчни, за да не остане у Вас никакво съмнение относно недоразуменията по повод на моята така наречена теория.

Като анализирам произхода на капиталистическото производство, аз казвам:

„В основата на капиталистическата система лежи следователно пълното отделяне на производителя от средствата за производство ... *експроприацията на земеделците* съставлява основата на целия процес. Радикално тя е осъществена засега само в Англия ... Но *всички други страни на Западна Европа вървят* по същия път" („Капиталът", фр. изд., стр. 315).

Следователно „историческата неизбежност" на този процес е *точно* ограничена за *страните от Западна Европа*. Причините, обуславящи това ограничение, са посочени в следното място на XXXII глава:

„*Частната собственост*, основана върху личния труд. . . ще бъде изместена от *частната капиталистическа собственост*, основана върху експлоатацията на чуждия труд, върху наемния труд" (пак там, стр. 341).

В този, извършващ се на Запад процес работата по такъв начин е в *превръщането на една форма на частната собственост в друга форма на частната собственост*. Руските селяни пък ще трябва, обратно, *да превърнат своята обща собственост в частна собственост*.

Анализът, направен в „Капитала", не дава следователно доводи нито за, нито против жизнеспособността

на руската община, но специалните изследвания, които направих въз основа на материалите, почерпени от първоизточниците, ме убедиха, че тази община е опорна точка на социалното възраждане на Русия, но за да може тя да функционира като такава, необходимо би било преди всичко да се отстранят пакостните влияния, на които тя се подхвърля от всички страни, а след това да се обезпечат за нея нормални условия за свободно развитие.

Имам чест, драга гражданко, да остана предан Вам

Карл Маркс

161

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Женева, октомври — началото на ноември 1883 г.]

До гражданина Фридрих Енгелс.

Пиша Ви това писмо, уважаеми гражданино, за да науча какво е Вашето отношение към проекта за издаването превода на втория том от великото творение на Маркс.

Намирайки се в емиграция, ние можем да се заемем с това само в случай че руското правителство излезе достатъчно глупаво да забрани разпространението на книгата, което. впрочем, то постоянно е правило по отношение на „Капитала".

Ето защо много Ви моля да ни съобщите може ли да се предприеме това издание в Петербург или не. Вие, вероятно, сте осведомен по-добре от нас, тъй като издателите не може да не са се обърнали към Вас по повод на превода.

Ако вторият том на „Капитала" не ще се издава в Петербург, ще се съгласите ли Вие, гражданино, да ни дадете възможност да започнем превода колкото може по-скоро?

Същевременно Ви изпращам нашето обявление[1], което ще Ви разясни какви цели си поставя нашата група, а също така и превода на „Наемен труд и капитал" на Маркс[2]. Моят превод на „Развитието на социализма"[3] понастоящем се печата.

Моля Ви да благоволите да ми отговорите на адреса на господин Концев, народна книжарница, Готинген, Цюрих, за господин Акселрод.

Приемете, гражданино, уверенията в моята преданост.

Вера Засулич.

162

ЕНГЕЛС ДО В. И. ЗАСУЛИЧ

Женева

Лондон, 13 ноември 1883 г.

Драга гражданко!

Аз съвсем не съм в състояние да отговоря на въпросите, с които Вие се обърнахте към мене. Издаването на втория том на „Капитала" на езика на оригинала много закъснява; аз трябваше досега да се занимавам главно с 3 то издание на първия том.

---

[1] Обявлението за издаването на „Библиотека на съвременния социализъм" е издадено като хвърчащ лист на 25 септември 1883 г. в Женева. Това е първият програмен документ на групата „Освобождение на труда", в него се казва следното: „Като изменят сега програмата си в смисъл на борба с абсолютизма и на организиране руската работническа класа в особена партия с определена социално-политическа програма, бившите членове на групата „Черный передел" образуват сега нова група — „Освобождение на труда", и окончателно скъсват със старите анархистически тенденции".

Като основна задача на „Библиотеката" в обявлението се изтъква пропагандата на идеите на научния социализъм и критиката на господствуващите в Русия народнически направления. *Рус. ред.*

[2] *Маркс*, Наемен труд и капитал. Прев на Л. Г. Дейч Независима руска печатница. Женева 1883 г. *Рус. ред.*

[3] *Енгелс*, Развитието на научния социализъм (Развитието на социализма от утопия към наука"). Превод и предговор от В Засулич. Изд. на групата „Освобождение на труда", Женева 1884 г. *Рус. ред.*

Досега не съм получавал от Санкт-Петербург сведения относно издаването на руския превод на II том. Ето защо не мисля, че понастоящем в руската столица са си помислили за подобно издание; навярно ще поискат най-напред да се запознаят с немския текст.

От друга страна, политическото положение в Русия е толкова напрегнато, че настъпването на кризата може да се очаква всеки ден. Аз дори смятам за вероятно в Русия да постигнат свободата на печата по-рано отколкото в Германия. А в такъв случай преводачът на първия том Г. Лопатин би могъл да претендира за правото на превода на втория том[1].

Ето защо, струва ми се, че би било малко преждевременно в настоящия момент да се взема някакво окончателно решение. Аз си вземам бележка от Вашето любезно предложение и благодаря сърдечно за него. Може би след няколко месеца положението ще стане по-ясно и тогава ние отново ще можем да побеседваме върху това.

Голямо удоволствие ми достави Вашето съобщение, че именно Вие сте се заели с превода на моето „Развитие" [на социализма] и т. н. Чакам с нетърпение появяването на Вашия труд и напълно оценявам честта, която ми оказвате.

Приемете, скъпа и героична гражданко, уверенията в моята дълбока преданост.

Ф. Енгелс.

163

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Женева, 2 март 1884 г.

Уважаеми гражданино!

Ние Ви молим да ни разрешите да напечатаме руския превод на книгата на Карл Маркс „Мизерия на философията" и да ни изпратите текста на предговора,

[1] През януари 1884 г. Лопатин чрез Лавров помолва Енгелс да изпрати коректурните коли на II том на „Капитала" на Даниелсон за превеждането и издаването му в Русия. Руският превод на II том на „Капитала" излиза в Петербург през 1885 г. *Рус. ред.*

който, както ни казаха цюрихските другари, е написан от Вас за готвещото се немско издание. Ще бъдете ли така добър да прегледате също коректурните коли на руското издание[1] и да направите, ако трябва, своите бележки.

Публикуването на тази книга ще бъде безусловно много полезно. Прудон се ползува у нас с твърде голяма почит и много от младежите, пристъпвайки към изучаването на социалния въпрос, започват с това, че си блъскат главата над неговите многотомни съчинения и се забъркват в неговите противоречия. Но „Мизерия на философията" няма да има, разбира се, широк кръг читатели — най-много няколко стотин души. Затова пък „Развитието. . ." ще се чете от хиляди и ще направи голямо впечатление на умовете, в това не се съмнявам. Може би Вас това ще Ви учуди, но нашите млади кръжоци от народоволци и народници именно сега започват повече от когато и да било да се интересуват от теоретически въпроси. У нас се търсят изключително „сериозни" книги, а в Русия многобройни уж сериозни произведения се размножават на хектограф. Приемът, оказан в Русия на нашето начинание — пропагандата на научния социализъм, — ни предвещава успех, далече надминаващ всичките ни очаквания. Бихме Ви били много благодарни, ако си направите труда да ни посъветвате какви книги трябва да се преведат.

Вие пишете в писмото си, че политическото положение в Русия е толкова напрегнато, че всеки ден може да се очаква настъпването на кризата. Вие имате предвид по всяка вероятност финансите? В друго отношение положението, както ми се струва, сега е по-малко напрегнато отколкото преди 2—3 години.

Приемете, гражданино, уверенията в моята преданост.

В. Засулич

---

[1] Книгата на К. Маркс „Мизерия на философията" с предговор от Ф. Енгелс към първото немско издание в превод на В. Засулич, излязла в Женева през 1886 г. *Рус. ред.*

164

ЕНГЕЛС ДО В. И. ЗАСУЛИЧ

Женева

Лондон, 6 март 1884 г.

Драга гражданко!

За мене и за дъщерята на Маркс ще бъде празник денят, когато ще се появи на бял свят „Мизерия на философията" в руски превод. От само себе си се разбира, че аз с удоволствие ще представя на Ваше разположение всичкия материал, който може да Ви бъде полезен. Ето какво възнамерявам да направя.

Освен немското издание понастоящем в Париж се печата ново френско издание. Аз пиша малки бележки към тези две издания и текста им ще Ви го изпратя.

Като предговор може да се вземе статията на Маркс за Прудон от берлинския „Sozial-Demokrat" (1865)[1]. Там е казано почти всичко, което е нужно. Тя ще бъде напечатана като увод в двете нови издания, френското и немското. Тази статия се е запазила само в един екземпляр, принадлежащ на архива на нашата партия в Цюрих. Ако не се намери нещо друго между книжата на Маркс или моите (ще науча това през близките седмици), Вие лесно ще можете да получите копието на тази статия чрез Бернщайн.

За немското издание ще трябва да напиша специален предговор, за да опровергая нелепото твърдение на реакционните социалисти, че в „Капитала" Маркс е извършил плагиатство от Родбертус, и да докажа, че, обратно, Маркс е подхвърлил Родбертус на критика още в „Мизерията [на философията]" преди още Родбертус да е написал своите „Социални писма". Струва ми се, че за руската публика, където още не са проникнали нашите псевдосоциалисти, това не представлява интерес. Впрочем, съдете сами, предговорът, ако е нужно, е на Ваше разположение.

---

[1] Има се предвид и писмото на Маркс до Швайцер „За Прудон" от 24 януари 1865 г. Напечатано в бр. 16, 17, 18 на „Sozial-Demokrat" от 1865 г. (*К. Маркс и Ф. Энгельс.* Соч., т. XIII, ч. I, стр. 23—30). *Рус. ред.*

Виж К. Маркс и Ф. Энгельс—Избранные письма, стр. 152. *Ред.*

Онова, което ми съобщавате за нарастването в Русия на интереса към изучаването на книгите по теория на социализма, ми достави голямо удоволствие. Теоретическата и практическа мисъл, почти съвсем изчезнала от нашите немски училища, както изглежда, е намерила убежище в Русия. Вие искате да Ви посоча книги за превод. Но нали Вие вече преведохте или обещахте да преведете почти всички произведения на Маркс; от моите Вие вече сте взели най-добрите; останалите наши немски книги или са слаби в теоретическо отношение, или се ограничават с въпроси, представляващи интерес главно за Германия. Напоследък французите написаха доста много добри неща, но всичко това засега са само първи кълнове. Изложението на „Капитала", направено от Девил, е сполучливо в теоретическата си част, но описателната част е написана твърде набързо и е почти неразбираема за този, който не е запознат с оригинала. А освен това и размерите му са твърде големи за популярно изложение. При все това, струва ми се, че ако се преработи, от него би могло да се направи хубава работа. Популярното изложение на „Капитала" би било много полезно в страната, където е много трудно да се достави самата книга.

Говорейки за положението в Русия, аз, разбира се, имах предвид, по-специално, също и финансите, но не изключително тях. Положението на правителството, което, както петербургското, се намира пред пропаст, и на царя-пленник, какъвто е гатчинският отшелник, не може да не става все повече и повече напрегнато. Както дворяните, така и селяните са разорени, армията е оскърбена в шовинистическите си чувства и възмутена при вида на владетеля, който постоянно се крие; необходимостта от външна война, за да се даде отдушник на „лошите страсти" и на общото недоволство, и в същото време невъзможността да се започне тя поради липса на пари и неблагоприятна политическа конюнктура; здравата национална интелигенция, горяща от желание да разбие сковаващите я вериги; към всичко това пълната липса на пари и ножът на дейците, опрян до гърлото на правителството — струва ми се, всеки месец трябва да изостря трудностите на положението, и ако би се намерил конституционно настроен и смел велик княз, дори

руското „общество" би трябвало да види в дворцовата революция най-добрия изход от тази задънена улица. Бисмарк и Блайхредер ще спасят ли новите си приятели? Съмнявам се. По-скоро съм склонен да си задам въпроса, кой от двамата съюзници ще ограби другия.

Прилагам към настоящото ръкописа на Маркс (копие), с който можете да разполагате така, както намерите за необходимо. Не знам, в „Слово" или пък „Отечественные Записки" той бе намерил статията: „Карл Маркс пред съда на г. Жуковски". Той написа този отговор, който, както изглежда, е бил предназначен за публикуване в Русия, но не го е изпратил в Петербург, страхувайки се, че само името му ще постави под заплаха съществуването на списанието, където ще бъде напечатан неговият отговор.[1]

Предан Вам
Ф. Енгелс

Вашия *превод на моята брошура* аз намирам за превъзходен.[2] Колко красив е руският език! Всички преимущества на немския без неговата ужасна грубост.

165

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Женева] 5 октомври 1884 г.

Преди всичко моля да ме извините, гражданино, за това, че не отговорих на последното Ви писмо. Аз го получих почти едновременно със злополучното известие за арестуването на Дейч и понеже заминах за няколко месеца от Женева, не можах да Ви дам адреса си.

[1] Писмото до редакцията на „Отечественные Записки", написано от Маркс през 1877 г. (гл. стр. 215 от настоящия сборник), е било публикувано за пръв път в брой 5 на „Вестник Народной Воли". Женева 1886 *Рус. ред.*

[2] Енгелс има предвид своята работа „Развитието на социализма от утопия към наука", излязла в превод на Засулич под заглавие „Развитие на научния социализъм", Женева 1884 г. *Рус. ред.*

Много Ви благодаря (макар и със закъснение) за изпратената ми статия на Карл Маркс. Тя ме кара с още по-голямо нетърпение да чакам излизането на втория том на „Капитала", където ние ще намерим по всяка вероятност изложение на възгледите на великия учител за икономическото развитие на Русия. Преведох статията и скоро ще я напечатаме. Що се отнася до „Мизерия на философията", ние все пак предпочитаме да почакаме Вашия предговор към немското издание, тъй като той, възможно е, не ще бъде безинтересен за руския читател. Като доказателство за това служи, между другото, и обявлението на дружеството за „Разпространяване на социални знания", напечатано неотдавна в печатницата на „Вестник Народной Воли." Като най-важна задача в него се поставя издаването на превода на Родбертусовия „Капитал".

Предполагам също да преведа новото Ви произведение „Произход на семейството [частната собственост и държавата]" и много Ви моля да ни дадете разрешение за издаването на тази книга.

Предана Вам
Вера Засулич

Моят адрес е: Женева, Carouge 477,
Grand Bureau
до г-н Плеханов (за В. З.)

166

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Женева, 14 февруари 1885 г.]

Уважаеми гражданино!

Едновременно с това писмо Вие ще получите от автора нашето ново издание: „Нашите разногласия"[1]. Ние много бихме искали да знаем Вашето мнение за тази книга. Неин основен предмет е все оня свещен въпрос за усилията на руските хора да намерят самостоятелни пътища за развитието на своята родина. Тази книга,

[1] *Плеханов Г. В.* Наши разногласия. Женева 1884 г. *Рус. ред*

безусловно, ще предизвика цяла буря срещу нашата малка група, та нали тя напада най-любимото и разпространено учение: славянофилското в десните и бакунинското в революционните кръжоци — „народничеството". Всичко, което народничеството можеше да каже, беше вече казано преди десет години и сега то няма повече сили дори за да направи „усилия" — всякога се ограничава с едни и същи фрази. Влиянието на всичко това започва вече да се проявява: умственото равнище на партията се снижава, а мислещата младеж, желаеща да действува съзнателно, престава да навлиза в кръжоците й.

Това не пречи отвреме-навреме да се убиват по един-двама полицаи, но да нанесат на деспотизма действителен удар—те според мен вече не могат.

Даже най-отявлените съглашатели трябва според мен да признаят, че необходимостта от критика е назряла.

Ако пишех по руски, бих могла, гражданино, да Ви кажа още много, но френският език ме ограничава и аз невинаги мога да изразявам мислите си.

Предана Вам
В. Засулич

167

ЕНГЕЛС ДО В. И. ЗАСУЛИЧ

Женева

Лондон, 23 април 1885 г.

Драга гражданко!

Аз още не съм отговорил на писмото Ви от 14 февруари. Ето причините за закъснението, което стана, разбира се, не поради мързел.

Вие искахте моето мнение за книгата на Плеханов „Нашите разногласия". За това ми беше необходимо да я прочета, а аз чета на руски доста свободно, когато се занимавам с езика в течение на една седмица. Но случва се по половин година да нямам възможност да на-

правя това. Тогава отвиквам от езика и трябва да го изучавам като че ли отново. Именно така стана с „Разногласията". Ръкописите на Маркс, които диктувам на секретаря, ми отнемат целия ден; вечерта идват гости, които също нали не можеш да изгониш; трябва да чета коректури, да пиша много писма и, най-после, съществуват още преводи (италиански, датски и т. н.) на моя „Произход [на семейството] и т. н.", които ме молят да ги преглеждам, а тяхната проверка понякога далече не е излишна и съвсем не е лека работа. Всички тези пречки не ми позволиха да напредна по-далеч от 60-та страница на „Разногласията". Ако бих намерил три свободни дена, бих свършил с тази работа и при това бих освежил познанията си по руски език.

Но и малкото, което прочетох в тази книга, е достатъчно, както ми се струва, за да ме въведе повече или по-малко в курса на разногласията, за които става дума.

Преди всичко, повтарям, аз се гордея с това, че сред руската младеж съществува партия, която искрено и без уговорки е приела великите икономически и исторически теории на Маркс и решително е скъсала с всички анархистически и до известна степен славянофилски традиции на своите предшественици. Сам Маркс би бил също така горд от това, ако беше поживял малко по-дълго. Това е прогрес, който ще има огромно значение за развитието на революционното движение в Русия. За мене историческата теория на Маркс е основно условие за всяка *издържана* и *последователна* революционна тактика; за да се намери тази тактика, необходимо е само да се приложи теорията към икономическите и политически условия на дадена страна.

Но затова е необходимо да се знаят тези условия; а що се отнася до мене, аз съм твърде малко запознат със съвременното положение в Русия, за да се осмеля да бъда компетентен съдия в специалните въпроси за тактиката, към която следва да се придържат там в един или друг момент. Освен това, вътрешната, съкровена история на руската революционна партия особено през последните години, ми е почти съвсем неизвестна. Моите приятели от народоволците никога не са ми говорили за нея. А това е необходимо условие, за да си съставя определено мнение.

Онова, което аз знам или мисля, че знам за положението в Русия, ме навежда на мнението, че русите се приближават към своята 1789 г. Революцията *трябва* да се разрази в течение на определено време, но тя *може* да се разрази всеки ден. В тези условия страната прилича на заредена мина, към която остава само да се поднесе фитилът. Особено след 13 март[1]. Това е един изключителен случай, когато шепичка хора могат да извършат революция — с други думи, с един малък удар да се застави да рухне цяла система, намираща се в повече от неустойчиво равновесие (ползувам се от метафората на Плеханов), и да освободи с действие, само по себе си незначително, такива избухливи сили, които след това вече ще бъде невъзможно да се обуздаят. И ако някога бланкистката фантазия — да се предизвика разтърсване на цялото общество по пътя на малък заговор — е имала някакво основание, това е естествено в Петербург. Щом барутът бъде запален, щом силите бъдат освободени и народната енергия от потенциална се превърне в кинетична (също любим и много сполучлив образ на Плеханов) — хората, които запалиха фитила, ще бъдат бързо подхванати от взрива, който ще се окаже хиляди пъти по-силен от тях, и ще търсят за себе си изход там, където може, в зависимост от икономическите сили и икономическото съпротивление.

Да предположим, тези хора си въобразяват, че могат да завземат властта — е, та какво от това? Нека само те да пробият отвора, който ще разруши бента — потокът бързо сам ще сложи край на техните илюзии. Но ако се случи така, че тези илюзии са им предали по-голяма сила на волята, струва ли си да се оплакваме от това? Хората, които са се хвалили, че са *извършили* революцията, винаги са се убеждавали на другия ден, че не са знаели какво са правили — че *извършената* революция съвсем не прилича на оная, която са искали да направят. Това е, което Хегел наричаше ирония на историята, оная ирония, която са могли да избягнат малко исторически дейци. Погледнете Бисмарк—по неволя революционер—

[1] Енгелс има предвид убийството на Александър II на 1 (13) март 1881 г. *Рус. ред.*

и Гладстон, който в края на краищата се забърка със своя обожаем цар.

Според мен важно е в Русия да бъде даден тласък, за да се разрази революцията. Дали тази или оная фракция ще даде сигнала, дали ще мине под един или друг флаг — това не е толкова важно за мене. Нека това да бъде дворцов заговор—той ще бъде пометен на другия ден. Там, където положението е така напрегнато, където в такава степен са се натрупали революционни елементи, където икономическото положение на огромните маси от народа става от ден на ден все по-нетърпимо, където са представени всички степени на общественото развитие, като се започне от първобитната община и се свърши със съвременната едра промишленост и финансовите главатари, и където всичките тези противоречия насилствено се задържат от деспотизъм, нямащ равен на себе си, деспотизъм все повече и повече непоносим за младежта, въплъщаваща в себе си разума и достойнството на нацията — трябва само в такава страна да започне 1789 година, щото да не закъснее да я последва 1793 година.

Аз се сбогувам с Вас, драга гражданко. Вече е два и половина часа през нощта, а утре преди заминаването на пощата не ще успея нищо да прибавя към това. Ако Ви е по-удобно, пишете ми на руски, но не забравяйте, моля Ви, че руски *ръкописен* текст не ми се случва всеки ден да чета.

Предан Вам
Ф. Енгелс

168
В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС
Лондон

[Женева, края на април 1885 г.]

Уважаеми гражданино!

Изпращам Ви още три наши издания (не, разбира се, за да ги четете, а просто, за да Ви ги покажа). Първата част на „Мизерията [на философията]" е вече напечатана: изданието се забави, понеже преводът на втората част беше лошо направен и трябваше да го поправя от първия до последния ред.

Сега няколко думи, които имат повече или по-малко отношение към темата на Вашето последно писмо. Близка ли е или не революцията в Русия, все едно, ние можем да въздействуваме само на истински революционните елементи, от които се рекрутират нашите съзаклятници, нашите нелегални организации. Та ето за тези елементи *сегашният* момент не е момент за пряко действие, за лов на царя. Може би този момент ще продължи всичко 2—3 години, но сега и най-яркият бланкист не може да направи нищо друго, освен да се занимава с пропаганда. Това е така, защото, от една страна, целият контингент на нашите нелегални организации се състои в настоящия момент от съвсем зелени студенти — защото всички що-годе зрели елементи бяха пометени от полето на действието — и непременно трябва да мине известно време, докато тези студенти успеят малко да израснат, за да станат съзаклятници, способни да организират систематически терор по подобие на терора през 1880—1881 г. А, от друга страна, кредото на „Народная воля" вече не удовлетворява тези студенти с изключение на няколко неголеми групи ортодокси [правоверни]. У болшинството всичко е поставено под съмнение, като не се изключва и всемогъществото на динамита, заграбването на властта и дори самата селска община.

И не е наша вината или заслугата в това пробуждане на интереса към въпросите, които се смятаха навеки решени, от тогава, когато започна терористическата борба. Много по-рано преди нашите брошури да проникнат в Русия, това объркване на умовете вече се проявяваше много силно . . .

169
ЕНГЕЛС ДО В. И. ЗАСУЛИЧ
Женева

Лондон, 31 март 1886 г.

Драга гражданко!

Много Ви благодаря за изпратения превод на „Мизерия на философията", който своевременно получих.

Като отварях пакета, аз разкъсах написания върху него адрес на изпращача. С голям труд успях, най-после,

да поставя парчетата хартия така, че да разбера адреса, от който сега се ползувам. Но понеже не бях уверен в това, че съм го прочел правилно, моля отново да ми изпратите Вашия адрес, тъй като бих искал да Ви изпратя един екземпляр от руския превод на II том на „Капитала", който получих от Санкт-Петербург.

Простете за безпокойството, което Ви причинявам със своята неловкост, и приемете израза на моята искрена преданост.

Ф. Енгелс

170

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

[Женева, април 1886 г.]

Уважаеми гражданино!

Вашето писмо от 31 март благополучно стигна до мене, макар адресът да не беше съвсем правилен. Ето го: г-жа Бельдинска, Maison Goss-Renevier, Chemin de la Queue d'Arve, Plainpalais, Женева.

Измина вече около една година, откакто получих писмото Ви по повод „Нашите разногласия". Тази тема така ме интересуваше, че аз незабавно седнах да Ви напиша отговор. Тъй като не бях съвсем съгласна с Вас и желаех да обоснова възраженията си, бързо изпълних няколко листа. Когато това беше направено, съвестта ми подсказа, че Вашето време е твърде скъпо, за да го прахосвам така, че Вие имате по-важни работи, отколкото да водите продължителни беседи с мене. Под влиянието на този укор на съвестта аз скъсах писмото си.

Оттогава няколко пъти се заемах да Ви пиша, като мислех с няколко думи да потвърдя получаването на Вашето писмо, но това не ми се удаваше; всеки път аз се задълбочавах в темата и отново ставах бъбрива!

Ето защо Вашето писмо така си остана без отговор.

Предана Вам
В. Засулич

Предварително Ви благодаря за руския превод на II том на „Капитала". Ето какви фокуси правят у нас. А бедният старик Адам Смит преди две години е бил вписан в списъка на книгите, забранени за раздаване в читалните.

171

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Морне, 30 януари [1890 г.]

Уважаеми гражданино!

Много сме Ви благодарни за Вашата статия[1] и Ви молим да ни извините, че връщаме със закъснение ръкописа. За това е виновна „инфлуенцата".

Нашето списание е тримесечно[2] и следващият брой трябва да излезе през април. Ръкописът на Вашата втора статия ще ни бъде необходим най-късно през март, но ако не би Ви затруднило да го изпратите порано, много ще ни помогне да имаме всички ръкописи от този брой навреме.

Моля Ви да благодарите от наше име също и на госпожа Евелинг.[3] Руските социалдемократи, и при това такива, които умеят да пишат, у нас засега са още голяма рядкост. Не е лесно при тези условия да се издава списание, а затова и помощта на нашите западни приятели ни е крайно необходима.

Предана Вам
В. Засулич

---

[1] Статия на Енгелс „Външната политика на руския царизъм", появила се на руски в сп. „Социал-Демократ" (кн. I и II, Женева 1890) под заглавие „Външната политика на руското царство". Критика на тази статия е направена от другаря Сталин в писмото му до членовете на Политбюро на ЦК от 19 юли 1934 г., публикувано в „Болшевик" брой 9 от 1941 г. *Рус. ред.*

[2] „Социал-Демократ" — тримесечен литературно-политически преглед, издаван от групата „Освобождение на труда" в Женева през 1890—1892 г. *Рус. ред.*

[3] В брой 1 на „Социал-Демократ" през 1890 г. е било публикувано писмото на Елеонора Маркс—Евелинг до редакцията за стачката в лондонските докове. *Рус. ред.*

172

ЕНГЕЛС ДО В. И. ЗАСУЛИЧ

Женева

Лондон, 3 април 1890 г.

Драга гражданко!

Веднага след получаването на Вашето писмо предадох на Степняк края на статията (коректурата) и понеже на някои места тя беше малко поразвалена, прибавих към нея съответната част от ръкописа за сравняване. Надявам се, че сега вече всичко сте получили.

Степняк също ми предаде един екземпляр от списанието, за който съм Ви много благодарен; предвкусвам голямото удоволствие от четенето на Вашата статия и статиите на Плеханов.

Вие сте съвсем права: в подобно издание всеки брой трябва да съдържа само такива статии, всяка от които да представлява завършено цяло, без всякакво продължение в следващия брой. Така бих направил и аз, ако нямаше такова бързане.

Напълно съм съгласен с Вас, че е необходимо да се борим срещу **народничеството** — немско, френско, английско или руско. Но все пак аз смятам, че би било по-добре, ако това, което аз трябваше да кажа, беше изказано от руснаци. Впрочем признавам, че например разделянето на Полша се осветлява съвсем иначе от руска гледна точка отколкото от полска, станала гледна точка и на Запада. Но в края на краищата аз трябва еднакво да се съобразявам и с поляците. Ако поляците претендират за територии, които русите изобщо смятат като придобити завинаги, като руски по своя национален състав, то не аз ще реша този въпрос. Аз мога само да кажа, че според мен заинтересованото население трябва само да определи съдбата си — съвсем така, както елзасци сами ще трябва да избират между Германия и Франция. За нещастие, когато говоря за руската дипломация и нейното влияние в Европа, не мога да не спомена за нещата, които съвременното руско поколение смята за **вътрешни работи**, и неудобството поне на пръв поглед се заключава в това, че в такъв дух се изказва не руснак, а чужденец. Но това беше неизбежно.

Ако Вие смятате за полезно да направите от мое име малка забележка за това, моля Ви да я поместите там, където намерите за най-удобно.

Надявам се, че публикуването на моята статия на английски ще направи известно впечатление В настоящия момент вярата на либералите в освободителния жар на царя е силно разколебана от вестите из Сибир[1], от книгата на Кенан[2] и от последните университетски вълнения в Русия. И ето защо побързах с публикуването; желязото се кове, докато е горещо, Петербургската дипломация разчиташе, че в следващия поход на Изток ще й помогне идването на власт на царефила Гладстон, поклонник на „величествената фигура на Севера", както той наричаше Александър III. Критяните и арменците бяха вече пуснати в ход, след това би могла да последва диверсия в Македония; при раболепството на Франция пред царя и благосклонното благоволение на Англия Русия би могла, може би би се осмелила на нова крачка напред и дори да завладее Цариград, без да се страхува от Германия, която не би се осмелила да воюва при такива неблагоприятни условия. А в случай на завоюване на Цариград може да се очаква продължителен период на шовинистическо опиянение, подобно на това в Германия след 1866 и 1870 г. Ето защо възобновилото се сред английските либерали антицаристко движение ми изглежда извънредно важно за нашето дело; много е добре, че Степняк е тук и има възможност да го подхранва.

Откакто съществува революционно движение в самата Русия, нищо вече не се удава на непобедимата някога руска дипломация. И това е много добре, защото тази дипломация е най-опасният както ваш, така и наш враг. Това засега е единствената непоколебима сила в Русия, където дори самата армия се изплъзва от ръцете на царете, за което свидетелстват многочислените арести сред офицерите, доказващи, че руското офицерство

---

[1] Има се предвид съобщението за избиването на политическите заточеници в Якутск и в Карския затвор. *Рус. ред.*

[2] Д. Кенан публикувал през 1889—1890 г. в списанието „Century Magazine" очерките си за политическото заточение в Сибир. *Рус. ред.*

по своето общо развитие и морални качества е безкрайно по-високо от пруското. И щом у вас се появят привърженици и предани хора в редовете на дипломацията — у вас, или дори само у конституционалистите, — вашето дело ще бъде спечелено.

Приятелски привет на Плеханов.

Предан Вам
Ф. Енгелс

173

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Морне, Горна Савоя
[около 10 април 1890 г.]

Уважаеми гражданино!

Края на Вашата статия получих и го превеждам[1]. Прочетохме статията заедно с Плеханов и дойдохме до извода, че да се даде бележката, за която Вие говорите, няма смисъл. Въпросът за Украйна и Белорусия Вие засягате само мимоходом, а в останалото самата статия достатъчно ясно говори защо чужденецът може и трябва да се интересува от подобни въпроси.

...А сега аз не мога да се сдържа да не Ви пиша за един друг въпрос, за нападките срещу нас в брой 14 на „Sozialdemokrat"[2]. Крайно неприятно ни порази това, че подобна статия се появява в уважавания орган на немската социалдемокрация. Ако това беше поне добросъвестна статия, но в нея няма нито капка здрав смисъл, тя разчита изключително на пълната незапознатост на немската публика с руските работи. Господин Бек никога не би посмял да напише нещо подобно на руски. Най-различните руски издания със съвсем противоположни възгледи (бих могла да посоча безкрайно много при-

[1] *Енгелс*, „Външната политика на руския царизъм". *Рус. ред.*

[2] Става дума за статията на Бек „Възражение" с клеветнически нападки срещу Плеханов за предговора му към брошурата „Речта на Петър Алексеев", в който Плеханов предпазва работниците от „пъжливите приятели" сред либералната интелигенция. *Рус. ред.*

мери), всички са съгласни с едно — че движението на „интелигентната младеж през 80-те години" не е нищо в сравнение с това, което беше преди 10—15 години. Наистина, „през 80-те години" руските студенти (с изключение на нашите другари) престанаха да се занимават с пропаганда и затова, на езика на Бек, загубиха своя „културтрегерски" (т. е. нереволюционен) характер. Също така Бек се изказва за цялата световна социалдемокрация, в такъв дух той се изказваше, във всеки случай не много отдавна, в Цюрих, където се присъединяваше към анархистите. Истина е и това, че в университетите на Швейцария и Париж — където започна и продължава революционната си кариера господин Бек — между студентството сега има хиляди пъти повече разговори за убийства и динамит отколкото по-рано. Но от началото на 1882 г. (след екзекуцията на Стрелников от Желваков и работника Халтурин) никой в Русия не е бил убит от революционери и не е извършено нито едно покушение, където животът на царя да се е подхвърлял и на най-малка опасност.

На руски господин Бек не би се решил да пише-че „би било трудно да се посочи къде и кога на работниците се е давал съвет да разчитат на цялата интелигентна младеж". Непосредствено на работниците такъв съвет никой не е давал просто защото от 1881 г. освен нас и няколко групи от наши привърженици в Русия никой от революционерите нищо не пише за работниците и с никакви съвети не се обръща към тях. Затова в „доброто общество", в литературата, предназначена за интелигенцията, именно този въпрос е най-любима и почти единствена тема. Изборът е така голям, че е трудно да се реши какви цитати да се приведат. Да вземем примерите само от последно време. Излизащите през 1888—1889 г. в Швейцария многобройни вестници и списания: „Свобода", „Борьба", „Самоуправление", „Свободная Россия" — всички превъзнасяха спасителната мисия на интелигенцията. В първия брой на „Самоуправление", орган на „социалистите-федералисти", както те сами се назоваваха, в програмната статия се казваше, че не искат хаотична народна революция, че революциите в градовете довеждат до деспотизъм, че социалистите-федералисти разчитат само на образованите хора, на обще-

ството, на интелигенцията. Но това беше лошо редактиран вестник, възможно е той сам да не е знаел какво иска да каже. Друго нещо е „Свободная Россия", тук царуваше пълна хармония. Неин вдъхновител е господин Драгоманов, който прекрасно знае какво иска. Списанието издига теорията, че народните революции са нещастие, те до нищо не довеждат и че деспотизмът се събарял навсякъде само благодарение дейността на образованите хора: във Франция през 1788 г., в Прусия през 1847 г. (патент от 3 февруари), във Виена на 12 март, след рескрипта на императора, в навечерието на въстанието. Що се отнася до социалния въпрос, той ще бъде разрешен само при помощта на съгласуваните действия на всички класи в обществото, при помощта на „социалната политика". Запад вече встъпи в тази фаза. Богатите, образованите класи и правителствата се занимават с подобряване положението на работниците, а работниците, от своя страна, мислят само за минималните, практически изпълними искания. Остарялата идеалистическа метафизика на Маркс както в икономическата, така и в политическата област навсякъде е забравена и се отхвърля от работниците („Свободная Россия", брой 2, „Очерки по социалното движение"). Така стои работата в Европа. А в Русия, ако земствата ще подават петиции, правителството ще се съгласи да издаде нещо като обединения пруски ландтаг от 1847 г. Списанието призовава учащата се младеж, интелигенцията да не излиза от кръга на „доброто общество" и главно да не се обръща към работниците. За убедителност авторите от „Свободная Россия" наговориха всевъзможни (по-точно невъзможни) неща, стараейки се да очернят нашите работници. Нямайки факти, те построиха теорията (продължавайки да се величаят като социалисти и революционери в „истинския смисъл на думата"), че грамадното болшинство от работниците при арестуване непременно стават предатели, тъй като само образованието (завършването на университет или гимназия) дава на човека нравствена сила и мъжество.

Работникът, който започва да се интересува от забранена литература, в никакъв случай не се ограничава с брошури, издадени специално за него, той чете всичко, което му попада под ръка. При такива условия можехме

ли да оставим без отговор глупавите и съвсем незаслужени оскърбления, които се нанасяха на работниците от името на социалистите-революционери. Именно за тази фракция говори Плеханов в предговора, за който го обвиняват. В нея има най-разнообразни оттенъци на мненията, но всичките ѝ членове са съгласни с това, че трябва да действуват само в „доброто общество" на образованите хора, като не привличат работници. Господин Бек лъже, когато заявява, че ние признаваме за „добри" само онези интелигенти, социалистическата благонадеждност на които е потвърдена с подписа на Плеханов". В действителност Плеханов просто казва, че истински приятели на работниците са онези студенти, които, въпреки опасностите, отиват при работниците. Този предговор предизвика много шум на студентските събрания в Цюрих и Париж. Обвиняваха автора, че е разказал на работниците онова, за което образованите хора говорят помежду си. Плеханов получи също така няколко писма; едно от тях е така мило, че искам да го процитирам: „Като съветвате работниците", се казва в писмото (авторът е курсистка), „сами да извоюват освобождението си, Вие с това доказвате, че не ги обичате. Човек, който обича ближния си, няма да му каже: сам се труди за щастието си. Обратно, той ще каже: бъди спокоен и не се тревожи, аз всичко ще направя за тебе. Ето какво ние казваме на народа и затова именно ние сме истински негови приятели". Предговорът още не е напечатан и не е подложен на критика. Събранията на няколко студенти в чужбина още не изразяват общественото мнение, а господин Бек е така бъбрив, че отдавна престанаха да му отговарят, каквото и да говори.

В движението сред нашата учаща се младеж — която някога отъждествяваше интересите си с интересите на народа и искрено се смяташе за социалистическа, макар и да беше само бакунинско народническа — става сега разкол. Едни стават социалисти в нашия смисъл на думата, другите все повече усвояват чисто буржоазни възгледи. Но при царуващата в главите бъркотия дори хора, излизащи с програми в духа на „Свободная Россия", поукрасявайки ги с похвали на динамита и с няколко фрази за благото, което предвещават на народа, имат възможност да се наричат социалисти и ужасни рево-

люционери, а може би и да се смятат за такива. Този разкол беше неизбежен, рано или късно част от нашата учаща се младеж трябва да се проникне от възгледи, съответни на нейното положение. И именно в такъв критически момент на нашето движение ние смятаме за свой дълг да се занимаваме с последователна пропаганда на революционния работнически социализъм, на принципите на марксизма, и да внасяме по възможност повече яснота в идейната бъркотия, която вреди много на движението, каквото и да говори по този повод Лавров, за когото всички програми са еднакво добри, стига да се наричат социалисти и обещаят „високо да държат знамето"! Това е наш дълг и ние правим всичко, което е по силите ни.

Не ни е известно кой е доброжелателният автор на кореспонденцията в брой 12 на „Sozialdemokrat", която предизвика нападките в брой 14[1]. Що се отнася до нас, ние никога не сме се стремили да занимаваме със своите работи и спорове колоните на органа на немската социалдемокрация (който благодарение положението на тая партия е като че ли централен орган на социалдемокрацията в целия свят). Ние се смятаме само като стражеви отред на далечна граница; не е за нас да бъдем скелетът на армията, мислехме ние. Голямо беше учудването ни, когато този уважаван орган стана трибуна за злобни и безсмислени постъпки на бъбривия студент (разбирате ли Вие нещо в неговите фрази за „пропастта, изкопана от Плеханов", за целта, която Плеханов е бил длъжен да си постави, но не е поставил и т. н.? Лично аз нищо не разбирам) Какво иска от нас редакцията на „Sozialdemokrat"? С какво сме я разгневили? Трябва да ни се каже това; бихме се постарали да се поправим. Редакцията може би ще каже, че е безпристрастна и ще публикува нашия отговор. Но като се съди по тона на господин Бек, съвсем е ясно, че спорът до нищо няма да доведе и че ще се намерят още десетки бековци, които ще бъдат извънредно радостни от случая да ни нападнат върху страниците на „Sozialdemokrat". Нас ни заобикаля старата омраза на бакунинците, от скоро към

[1] Статията на Бек срещу Плеханов е била отговор на статията „За руското работническо движение" с подпис „ЦКВ", появила се в брой 12 на „Sozialdemokrat" през 1890 г. *Рус. ред.*

нея се прибави омразата на буржоазните кръгове към нас. Нима не е пикантно да имаш възможност да ни атакуваш именно в този орган? А за нас би било срамно да влезем в дискусия с господа бековци в *„безпристрастния" орган на социалдемокрацията.* От какви политически съображения се е ръководила редакцията, като постъпва с нас по такъв начин? Бернщайн беше наш приятел, той отчасти е осведомен за нашите работи, той е бил длъжен да знае, че кореспонденция в брой 12 дава съвсем правдива картина и че тя ще разсърди бековци. И така, ако политическите съображения не позволяват на редакцията да поддържа истината и да стои на наша страна, то не е ли по-добре изобщо да не печата за руското движение нищо, което може да даде повод за спорове, отколкото да нанесе удар върху социалдемократите, дори ако това са само руси?

Много Ви моля, драги гражданино, да ме извините, че Ви отегчавам с писмото си, станало невероятно дълго въпреки моята воля. Би било по-просто да пиша направо на Бернщайн, но, наистина, струва ни се, че той има нещо срещу нас. Вие навярно често се виждате с него и бихте могли може би да ни обясните в какво се състои работата.

Още веднаж моля да не ми се сърдите за дългото писмо.

Предана Вам
В. Засулич

174

ЕНГЕЛС ДО В. И. ЗАСУЛИЧ

Женева

Лондон, 17 април 1890 г

Многоуважаема гражданко!

Когато прочетох статията на Бек, помислих, че Вие и Вашите приятели ще бъдете, вероятно, много недоволни, и казах на Бернщайн, че на негово място аз не бих напечатал такъв набор от думи. Но той възрази, че не се е смятал в правото си да не помества статията,

изразяваща все пак мнението на известна част от руската младеж, която няма друг печатен орган, за да има възможност да съобщи на читателите на „Sozialdemokrat" отговора си на публикуваната преди това статия. Бернщайн каза по-нататък, че се е стремил главно да Ви даде повод да отговорите на тази критика и, разбира се, с голямо удоволствие ще напечата всеки Ваш отговор.

Позицията на „Sozialdemokrat" по отношение живеещите в Западна Европа руснаци е доста тежко. Тук вас, без съмнение, Ви смятат за *съюзници и особено близки приятели на германското движение.* Но нали и останалите социалистически фракции имат право на определено уважение. За да имат възможност да говорят с германските работници, те трябва да се обръщат към „Sozialdemokrat ", следва ли да им се отказва гостоприемство? Това би било вмешателство във вътрешните работи на русите, а тъкмо това трябва да се избягва, каквото и да става. Вземете например вътрешната борба на датските и френски социалисти; докато това беше възможно, т. е. докато не засегнаха самия него, „Sozialdemokrat" пазеше неутралитет по отношение посибилистите, а по отношение на двете датски партии той пази неутралитет и сега, въпреки че всичките му симпатии са на страната на „революционерите". Същото е и по отношение на руснаците. У Бернщайн няма и намек на недоброжелателност към Вас, уверявам Ви в това. Но у него твърде е развито чувството на справедливост и безпристрастие; той ще предпочете *десет пъти* да бъде несправедлив към приятелите и съюзниците си, отколкото да се окаже *един път* несправедлив към врага или човека, който му е несимпатичен. Всички негови приятели го упрекват в тази преувеличена безпристрастност, която се превръща в превзето отношение към съюзниците му. Именно тази черта на Бернщайн довежда до това, че при разглеждане на спорни случаи той всякога е по-снизходителен към врага.

Прибавете към това, че групировките, съществуващи сред руснаците, живеещи в Западна Европа, доста често се изменят, а ние сме много лошо осведомени за това, и следователно всеки момент рискуваме да попаднем на тясно. Бернщайн знае значително повече отколкото аз, тъй като той може поне нещо да забележи в Цюрих,

на мене пък, обратно, ми беше неизвестно дори съществуването и названията на вестниците, за които споменавате. Бернщайн ми каза, че писмото на Бек той е сметнал като израз на възгледите на привържениците на Лавров; не зная прав ли е той или не, но това е била една от причините, които го подбудили да напечата писмото.

Бернщайн също ми каза, че е помолил да му изпратят от Париж превода на предговора на Плеханов, за да го напечата изцяло. Този превод е получен и ще бъде напечатан при първата възможност. Всичко това Бернщайн предприе незабавно след получаване писмото на Бек и това трябва да послужи като доказателство за Вас, че той е искал да се възползува от публикуването на писмото, за да даде отново думата на Плеханов.

А сега аз Ви предлагам да съставите отговор на Бек; ако искате, на френски, и да го изпратите или на мене, или непосредствено в „Sozialdemokrat" (адресът на Бернщайн е: 4 Corinne Road, Tufrell Park Road, London, N). Наистина, Вие познавате господин Бек, а вън от руската среда не го познават, и макар Вие да смятате до известна степен за себе си унизително да влизате в полемика с него, това е една от онези неприятности, които, за съжаление, често не могат да се избягнат; на мене това ми е известно.

Аз зная от опит що за движение се извършва вътре в малката руска колония в Западна Европа. Всички са познати един на друг, намират се в лични приятелски или враждебни отношения помежду си и следователно всяко движение напред непременно се съпровожда от разногласия, от разцепления, полемика, получава във висша степен личен характер. Това е свойствено на всяка политическа емиграция; в периода от 1849—1860 г. у нас също всичко това го имаше достатъчно. Но заедно с това тогава аз се убедих, че партия, притежаваща достатъчно морална сила, за да застане първа над тази атмосфера на лични сметки и да не се поддаде на влиянието на тези разпри, благодарение на това спечелва голямо предимство пред другите партии. Колкото по-малко чувствителни бъдете Вие към такива убождания с игла, толкова повече време и сила ще спестите за великата борба. Какво Ви влиза в работата в края на краищата, че статията на Бек или на който и да е друг е излязла в

„Sozialdemokrat", щом у Вас има увереност, че можете да й отговорите с всичката прямота? Нали не може да се направи целият социалистически печат на Запад недостъпен за вашите врагове. А нима самото руско движение не ще спечели от това, че ще се развива по открито, пред очите на широката западноевропейска общественост, вместо да се крие в малките, откъснати от целия свят кръжоци и със самото това да благоприятствува на интригантството и заговорите? Щом Маркс забелязваше, че срещу него се плетат тайни интриги, той пускаше в ход най-силното и най-често прилаганото от него средство: измъкваше противниците си на светло и публично ги атакуваше.

Най-добрият начин да отбиете у вашите противници всякакво желание да позират пред немските социалисти би било вашето активно сътрудничество в „Sozialdemokrat" и в „Neue Zeit". Щом бъде установено и признато единството на вашите възгледи с възгледите на немците, може да се представи на другите да говорят, каквото им е угодно, никой не ще им обръща внимание. Уверен съм, че вашите съобщения ще бъдат приети с отворени обятия, и аз много се зарадвах, като научих, че статията на Плеханов за Чернишевски ще излезе в „Neue Zeit"[1].

Сърдечен привет на Плеханов и не по-малък привет на Вас.

Предан Вам
Ф. Енгелс

175
В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*
Лондон

Морне, Горна Савоя
[около 20 април 1890 г.]

Уважаеми гражданино!

Вие ни предлагате да отговорим на господин Бек. Работата не е в това, че полемиката ни внушава отвращение (нашите врагове дори се оплакват, че Плеханов твърде я обича), а статията на Бек сама по себе си ни е

[1] Става дума за статията на Плеханов „Н. Г. Чернишевски", излязла в „Neue Zeit" през 1890 г. *Рус. ред.*

дълбоко безразлична. Нас ни засяга друго — това, че тази статия се появява в „Sozialdemokrat", и „безпристрастието" на този орган; но трябва да се съобразяваме с факта, повече няма да говорим за това. Ние също мислим, че руското движение ще спечели, както Вие пишете, ако „то се развива по-открито, пред очите на широката западноевропейска общественост", която знае за него само старата легенда. Но отговорът на Бек в „Sozialdemokrat" би бил наистина лошо начало. Работата не е в личността на Бек (той или друг, не е ли все едно; никой от нас не е поддържал с него лични отношения, нито добри, нито лоши. *Възможно е той да е съмишленик на Лавров; Лавров е съмишленик на всички в света)*, работата е в неговите литературни похвати, които не предразполагат към сериозен отговор. В несвързани фрази той засяга отведнаж твърде много въпроси (той се докосва, ако искате, до цялата история на движението, до нейната фактическа и идейна страна). Съвсем не би било трудно да му отговорим с няколко думи и за русите това би било напълно достатъчно. Но на западните другари, запознати само с общоприетата легенда, подалеч от която Бек не отива — такъв отговор би дал малко. Ако се опитаме сериозно да разгледаме засегнатите в статията въпроси, би ни било необходимо много повече място, отколкото това позволяват размерите на „Sozialdemokrat". Но да предположим, че все пак бихме направили това. Ние бихме казали по немски само онова, което говорим по руски. Между това мнозина руснаци много пазят, в очите на западните другари, неприкосновеността на легендата, благодарение на която отблясъкът на „славата на предците" пада до известна степен и върху тях.

Вие можете да бъдете уверени, че редакцията би била наводнена от най-страстни протести и проклятия по наш адрес. За нас те никак не са страшни, но логиката на нещата изисква, че след като печата тези протести, редакцията ще бъде принудена отново да ни даде думата, и така безкрай. Във вестник с размера на „Sozialdemokrat" не би се намерило нито време, нито място, за да разнищи окончателно тази работа, пък и жалко би било да се запълват с това неговите страници. Както и да подхождаме към въпроса, ние намираме, че

сме прави, като не желаем да отговаряме на господин Бек в „Sozialdemokrat". Ние смятаме този епизод за изчерпан.

Що се отнася изобщо до сътрудничеството в „Sozialdemokrat", това е друга работа и може би нашата група не беше права, стказвайки се от такова сътрудничество.

Плеханов сега е тук, в Морне, и Ви изпраща заедно с мен своя най-сърдечен привет.

Предана Вам
В. Засулич

176
Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС
Лондон

Женева, 14 март 1893 г.

ТЕЛЕГРАМА
Лондон, Фридрих Енгелс
122 Regent's Park Road N. W.

Социалистите от различни националности, събрали се на 14 март да почетат паметта на великия мислител и гений Карл Маркс, приветствуват във Ваше лице сътрудника на неговото велико дело и Ви изказват дълбоко чувство на благодарност.

Плеханов и други

177
Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС
Лондон

Женева, 25 март 1893 г.

Скъпи и дълбоко уважаеми учителю!

Ето адреса, който искате от мене: госпожа Боград-Плеханова, 5, rue des Allemands, Женева. Щастлив съм да Ви го съобщя; това ми дава право да се надявам, че ще получавам от Вас писма. Не Ви писах пръв само за това, че не исках да Ви безпокоя и да Ви отнемам вре-

мето. Мечтата ми в настоящата минута е да отпътувам за Лондон, където ще мога да се видя с Вас и да поговоря за положението в Русия и за моите теоретически работи. Но аз още не знам кога ще се осъществи тази мечта. Дните, прекарани в Лондон във Вашето общество, ще останат най-щастливите в живота ми[1]. Сега аз готвя редица статии (за „Neue Zeit") за Холбах, Хелвеций и Маркс[2] и колкото по ясно се очертава пред мене френският материализъм от XVIII век, толкова повече се възхищавам от написаните от Вас страници по този въпрос във Вашия труд „Лудвиг Фойербах" и т. н. Тази брошура дава на внимателния читател повече отколкото стотици томове, написани от официалните философи, от философите *по професия*. Предадоха ми, че сте написали няколко благоприятни за мене думи до Кауцки по повод на статията ми за Хегел[3]. Ако това е вярно, не искам други похвали. Всичко, което бих искал, то е да бъда ученик, не съвсем недостоен за такива учители като Маркс и Вас. Привет на гражданката Елеонора Маркс — Евелинг и на нейния мъж. Вера Засулич Ви изпраща най-сърдечни привети.

Приемете, скъпи учителю, уверението в моята искрена преданост.

Г. Плеханов

P. S. Има вече три месеца, откакто се върнах в Женева благодарение намесата на тукашната млада работническа партия. Но работата още не е решена окончателно. Възможно е да стане нужда да се върна във Франция, където живях (в департамента Горна Савоя) през последните три години.

Г. П.

---

[1] Плеханов има предвид първото си лично запознанство с Енгелс през юли 1889 г. *Рус. ред.*

[2] Тези статии на Плеханов са излезли в отделна брошура под заглавие „Beiträge zur Geschichte ges Materialismus" („Очерки по историята на материализма") Щутгарт 1896 г. *Рус. ред.*

[3] Плеханов има предвид своята статия „Zu Hegel's s chzigstem Todestag" („Към 60-годишнината от смъртта на Хегел"), напечатана в „Neue Zeit", т. I през 1891—1892 г. *Рус. ред.*

178

Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

Морне, 4 май 1893 г

Скъпи учителю!

Гражданката Елеонора Маркс — Евелинг ме помоли да напиша няколко думи за митинга на 7-и. Изпращам Ви тези няколко думи, подписани от Вера Засулич и мене[1]. Но аз нямам тук в Морне адреса на гражданката, тъй като оставих в Женева писмото ѝ. Ето защо позволявам си да Ви помоля да ѝ предадете приложения лист с моите и на Вера Засулич най-добри пожелания. Най-искрен привет също и на гражданина Евелинг.

Един от нашите руски приятели, Алексей Воден, замина за Лондон приблизително преди един месец. Дадох му писмо до Вас. Идвал ли е при Вас? Нищо не ни пише. Ако го видите, поздравете го от нас. Изпратих Ви най-верния си адрес за Западна Европа: 5, rue des Allemands, Madame Bograde Plèchanoff, доктор по медицина. Пиша го още един път, защото писмото ми може да се е загубило по пътя.

Прощавайте, скъпи учителю, че Ви безпокоя.

Предан Вам
Г. Плеханов

Вера Засулич сърдечно Ви поздравява.

Демонстрацията на Първи май в Женева мина великолепно. На втори Гед направи доклад в огромната зала на избирателния дворец. Той имá изключителен успех. Този доклад значително ще тласне женевското работническо движение. Гед беше възхитителен.

---

[1] Обръщение към лондонските работници по въпроса за борбата за 8-часов работен ден, написано по случай митинга в Хайдпарк на 7 май 1893 г. Текстът на обръщението виж „Литературното наследство на Г. В. Плеханов", т. 1, стр. 269. *Рус. ред.*

179

ЕНГЕЛС ДО Г. В. ПЛЕХАНОВ

Морне (Савоя)

Лондон, 21 май 1894 г.

Драги Плеханов!

Преди всичко, моля Ви да престанете да ме величаете с „учител". Наричат ме просто Енгелс.

След това, благодаря Ви за Вашите съобщения. Аз писах на г. Кричевски с препоръчано писмо, че уводът към „Наемен труд и капитал"[1], а също така статията за Русия в „Internationales aus dem Volksstaat[2] са, съгласно Бернската конвенция, моя литературна собственост и че за всеки превод е необходимо моето разрешение; че в интереса на работата съм принуден да настоявам за правата си, за да не допускам преводи, които биха се правили от неумели или в други отношения некомпетентни хора (необлечени с доверие); че следователно пръв негов дълг беше предварително да поиска от мене разрешение за превода, което той не е направил; че съответно на това аз *официално протестирам срещу неговия начин на действие и имам намерение да си запазя всички права*, че по отношение статията за Русия моят протест е толкова по-решителен, защото вече съм се обвързал, като разреших на г-жа Вера Засулич руския превод както на тези, така и на други мои работи.

Ако той и по-нататък ще упорствува в намерението си да издаде тази работа, ще видим какво ще правим; във всеки случай, ако изданието излезе, не ще откажете да ме известите и да ми изпратите един екземпляр.

Доколкото той също обявява за излизането на превода на „Ерфуртската програма" на Кауцки, счетох за нужно да предупредя последния за похватите, които бяха

---

[1] Увод на Енгелс към брошурата на Маркс „Наемен труд и капитал", 1891 г. (*К. Маркс и Ф. Энгельс*, Соч., т. XVI, ч. II, стр. 129—136.) *Рус. ред.*

[2] Става дума за статията на Енгелс „Обществените отношения в Русия", публикувана за пръв път през 1875 г. и преиздадена през 1854 г. с послесловие от Енгелс (*К. Маркс и Ф. Энгельс*), Соч., т. XV, стр. 251—264 и т. XVI, ч. II, стр. 388—401) *Рус. ред.*

пуснати в ход спрямо мене. Не му съобщавам нито дума от това, което ми писахте, а просто казвам, че работата не е чиста и че той трябва да се обърне за подробности към Вас.

Надявах се сноши да се видя с Менделсон, но научих, че се е разболяла жена му. Ако успея, ще отида при него през тази седмица.

Предварително Ви благодаря за екземпляра от Вашия Чернишевски,[1] чакам го с нетърпение.

Тук работата напредва, макар бавно и със зигзаги. Вземете напр. Модсли, водача на ланкаширските работници-текстилци. Той е *тори*, в политиката консерватор, в областта на религията — твърде набожен човек. Преди три години тези хора беснееха срещу 8-часовия работен ден, сега настоятелно го искат. В наскоро издадения манифест, Модсли, който преди една година беше ярък противник на всяка независима политика на работническата класа, заявява, че работниците-текстилци трябва да се заемат с въпроса за непосредственото представителство в парламента, а един манчестерски работнически вестник пресмята, че ланкаширските работници-текстилци само в това графство могат да разполагат с дванадесет места в парламента. Както виждате, в парламента ще влезе трейдюнионът; не класата иска за себе си представителство, а отрасълът от промишлеността. Но все пак това е крачка напред. Отначало ще разбием робското подчинение на работниците пред двете силни буржоазни партии — нека у нас в парламента има текстилци, както вече има миньори. Стига само десетина индустриални клонове да бъдат представени и класовото съзнание само ще си пробие път.

За завършване на комизма, в същия този манифест Модсли е за биметализма, за да задържи господството на английските памучни тъкани на индийския пазар!

Може наистина да се стигне до отчаяние от такива хора, като тези английски работници с тяхното чувство на въображаемо национално превъзходство, с техните

[1] Книгата на Г. В. Плеханов „Н. Г. Чернишевски. Историко-литературен очерк" е била издадена през 1894 г. на немски в Щутгарт от И. Дитц. *Рус. ред.*

във висша степен буржоазни идеи и възгледи, с тяхната „практическа“ ограниченост, с техните водачи, изцяло пропити от заразата на парламентарната корупция. И все пак делото напредва. Само „практичните“ англичани ще дойдат последни, но когато дойдат, ще поставят върху везните много солидна тежест.

Приятелски привет на Акселрод и неговото семейство.

Искрено Ваш
Ф. Енгелс

180

ЕНГЕЛС ДО Г. В. ПЛЕХАНОВ

Морне (Савоя)

Лондон, 22 май 1894 г.

Драги Плеханов!

Вчера, скоро след като изпратих писмото до Вас, при мене се явиха Бернщайн и Кауцки. Това, разбира се, ме накара да изменя плановете си. Счетох за нужно, и при това, без да дочакам Вашето специално разрешение, да им прочета писмото Ви и да им дам възможност сами да съдят за начина на действие на Кричевски. Впечатлението, което то им направи, трябва, струва ми се, напълно да отговаря на Вашите желания. Дори при най-искрено намерение да се запази неутралитет спрямо вътрешните работи и разпри на руската емиграция, трудно е да се оправдае поведението на Кричевски по въпроса за превода на „Обществените отношения в Русия“, след като той беше предупреден, че преводът е започнат от Вера Засулич. Впрочем, тези господа са си осигурили съгласието на Карл Кауцки за превода на неговата „Ерфуртска програма“; но той е предполагал, че работата ще се печата в Русия и никак не си е представял, че ще бъде издадена в Швейцария.

Игнатиев, както ми съобщава Кауцки, това е псевдонимът на Хелфанд (или нещо от тоя род), който сега е в Щутгарт; Вие, вероятно, го познавате. Но нямайки разрешението на Кауцки за използуване на това съоб-

щение, моля Ви да го смятате като строго поверително. Според думите на Кауцки и Бернщайн, Хелфанд уж е честно момче, попаднало по-скоро от непредпазливост отколкото от зла умисъл в капана, поставен му от Иогихес.

Искрено Ваш
Ф. Е.

181

Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

[Морне, юни 1894 г.]

Скъпи гражданино Енгелс!

Ние всички сме Ви много благодарни, че не се отнесохте безразлично към работата на Иогихес — Кричевски. Несъмнено тази работа може да се разглежда като свада между руските емигранти. Но емиграцията, *за нещастие*, има и в продължение на известно време още ще има голямо влияние върху движението в Русия; *за нещастие*, с нея не може да не се съобразяваме, не може следователно да си закриваме очите от онова, което става в нейната среда.

Във Вашата брошура „Обществените отношения в Русия" изказвате много правилната мисъл, че развитието на опозиционното движение в нашата страна върви съвсем добре и единственото, което може да развали работата — това е организираното от революционерите преждевременно въстание (цитирам по памет). Такова преждевременно въстание беше „*теророт*". Терористическата борба изтощи всички сили на *интелигенцията* и хвърли буржоазията и дворянството в обятията на царизма. След смъртта на Александър II можеше да се смята, че революционното движение фактически се е прекратило; няколкото нови атентати не измениха положението — ролята на интелигенцията беше изиграна. Правителството на Александър III от своя страна направи всичко, което беше в негова власт, за да привлече на своя страна дворянството и буржоазията; първото с по-

мощта на реформите в местната администрация (земските началници например) и в земствата, но особено с помощта на знаменитата банка, където „*доблестното руско дворянство*" вземаше колкото му скимнеше пари без да плаща дори лихви: подобно на Юпитер царизмът се превърна в златен дъжд. Спрямо буржоазията тази метаморфоза се прояви не така пряко: Юпитер взе вид на ревностен протекционизъм. Но тъй като протекционизмът означава развитие на националната буржоазия, то в последна сметка всичко се свежда до същото. И ето двете най-влиятелни класи се примириха с правителството на негово величество. Що се отнася до интелигенцията, взети бяха всевъзможни мерки, за да попречат на постъпването на нейните незаможни слоеве в средните и висши училища. Благодарение на тези мерки много синове на бедни *интелигенти* бяха принудени да влязат в редовете на работническата класа; те там ще изиграят не маловажна роля, служейки като елемент за политическото възпитание на работниците, но *в дадения момент* силите на интелигенцията — на този главен контингент на предишното революционно движение — се оказаха отслабени повече откогато и да било. Всичко това заедно доведе дотам, че през изтеклото десетилетие (1884—1893) революционно движение, откровено казано, почти нямаше. Революционните кръжоци продължаваха да съществуват, но централизирана организация, която да обедини всички сили на борещите се, липсваше.

При такова положение огромно значение получи печатната пропаганда, а тази пропаганда можеше да се върши само с помощта на задграничните издания, т. е. издание на *емигрантите*. В тази област далече още не е направено всичко, а щом това е така, то и кавгите сред емиграцията не могат да нямат значение за движението в Русия.

Революционната пропаганда в съвременна Русия може да бъде само *марксическа*. По рано ние имахме *народничество*, което по същество е своего рода разновидност на бакунизма, и *народоволство*, което беше най-обикновено *ткачовщество* (аз говоря за печатната пропаганда; теоретикът на „Народная Воля" *Л. Тихомиров* просто преписваше статиите на *Ткачов*). Но сега, когато става дума за марксическа пропаганда, всяка Ваша дума

може да окаже решаващо влияние за по-сетнешното разаитие на нашите революционни идеи.

Аз говоря за това, за да Ви бъде ясно какво значение има за нас Вашата брошура „Обществените отношения в Русия" и *послесловието* към нея.

Марксическата пропаганда се ползува с голям успех в Русия. Но странно нещо! Руската интелигенция се опитва понякога да превърне самия марксизъм в своего рода *утопически социализъм*.

Така, Вие, разбира се, сте запознат с книгата на *Николай-он* „Очерки по нашето дореформено обществено стопанство". Това е в много отношения забележителна книга. Но изводите на автора? Нашето общество трябва да си постави за задача социалистическата организация на нашето производство. Това е трудна задача, прибавя Николай он, но напълно осъществима. Вие отлично разбирате, че сегашното правителство не ще иска и да слуша за социализма, следователно „обществото" на Николай-он би трябвало да започне със събарянето на това правителство. *Икономическият* въпрос става, както и трябваше да се очаква, *политически* въпрос. Не зная как се отнася към това Николай-он, но зная, че неговата книга е била посрещната с възторг от нашите народници, теоретик на които е някой си Воронцов (той подписва статиите си с *В. В.*). Теорията на Воронцов се свежда до следното: капитализмът няма шансове за развитие в Русия; той няма чужди пазари. Но там, където няма капитализъм, няма и *буржоазия*. На Запад конституционализмът е рожба именно на буржоазията. Значи щом няма буржоазия — няма и политическа свобода. И така, нашата страна не е предназначена да се бори *за свобода*. Остават ни само двете други условия от знаменитата триада: *братство* и *равенство*. Но за да се установи равенство, не е нужно да се борим срещу самодържавието. Напаки, абсолютната монархия сама ще ни помогне да осъществим нашата задача — социалистическата организация на нашите производителни сили. Такъв е своеобразният социализъм, изгоден преди всичко на императора на цяла Русия и на френската буржоазия. Книгата на Николай-он дава няколко нови аргумента в ръцете на привържениците на този социализъм. Те тържествуват и като ни нападат в руските списания, заявя-

ват: ето това е истински марксист, той не е като вас; впрочем, сам Маркс казваше, че Русия може да избегне капиталистическата фаза на развитие; приканяйки руското правителство да установи братство (те имат предвид запазването на общината, превърнала се в тежест за селяните-бедняци) — ние следователно вървим по стъпките на Маркс. Всичко това не пречи на гореспоменатите господа да нападат Маркс при всеки удобен случай. Не много отдавна господин Михайловски полемизираше с него в „Русское Богатство"[1]. На името на Маркс те се позовават само в случаите, когато искат да подкрепят царското правителство.

Не ми стига пощенска хартия, извинете ме: единствената лавка в селото, където се намирам (Морне), е разположена много далече, а вали проливен дъжд. Продължавам:

Вие виждате, че ако по времето на Маркс нашите руски революционери можеха да черпят известна енергия от мисълта, че Русия не ще мине през капиталистическата фаза на развитие, то сега същата идея става много опасна утопия. Да се борим с нея сега е съвсем необходимо.

Апропо. Английските консули печатат отвреме-навреме отчети за положението на промишлеността в разни страни. В отделни книги ли излизат тези отчети или ги печатат в някакви официални периодически издания? Знаете ли точното название на тези отчети? Извънредно много ще ме задължите, ако ми дадете сведения по този въпрос.

Преди няколко години нашироко се обсъждаше книгата на един англичанин за руската промишленост. Името на този англичанин на руски се пише *Эджеворп* — не зная английския правопис. Познавате ли такава книга? Известни ли Ви са изобщо английските книги на тази тема? Какво казват английските вестници за руските стоки на изложбата в Чикаго? Съобщете ми това с няколко думи.

Казах Ви за полемиката на Михайловски срещу Вас и срещу Маркс. Ето образец на неговата аргументация.

[1] В статията „Литература и живот" („Русское Богатство", брой 1 от 1894) Н. К. Михайловски излиза с критика на историческия материализъм на Маркс и Енгелс. *Рус. ред.*

Той цитира онова, което Вие пишете в „Лудвиг Фойербах" за един от Вашите *ръкописи*[1] *с петдесетгодишна* давност: това изложение показва „до каква степен бяха непълни нашите тогавашни историко-икономически сведения". „Вие виждате — възклицава г. Михайловски, — че техните познания в онова време бяха недостатъчни, а при това техният исторически материализъм води началото си именно от онова време. Следователно това е също недостатъчна теория"[2]. Това е много остроумно, нали? А този господин е най-умният от всички господа търсачи на верния икономически път за светата Рус! Това е същият оня Михайловски, срещу когото беше насочено писмото на Маркс. Струва ми се, че Маркс е предполагал да го адресира до издателя на „*Вестник Европы*", а не до Михайловски? Този господин става смешен с гордостта си от това писмо[3]. Той представя целия инцидент по следния начин: преди да прочете неговата статия „Карл Маркс пред съда на Ю. Жуковски" Маркс мислел, че Русия трябва да мине през капитализма; но като прочита тази забележителна статия, той си изменя мнението. „Всичко това би било смешно, ако не беше толкова тъжно" — както казва нашият Лермонтов.

Пишете ми, ако желаете, на адреса на моята жена: Боград-Плеханова, 5, rue des Allemands, Женева. Мене пак ме изгониха от Женева и е възможно да ме изгонят от Франция.

Ако видите Бернщайн, попитайте го как стои работата с моя *труд за анархистите:* завършил ли е превода?[4]

Привет от всички ни.

Предан Вам
Г. Плеханов

---

[1] Става дума за ръкописа на Маркс и Енгелс „Немската идеология". *Рус. ред*

[2] *Михайловски Н. К.*, „Литература и жизнь", „Русское Богатство" брой 1 от 1894 г., стр 106. *Рус. ред.*

[3] Писмото на Маркс до редакцията на „Отечественные Записки" Виж стр. 218 от настоящия сборник. *Рус ред.*

[4] Трудът на Плеханов „Anarchismus und Sozialismus" („Анархизъм и социализъм") за пръв път е бил напечатан в брой 20—25 на „Sozialdemokrat" от 1894 г.; в същата година излиза като отделна брошура на издателството „Vorwärts". *Рус. ред.*

182

Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

Морне, юли 1894 г.

Мой скъпи гражданино Енгелс!

Бързам да Ви отговоря, но позволете ми да започна с най-интересния въпрос, с *Н-оч* и неговите книги.

Вие казвате, че той се бои от последствията на нахлуването на капитализма в Русия. Това е много ясно. Но, от друга страна в какво и как руската земеделска община би ни помогнала да избегнем злините, от които той се боеше. Какво е положението на тази община понастоящем?

Още в 1879 г. знаменитият Орлов (основателят на статистиката на руските земства) казваше в книгите си „*Форми* на [селското] *земевладение в Московската губерния*", че за най бедните членове на общината (а те са много) общината стана *вредно учреждение* („за най-бедната част от селяните общината стана *тормоз, бич*" — fléau). Нямайки повече необходими средства за обработване на земята си, тези членове на общината плащат обаче данък, като че ли използват своите „*надели*". Тези данъци (а те са много тежки) правителството взема от заплатата им като фабрични работници. При такива условия разлагането на общината би било твърде чувствително облекчение за тези хора. А за правителството — един предлог по-малко да застави да плащат тези, които имат нещо, заради онези, които нямат нищо: с разлагането на общината би паднало и *солидарното поръчителство.* Заслепяването на нашите народници и дори нашите либерали спрямо общината отива така далече, че те сами казват на правителството: но кой ще плати данъка, ако общината бъде унищожена? Съгласете се, че това значи да се показва твърде голяма наивност, ако не и глупост. Те повтарят онова, което вече каза нашият *Торквемада—Победоносцев,* който в много интересна статия в реакционния „Русский Вестник" провъзгласи: „*Именно земеделската община ще ни спаси от работническото движение и социализма*". И действително, старият об-

щинник (член на общината) беше толкова малко революционен, че руският царизъм би могъл да съществува хиляди години още, ако икономическото движение не измени условията за съществуването на общинника, а след това — и неговия начин на мислене. Сега без всякакво преувеличение може да се каже, че колкото повече се разрушава нашият стар икономически строй, който толкова е мил на Н-он, толкова повече се приближаваме към революцията.

Н-он поставя така въпроса за капитализма, като че ли той още не съществува в Русия. В действителност ние *вече* страдаме от капитализма и *освен това* страдаме поради това, че капитализмът е недостатъчно развит. Страдание върху страданието — това учетворява нашите икономически бедствия, без да говорим за политическото ни положение, което надминава всичко лошо, което би могло да се каже за негова сметка.

Но да предположим, че общината — това е нашата последна надежда. Кой ще извърши реформите, предлагани от Н-он? Царското правителство ли? По-добре чума отколкото реформи, изхождащи от подобни реформатори! Социализъм, насаждан от руските *околийски полицейски началници* — що за химера!

При това правителството прави всичко, което зависи от него, за да разруши нещастната община.

Във връзка с последните арести в Русия в затвора попаднаха около *2 хиляди* души. Значителна част от арестуваните е вече освободена...

Всеки ден аз и Вера (тя остава тук под чуждо име) чакаме да ни изгонят: Казимир-Перие дълго не ще ни щади. Жандарми и шпиони непрекъснато обикалят квартирата ни.

И така, трябва да се очаква, че скоро ще се видим. Привет Вам, на Бернщайн, Евелингови и госпожа Луиза Кауцка. Вера Засулич ви поздравява всички.

Предан Вам

Г. Плеханов

183
Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС
Лондон

Лондон, 30 октомври 1894 г.

Мой скъпи Генерале!

Вече няколко пъти идвах у Вас, когато най-малко ме очаквахте. Вас, вероятно, Ви учудваха тези ненавременни посещения. Ще Ви разгадая загадката.

Вие имате няколко редки книги (например „Нов Рейнски вестник" — вестника и списанието), които с нетърпение искам поне да прелистя, ако няма възможност да ги прочета. И ето че аз идвах у Вас, за да измоля разрешение да ги прегледам. Но всеки път не ми стигаше мъжество: страхувах се, че това ще Ви попречи. При все това трябва да се разреши този въпрос и аз много Ви моля да ми пишете осъществимо ли е това и кога моето явяване най-малко ще Ви обезпокои.

Като задача на целия си живот аз смятам пропагандата на Вашите и Марксовите идеи. Значи нужно ми е добре да познавам тези идеи. Надявам се, че Вие ще вземете под внимание това смекчаващо вината обстоятелство.

Предан Вам
Г. Плеханов

184
ЕНГЕЛС ДО Г. В. ПЛЕХАНОВ
Лондон

Лондон, 1 ноември 1894 г.

Драги Плеханов!

Аз, разбира се, доколкото е възможно ще Ви улесня в прегледането на „Нов Рейнски вестник" и т. н., и аз не мога напълно да разбера защо сте се стеснявали откровено да ми поискате това. В настоящия момент книгите ми още не са приведени в ред; тази работа не беше доведена докрай поради многото други неща, които трябваше да се уредят, тичане из града, съвещания с адвокатите и други неприятности, свързани с юридически формалности и материални затруднения, без които в

Англия, а особено в Лондон, не е възможно да се наеме къща. Всичко това още не е завършено.

Докато не подредя книгите си, едва ли ще може да се започне работа, затова бих Ви помолил да се въоръжите с още малко търпение. Но можете да бъдете уверен, че ще Ви бъдат предоставени всички книги, вестници и т. п., които само мога да намеря, от интересуващата Ви специална литература. Ние ще поговорим за това още при първата среща.

Искрено Ваш
Ф. Енгелс

Току-що научих, че у нас в кухнята ще сменят печката и до идущата седмица нищо не ще могат да готвят. Ето защо в неделя вечер не ще можем да Ви приемем, тъй като не ще имаме с какво да Ви гостим. При все това, ако наминете в която вечер искате след 8 часа, ние с Вас ще си поприказваме за тези книжни работи.

185

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС *

Лондон

[Лондон, края на януари 1895 г.]

Драги господин Енгелс!

Необходимо ми е да се посъветвам с Вас по повод на едно писмо от С.-Петербург по литературни въпроси. Да чакам до неделя би било твърде дълго, и при това, ако обществото бъде многобройно, ще Ви бъде трудно да обърнете внимание на нашия въпрос. Ето защо Ви моля да ми пишете кога ще можете без особено неудобство да пожертвувате за мене половин час. Ще донеса със себе си книгата на Жорж[1], за която той Ви е говорил.

Съобщават ни, че в С.-Петербург тя предизвикала фурор.

Предана Вам
В. Засулич

---

[1] *Плеханов Г. В.*, К вопросу о развитии монистического взгляда истории. С.-Петербург 1895 г. *Рус. ред.*

185

ЕНГЕЛС ДО В. И. ЗАСУЛИЧ

Лондон

Лондон, 30 януари 1895 г.

Драга гражданко Вера!

Ще ме заварите в къщи утре между три и пет или в петък от три до четири; ще бъда много радостен да Ви видя у дома.

Книгата на Георги се яви много на време; днес вестниците съобщават, че Николай току-що е съобщил на земствата, че ще защищава самодържавието така здраво, както баща си. Няма лекарства срещу глупостта на владетелите. Толкова по-добре, ако Георги е предизвикал фурор.

Винаги Ваш

Ф. Е.

187

Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

[Женева] 2 февруари 1895 г.

Мой Генерале!

Преди една седмица Ви изпратих чрез Вера една руска книга; много ме интересува да узная Вашето мнение за нея. Но твърде е възможно Вие още да не сте получили книгата, защото Вера, както изглежда, е *много болна*. Именно за нейната болест искам да поговоря с Вас.

Още по време на пребиваването си в Швейцария Вера толкова малко се грижеше за себе си, че само поради нашето настояване се съгласяваше да взема някое лекарство. Сега тя е далече от нас и аз съм уверен, че тя съвсем е престанала да има работа с медицината. Тя трябва да бъде заставена да се лекува. Доктор Фрайбергер ще ни окаже огромна услуга, ако посети и при-

слуша Вера. Не му пиша направо, понеже предполагам, че той ще е може би много зает и следователно моята молба ще му бъде неприятна. Ако това не е така — а Вие по-добре от другите можете да прецените как стои работата, — поговорете с него за Вера и го помолете да ми напише няколко думи за състоянието на нашата опърничава болна. Предайте също от мене привет на него и на г-жа Фрайбергер.

Вие, разбира се, сте чели във вестниците, че Николай II обяви намерението си да следва стъпките на своето „незабравимо" татенце.[1] Това ще придаде на нашето „общество" либерален дух, от който то много се нуждае. Ние от това няма да се оплакваме.

Надявам се, че сте здрав, въпреки руските студове, които вълруват понастоящем и в Лондон.

Аз, жена ми и Акселрод, който сега е в Женева, Ви изпращаме най-сърдечен привет.

Предан Вам
Г. Плеханов

188

ЕНГЕЛС ДО Г. В. ПЛЕХАНОВ

Цюрих

Лондон, 8 февруари 1895 г.

Драги Плеханов!

Фрайбергер на драго сърце ще прегледа Вера, но какво да направим, за да се съгласи тя? Пък и не може, естествено, Фрайбергер да се яви при нея с думите: Георги Плеханов ми поръча да Ви прислушам. Вие сами трябва да заговорите с нея на тази тема, да получите съгласието ѝ, след това най-добре е тя да ми каже за това, а за останалото се наемам аз. Или пък, ако това ѝ се нрави повече, нека поговори с Луиза Фрайбергер, а Луиза всичко ще нареди. Ето какво мога да Ви пред-

[1] Речта на Николай II от 17 (29) януари 1894 г. на приема на депутатите от дворянството, земството и градовете. *Рус. ред.*

ложа, но ако Вие виждате друг път за постигане на желаната цел, съобщете ми го и ще го обсъдим.

Вера ми предаде Вашата книга,[1] за която благодаря, аз пристъпих към четенето, но за него ще бъде необходимо известно време. Във всеки случай голям успех е вече това, че сте успели с нейно о издаване *в самата страна*. Това е още един етап и ако дори не успеем да задържим новата, току-що завоювана позиция, все пак това е прецедент, ледът е разбит. Забраната на вестник „Русская Жизнь" вече, както изглежда, ознаменува началото на реакцията. Николай, очевидно, иска *да подготви* мужиците си за свободата, подлагайки ги на принудително възпитание така, че за конституцията ще узрее само идващото поколение; още една нова формула на стария: след нас и потоп! Но този потоп е както дяволът във „Фауст":

Народец! Дяволът е сред тях, а те не се сещат.
Дори направо за яката ги хвани.

А ако дяволът на революцията е хванал някого за яката, това е Николай II.

Моето здраве е по-добре, отколкото бе напоследък. Храносмилането се поправи, дихателните органи са в пълен ред, спя по седем часа в денонощието и работя с удоволствие — щастлив съм, че мога, най-после, да се върна към заниманията си след почти едногодишно прекъсване, поради коректурите на III том, преписките, пътуванията, болезненото състояние на корема и т. н. и т. н.

Поздравете г-жа Плеханова и Акселрод от мене и от Лудвиг и Луиза Фрайбергер.

Искрено Ваш
Ф. Енгелс

Не посочвате адреса, затова пиша на стария.

---

[1] Става дума за книгата на Г. В. Плеханов „Към въпроса за развитието на монистическия възглед върху историята". *Рус. ред.*

189

Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

Женева, 20 февруари 1895 г.

Мой Генерале!

Не Ви отговорих веднага само защото разбрах колко трудно е да се уреди работата, за която става дума. Очевидно, на Фрайбергер е неудобно да се яви в качеството си на лекар, без да бъде поканен от Вера. От друга страна, ако Вера би се решила да поговори за болестта си с Бернщайн или с Елеонора Маркс-Евелинг, това би било вече начало на благоразумието, което, при нейния характер, ми изглежда съвсем невъзможно. От това положение има само един изход: това е да се нахвърлите върху Вера, когато тя дойде при Вас. Като види, че Вие сте на моя страна, тя ще сложи оръжие без съпротива.

Изпратих на Вера януарския брой на „Русское Богатство". Там има критика на Вашата книга „Произход на семейството, собствеността и т. н." от някой си Зак.[1] Този господин съвсем не е познат в нашата литература и съдейки по началото, той не обещава нищо добро. Критиката му е нелепа, както и всички нападки срещу Вас и Маркс, поместени в това списание. Учудва ме, че господин Даниелсон продължава да сътрудничи в него, нали сега неговият характер вече напълно се определи. Впрочем и сам Даниелсон в статията си, насочена срещу Струве[2], говори за правителството на Николай II като за правителство, което може да вземе върху себе си грижата за „организиране на производството" в нашата страна. Само това вече показва, че той е в едно и също време реакционер и утопист.

От страна на Михайловски подобни глупости никак не ме учудват. Още по времето на Лорис-Меликов той

---

[1] *Зак. Л.*, „Исторический материализм". „Русское Богатство" брой 1, 1895 г. *Рус. ред.*

[2] Става дума за статията на Даниелсон „Апология на властта на парите като признак на времето", поместена в „Русское Богатство" брой 1, 2 от 1895 г. под псевдонима Николай-он. *Рус. ред.*

ясно изложи своята „програма", в която царското правителство фигурира като *миротзорец и организатор*.[1] Но преводачът на „Капитала" би трябвало да притежава по-голям политически такт. Даниелсон ще принесе голяма вреда на нашето революционно движение. Не бихте ли могли Вие да се изкажете по тоя въпрос в „Neue Zeit" например? Въпросът безусловно заслужава да му се посветят няколко страници. А вашият глас бързо ще сложи край на всички „превратни тълкувания" на този господин.

Ако нашите „истински социалисти" са порядъчни реакционери, затова пък нашите земства се оживиха. На Вас, разбира се, е известна петицията на Тверското земство. Петицията на Черниговското земство е още по-изразителна.[2] Младият идиот от Зимния дворец оказа със своята реч грамадна услуга на революционната партия.

Моля, поздравете нарочно от мене Фрайбергерови и Евелингови.

Предан Вам
Г. Плеханов

P. S. Четохте ли доклада на Жорес за идеализма и материализма? Странен „философ" е този господин Жорес!

Моят адрес е: 6, rue de Candolle, Женева.

---

[1] *Михайловски Н. К.*, Литературные заметки. „Отечественные Записки" брой 10 от 1880 г. *Рус. ред.*

[2] Имат се предвид земските адреси, изготвени във връзка с началото на царуването на Николай II. В тях в съвсем умерена и верноподаническа форма се изказва пожеланието правителството да се вслушва в гласа на обществените учреждения и да ги привлича при решаването на редица вътрешни въпроси. Като отговор на адреса на земствата послужва речта на Николай II от 17 (29) януари 1895 година, в която той нарече стремежа на представителите на земствата към участие в работите на вътрешното управление „безсмислени мечтания". *Рус. ред.*

190

ЕНГЕЛС ДО Г. В. ПЛЕХАНОВ

Женева

Лондон, 26 февруари 1895 г.

Драги Плеханов!

Ето вече една седмица откакто всичко е уредено. Вера ми писа, че на драго сърце ще се лекува при Фрайбергер. Последният е бил при нея преди една седмица и оттогава още два пъти. Той открил у нея силен бронхит и предписал необходимите лекарства. Но той казва, че за нея по-важно от всичко е да промени системата на храненето. Тя има нужда да яде месо вместо всякакви плодови желета и друга растителна храна. Фрайбергер сега не е в къщи, ето защо в края на писмото пак ще се върна към нейното здраве.

Сега, след като в известна степен ми възложихте грижата за нейното здраве, Вие трябва да ми кажете дали тя не се нуждае от пари. Ако да, то ще поискам от Вас разрешение да Ви предложа за нея малко пари, поне докато трае болестта й. Ще Ви изпратя, да речем, като начало пет фунта, които ще я накарате да приеме като че ли са *от Вас*, така че за мене съвсем да не се споменава. Можете да й кажете, че изпращате тези пари, за да няма никакъв предлог да се откаже от промяната на режима и че Фрайбергер смята такава промяна за необходима. Или измислете още нещо.

Аз не ще имам време да прочета критиката, която „Русское Богатство" прави на моята книга. По този повод вече достатъчно съм чел в януарския брой от 1894 г.[1] Що се отнася до Даниелсон, страхувам се, че с него нищо не може да се направи. Изпратих му с писмо материали за руските работи от моя сборник „Статии на международни теми" от вестник „Volksstaat", и особено приложението от 1894 г. *отчасти* насочено направо по

[1] Става дума за прегледа на Н. К. Михайловски „Литература и живот", публикуван в „Русское Богатство" брой 1 от 1894 г *Рус. ред.*

негов адрес[1]. Той е получил това, но, както виждате, всичко е напразно. Съвсем невъзможно е да се полемизира с онова поколение руснаци, към което той принадлежи и което все още вярва в стихийната комунистическа мисия, отличаваща уж Русия, истинската святая Русь, от другите неверни народи.

Впрочем, в такава страна като вашата, където съвременната едра промишленост е присадена към първобитната селска община и където едновременно са представени всички промеждутъчни стадии на цивилизацията, в страна, при това обкръжена с повече или по-малко здрава интелектуална китайска стена, издигната от деспотизма, не трябва да се учудваме от изникването на най-невероятни и странни съчетания на идеи. Вземете макар нещастния Флеровски, който си въобразява, че масите и креватите мислят, но нямат памет. Това е стадий, през който страната трябва да премине. Постепенно, с растежа на градовете, изолираността на талантливите хора ще изчезне, а с нея ще изчезнат и тези идейни лутания, предизвикани от самотата, безсистемността на случайните знания на тези чудаци-мислители, а отчасти също така — у народниците — от отчаянието при вида на разбиването на техните надежди. В действителност, народникът, бившият терорист, може изцяло да завърши така, че да стане монархист.

За да се намеся в тази полемика, би трябвало да се запозная с цялата литература, а след това да я следя и да отговарям. Това би ми отнело всичкото време в течение на една година и единственият полезен резултат би бил, вероятно, това, че бих научил руски много по-добре отколкото сега. Но от мене искат същото и в Италия по повод на почтения Лориа. А аз и без това съм вече затрупан с работа!

Жорес е на прав път. Той *се учи* на марксизъм и не трябва много да се кара да бърза. Той вече има доста големи успехи, много по-големи, отколкото очаквах. Впрочем, не ще искаме излишна ортодоксалност! Партията е така велика, а теорията на Маркс толкова

---

[1] Послесловието на Енгелс към статията „Обществените отношения в Русия" (*К. Маркс* и *Ф. Энгельс*, Соч., т. XVI, ч. II, стр. 388—401). *Рус. ред.*

разпространена, че отделни объркани хора не могат да принесат особена вреда на Запад. А у вас работата е от друго естество—така, както беше у нас през 1845—1859 г.

Относно Николай аз съм съгласен с Вас. Земският събор ще се състои напук на това мъничко човече.

Фрайбергер се върна и казва, че Вера е много по-добре и че досега не е намерил у нея абсолютно нищо, освен застарял и занемарен катар на бронхите.

Искрено Ваш
Ф. Е.

191

Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

[Женева] 3 март 1895 г.

Мой Генерале!

Преди всичко за Вера. Благодаря Ви за великодушното предложение, което смятам като трогателно доказателство за приятелското Ви отношение към нас, но Ви давам честна дума, че Вера *няма нужда от пари*. Надявам се, че тя дълго още няма да има нужда от тях. За нещастие, главната мъчнотия се състои не в това, да ѝ изпратя пари, а в това, *да я заставя да ги изхарчи*. Тя си има особени принципи : не си позволява „*разкош*", а онова, което тя нарича *разкош*, другите считат за *необходимо*. В това отношение тя е непоправима. Когато живеехме заедно в Морне, аз я заставях да взема здрава и разнообразна храна, като поръчвах на хазяйката ѝ ежедневни обеди за нея. В Лондон, живеейки сама, тя се ползува от свободата си, за да не обядва съвсем. Със печено месо, понякога две чаши чай или кафе с няколко кифли — ето нейната обикновена трапеза. Аз ѝ се карам във всичките си писма, но тя не обръща внимание на това. Какво мога да направя при такива условия?

Това е наистина непростимо разпиляване на скъпоценни за нашето движение сили. Поскарайте ѝ се от своя страна, с това Вие ще ни окажете услуга.

Аз разбирам прекрасно, че четенето на „Русское Богатство" не е привлекателна работа — а ние самите сме принудени да го правим. Струва ми се, че нямате точна представа за политическия кретинизъм на тези господа. Ето един пример. В края на царуването на Александър II, по време на диктатурата на Лорис-Меликов, когато още съществуваше известна свобода на печата, същият този г. Михайловски, с когото сега полемизираме, писа в една от статиите си, че в Русия *инициятa за разрешаването на социалния въпрос принадлежи именно на правителството.* На Запад работата е друга, казваше той, но ние съвсем не сме западняци[1]. Тези думи се пишеха в момент, когато революционерите водеха война не на живот, а на смърт с руското правителство и когато правителството се питаше не трябва ли да отстъпи. Оттук Вие виждате колко реакционен и вреден е у нас този вид утопически социализъм, проповядван от Михайловски. А в дадения момент, когато така нареченото общество се надига срещу Николай II — Даниелсон, „приятелят на Маркс", преводачът на „Капитала" (мимоходом ще забележа — преводач, принадлежащ към категорията на предателите[2]), „истинският марксист" и т. н. и т. н, отново започва, поразително навреме, да приказва същите нелепости. Ако бях на мястото на Николай, бих наградил господин Даниелсон с орден!

Положението у нас е толкова ясно, че не е необходимо дълго да се изучава, за да се осъди „държавният социализъм" на Даниелсон. Няколко неодобрителни думи от Ваша страна биха принесли голяма полза и именно за такава помощ на руската революция аз говорех в своето предидущо писмо. Щом сте много зает, няма да се връщам към това. Но ако стане въпрос за избор между *Даниелсон* и *Лориа,* аз бих казал: Генерале, изберете Даниелсон — това е по-важно.

Прилагам отговора на руските либерали на знаменитата реч на Николай. Писмото е било препечатано в Лондон, но е истинско; то е обиколило цяла Русия, преди

---

[1] *Михайловски Н. К.*. Литературные заметки „Отечественные Записки" брой 10, 1880 г. *Рус. ред.*

[2] Игра на думи: traduttore (итал.)— преводач, traditore (итал.)— предател. *Рус. ред.*

да попадне в Лондон. Вие ще видите от писмото, че ние можем да се надяваме на по-добри времена.

Според мен, след около 4—5 години в Русия ще се възроди тероризмът. Независимо дали го искаме или не — това е неизбежно.

Поздравете и благодарете на Фрайбергер от мен.

Предан Вам *Г. Плеханов*

192

В. И. ЗАСУЛИЧ ДО ЕНГЕЛС*

Лондон

Лондон (април 1895 г.)

Драги гражданино Енгелс!

От цялото си сърце Ви благодаря за книгата, която ми изпратихте. . .

Руските вестници сега пишат за проекта (казват, че това е правителствен проект) за превръщането на селските откупни плащания ($^2/_3$ от тяхната установена сума вече е изплатена) в обикновен и следователно постоянен данък. Проектът предвижда също обявяването на селските земи за неотчуждаема собственост на държавното съкровище, дадени във владение на селяните; неотчуждаема тя трябва да бъде и за несвободните владелци — селяните. „Русские Ведомости" пише, че това би било великолепно, че по такъв начин селяните завинаги ще бъдат лишени от възможността да продават своите надели. Но дори най-деспотическото правителство, ако то се готви да нанесе такъв удар на „правото на собственост" и „светостта на договорите" и ако има намерение да превърне във вечни роби на държавното съкровище болшинството от поданиците си — дори такова правителство трябва да си дава вид, че действува в интереса на „общественото благо". И ако то действително мисли да направи всичко това, поддръжката на пресата, направила своя специалност проповедта за любов към селяните, би му оказала неоценима услуга. Все пак би било неестествено да се възнаграждават тези кръгове с въвеждането на конституцията.

Предана Вам *В. Засулич*

193

Г. В. ПЛЕХАНОВ ДО ЕНГЕЛС

Лондон

[Женева, края на май—юни 1895 г.]

Драги Генерале!

Не съм Ви писал вече цяла вечност. Пречеше ми работата, умората и постоянното неразположение — вследствие преумората и заседналия живот, който водя. А при това, имам много да Ви кажа.

Вие вече знаете, че господин Николай младши излезе отявлен реакционер. След няколко леки отклонения по посока на либерализма той е решил да върви по пътя на своя скъп татко. Дурново и другите актьори на предишното царуване сега могат да се поздравят. Печатът се преследва свирепо, арестите не се прекратяват. В началото на май (стар стил) в Москва е била устроена хайка, при което са били арестувани около 80 души от двата пола. Ударът е бил нанесен върху *либералите* и *социалдемократите*. Между арестуваните има много *работници*. Арестите сред работническата класа са били извършени във връзка с празнуването на 1 май, което в Москва е било отбелязано със събрание, където са присъствували *126* делегати от работническите кръжоци. Това празнуване в същото време е било нещо като местен конгрес на Москва и околностите й. Полицията, узнавайки за станалото, е нанасяла удари наслуки, тъй като не е знаяла нищо определено. Все пак тя е сложила ръка на няколко лица, действително „виновни" от нейна гледна точка. Онова, което особено е потиквало усърдието на полицаите — то е *Ярославската стачка*, за която Вие, без съмнение, сте чули. Тъкмо в началото на май (стар стил) обявиха стачка *осем хиляди* работници. Извикана беше войска. Стана истинска битка между войската и стачниците. Бяха *убити осем* работници, *16* ранени. Според съобщения от 8 май (т. е. от 20 май *н. ст.*)— последните известия, които са стигнали до мене по този въпрос — *стачката* продължавала. Какво е сега положението още не знам.

Известията от Петербург никак не са добри. Поточно, доколкото работата се отнася до общото недоволство, те са добри: революционното движение никога не е било така силно през последното десетилетие, но правителството взема отбранителни мерки. В Русия става горещо. Co to bedzie, co to bedzie[1]!

Благодаря за „Класовата борба"[2]. Между впрочем. Ще ни позволите ли да преведем Вашите книги „Положението на работническата класа в Англия" и „Превратът в науката, извършен от г. Дюринг?" *То е за издаване в Русия.* Само че. . . там има цензура, и тя не е особено любезна в настоящия момент — а точно обратно.

Изпращам Ви руската брошура. Прочетете края на тази брошура и ще видите, че борбата на нашите народници *„срещу капитализма"* все повече и повече се изражда *в съюз с царизма.* Най-добрата критика, която би могла да се направи на тази великолепна „програма", се намира в „Комунистическия манифест" (за „историческия немски социализъм"). Така преминава славата на народниците! И като се помисли, че и Даниелсон е в тази мила компания!

Как се чувствувате, драги Генерале? Често ли виждате Вера?

Привет от мене на Бернщайн, Евелингови, Фрайбергерови, Менделсон и на всички Ваши лондонски приятели.

Предан Вам

Г. Плеханов

P. S. Много ще ме задължите, като ми изпратите новата книга на Лориа[3].

---

[1] Цитат от „Dziady" на Мицкевич, който значи: „Нещо ще стане, нещо ще стане!" *Рус. ред.*

[2] Трудът на Маркс „Класовата борба във Франция от 1848 до 1850 г.", изд. 1895 г. *Рус. ред.*

[3] Има се предвид книгата на Лориа „Problemi sociali contemporanei" („Съвременни социални проблеми"), излязла през 1894 г. *Рус. ред.*

УКАЗАТЕЛ НА ИМЕНАТА

А

Адлер, Виктор (1852—1918) — един от вождовете на австрийската социалдемокрация и един от реформистките дейци на II Интернационал — 288.

Адлер, Георг (1863—1908) — немски буржоазен икономист, социал-реформист — 136.

Акселрод, П. Б. (1850—1928) — руски социалдемократ; през 70-те години — народник; през 1883 г. заедно с Плеханов и други организира групата „Освобождение на труда", впоследствие меншевик-ликвидатор; шовинист и враг на Октомврийската социалистическа революция — 283, 297, 328, 339, 240.

Александър II (1818—1881) — 56, 329, 346.

Александър III (1845—1894) — 312, 329.

Аненков, П. В. (1812—1887) — руски либерал, журналист, литературен критик и мемоарист; през 40-те години се е познавал лично с Маркс — 7, 8, 22, 24.

Б

Байер, Карл Роберт (Бир) (1835—1902) — немски писател-романист — 210.

Бакс, Ернст Белфорд (1854—1926) — английски социалист, един от основателите на социалдемократическата федерация, а през 1884 г. — на социалистическата лига; впоследствие един от лидерите на Британската социалистическа партия — 261.

Бакунин, М. А. (1814—1876) — идеолог на анархизма; водил фракционна борба срещу Генералния съвет на I Интернационал, възглавяван от Маркс; бил е изключен от редовете на Интернационала на Хагския конгрес (1872) — 33, 35, 37—40, 41, 51, 56—59, 76, 77, 81—83, 201.

Баранов, В. О. — лекар в Москва; известно време е живял в Женева — 75, 80

Бартениев — гл. Нетов, В.

Бастиа, Фредерик (1801—1850) — френски вулгарен икономист проповедник на „хармонията" между интересите на труда и капитала — 97, 215.

Бауер, Бруно (1809—1882) — немски публицист, един от лидерите на младохегелианците; подложен на рязка критика в труда на Маркс и Енгелс „Светото семейство" — 63.

Бейст, Фридрих-Фердинанд, барон (1809—1886); от февруари 1849 саксонски министър на външните работи; краен реакционер; от

1866 г. австрийски министър на външните работи и канцлер; като австрофил — противник на Прусия и на политиката на Бисмарк — 70.

Бек, Григорий — участник в народоволските кръжоци в Русия и в чужбина; по-късно се оттегля от революционна дейност — 313—321.

Бекер, Йохан-Филип (1809—1886) — немски комунист; участник в революцията от 1848—1849 г. в Германия; организатор на немските секции на I Интернационал в Швейцария; приятел на Маркс и Енгелс — 30, 35, 36, 38, 41, 43, 48, 50.

Беляев, И. Д. (1810—1878) — професор в Московския университет, историк по руско право; автор на „Селяните в Русия" (1860) — 89, 90.

Берви, В. В. (псевдоним Флеровски) (1829—1918) — руски публицист-народник; автор на книгата „Положението на работническата класа в Русия" (1869) — 34, 65, 67, 79, 195, 344.

Бердет-Каутс, Анджела-Джорджика, баронеса (1814—1906) — английска дама-благотворителка — 285.

Бърнс, Лизи (ум. в 1878 г.) — ирландска работничка, втора жена на Ф. Енгелс — 196, 203, 204, 225, 231.

Бърнс — гл. Рошер, Мери Елен.

Бернщайн, Едуард (1850—1932) — немски социалдемократ; през 1881—1890 г. редактор на централния орган на партията „Sozialdemokrat"; ренегат, излязъл след смъртта на Енгелс с ревизия на марксизма по всички въпроси на теорията и тактиката; един от лидерите на II Интернационал — 300, 318—319, 329, 333, 335, 341, 349.

Бизли, Едуард Спенсер (1831—1915) — английски радикал, професор по история в Лондонския университет, позитивист; през 60-те години участник в движението за реформиране на избирателното право — 217.

Бир — гл. Байер, К.

Бисмарк, Ото Едуард (1815—1898) — пръв канцлер на германската империя (1871—1890), представител на пруските юнкери; извършвал обединението на Германия по реакционен път; въвел изключителен закон срещу социалистите — 70, 144, 153, 213, 227, 232, 279, 288, 302, 306.

Блан, Луи (1811—1882) — дребнобуржоазен социалист, журналист и историк; член на временното френско правителство в 1848 г. — 23.

Блайхредер, Герсон (1822—1893) — шеф на германска банкерска къща — 302.

Блън, Джеймс (1830—1893) — държавен секретар на САЩ (1881) — 258.

Боград-Плеханова, Р. М. (род. през 1858) — жена на Г. В. Плеханов — 323, 325, 333.

Бокл, Хенри Томас (1821—1862) — английски буржоазен историк, автор на тритомната „History of Civilisation of England" („История на цивилизацията на Англия") (1857—1861) — 199.

Боркхайм, Сигизмунд Лудвиг (1825—1885) — немски демократ, публицист, участник в революцията от 1848—1849 г. в Германия; по-късно емигрант в Швейцария и Англия — 39, 42.

Браке, Вилхелм (1842—1880) — немски социалдемократ, един от основателите и ръководителите на айзенахската партия; през 1875 г. се изказал срещу Готската обединителна програма — 223—226, 231.

Браун, Хенрих (1854—1927) — немски социалдемократ, журналист, един от редакторите на „Sozialpolitisches Zentralblatt"; през

1903—1907 г. член на райхстага, ревизионист — 187.

Бросе — швейцарски работник-шлосер, анархист; председател на централното бюро на Алианса през 1866 г.; член на федералния съвет на Романската федерация, делегат на женевската секция на Базелския конгрес — 35.

Буагилбер, Пиер (1646—1714) — френски икономист, предшественик на физиократите, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономия във Франция — 154.

Бюфе, Луи Жозеф (1818—1898) — френски министър на вътрешните работи от 10 март 1875 до 23 февруари 1876 г. — 214.

Бюхнер, Лудвиг (1824—1899) — немски физиолог и философ, вулгарен материалист — 209

В

Вагнер, Адолф (1835—1917) — Германски буржоазен икономист професор в Берлинския университет, катедър-социалист, основател на реакционната християнско-социална партия — (1878) 89, 91.

Вайян, Едуард (1840—1915) — френски социалист, бланкист, член на Комуната; през 1871—1880 г. емигрант в Лондон; член на Генералния съвет на I Интернационал; заедно с Ж. Гед ръководил социалистическата партия във Франция — 199.

Валуев П. А., граф (1814—1890) — министър на вътрешните работи, след това министър на държавните имущества; председателствувал комисията по изучаване положението на селското стопанство в Русия („Валуевската комисия") — 72.

В. В. — виж Воронцов, В. П.

Веденски, И. И. (1813—1855) — руски педагог и критик с демократически тенденции; известен като преводач на Дикенс, Текерей и други романисти — 91.

Вегерман — немски емигрант в Женева, влязъл в инициативната група за пропаганда (И. Бекер, Дюпле, Дювал и др.) — 43.

Вилетар, Едмонд (1828—1839) — френски либерален публицист, автор на историята на Интернационала („Histoire de l'Internationale", Paris 1872) — 201.

Вилхелм I (1797—1888) — 279.

Вилямс, А. — гл. Маркс.

Вирхов, Рудолф (1821—1902) — немски физиолог и антрополог, принадлежал към партията на прогресистите — 227.

Вобан, Себастиян (1633—1707) — френски маршал, военен инженер и писател — 154.

Воден, А. М. (род. в 1870 г.) руски литератор и преводач; участвувал в социалдемократическите кръжоци в Петербург и в чужбина (1891—1909) — 325.

Воронцов, В. П. (1847—1918) — един от представителите на руското либерално народничество през 80—90-те години — 159, 331.

Врублевски, Валери (1836—1908) полски революционер, участник във въстанието от 1863 г. в Полша; генерал от Парижката комуна. — 202.

Вишнеградски, И. А. (1831—1895) — министър на финансите в царска Русия (1888—1892) — 167

Г

Гьоте, Йохан Волфганг (1749—1832) — немски поет — 123.

Гизо, Франсоа Пиер Гийом (1787—1874) — френски буржоазен историк и държавен деец през царуването на Луи Филип; вожд

на едрата финансова буржоазия — 63.

Гийом, Джеймс (1844—1917) — швейцарски анархист, най-близък сподвижник на Бакунин, един от ръководителите на тайния „Алианс"; на Хагския конгрес (1872) е бил изключен от Интернационала — 35, 39, 48, 49, 83.

Гипо — американски изследовател, писал за учебното дело в Америка — 241.

Гладстон, Уйлям (1809—1898) — вожд на английската либерална партия, на няколко пъти министър-председател и член на либералните кабинети —261, 307, 312.

Годунов Борис (1551—1605). — 90.

Головачов, А. А. (1819—1903) — руски либерален обществен деец, публицист, автор на книгата „Десет години реформи" (1872) — 85.

Голохвастов, П. Д. (1839—1892) — руски реакционен писател, един от сътрудниците на княз Мешчерски — 216.

Грос, Густав (роден в 1856 г.) — професор по политическа икономия във Виенския университет, автор на биографията на Маркс (1885) за „Allgemeine Deutsche Biographie", член на австрийския държавен съвет — 129, 284.

Гурвич, И. А. (1860—1924) — руски емигрант в Америка, след 90-те години активен участник в социалистическото движение; впоследствие ревизионист — 290, 291.

Гед, Жул (1845—1922) — френски социалист, един от основателите на Френската работническа партия; през 80—90-те години води борба срещу посибилистите; по-късно представител на центристкото течение във II Интернационал — 325.

Гюдо — търговец на книги в Париж — 214.

Д

Дакоста, Евгени — професор по математика в Париж, баща на Гастон и Шарл Дакоста, участници в Комуната 239, 247, 249, 253.

Докоста, Шарл Никола (роден в 1846) — френски социалист, бланкист, участник в Комуната, емигрант в Лондон —239, 249.

Дал — един от редакторите на списание „Вперёд", издавано от Лавров —225.

Даниелсон, Н. Ф. (псевдоним Николай-он) (1844—1918) — руски икономист, един от идеолозите на народничеството, превел I, II и III том на „Капитала" (I том заедно с Г. Лопатин); снабдявал Маркс и впоследствие Енгелс с книги и материали за Русия — 61, 62, 65—69, 71—78, 80—82, 85—94, 97, 98, 105, 107—109, 112—116, 118—125, 128—134, 137, 139, 142, 143, 147, 152, 156, 161, 167, 171, 176, 180, 185—192, 273, 277, 280, 285, 291, 331—335, 341—344, 346, 349.

Дарвин, Чарлз Роберт (1809—1882) — 123, 208—212.

Девил, Габриел (роден в 1854 г.) — френски социалист, автор на популярно изложение на I том на „Капитала"; впоследствие се отдръпнал от социалистическото движение — 276, 279, 301.

Дегаев, С. П. (1854—1920) — провокатор в редовете на партията „Народна воля" — 277.

Дейч, Л. Г. (роден в 1855 г.)— един от основателите на групата „Освобождение на труда"; по-късно ликвидатор, шовинист, враг на Октомврийската социалистическа революция — 302.

Де Роберти, Евгени Валентинович (1843—1915) — руски философ-позитивист, живял във Франция, сътрудник на списанието „Revue Philosophique" — 194.

Джевонс, Уйлям Стенли (1835—1882) — професор по логика, философия и политическа икономия в Манчестер (1866—1876) и в Лондон (1876—1881), теоретик на субективната теория на стойността 136.

Джонас — един от редакторите на вестник „New Jorker Volkszeitung" 259.

Джонсон — псевдоним на Маркс.

Джоул, Джемс Прескот (1818—1889) — английски физик, открил механическия еквивалент на топлината — 123.

Дидро, Дени (1713—1781) — френски материалист, писател и поет, основател и редактор на „Енциклопедията" — 72, 123.

Дикенс, Чарлз (1812—1870) — знаменит английски писател-реалист 91.

Дитц, Йохан Хенрих Вилхелм (1843—1922) — немски социалдемократ основател и ръководител на най-голямото немско социалдемократическо книгоиздателство в Щутгарт — 191.

Добролюбов, Н. А (1836—1861) 71, 72, 88, 92, 282.

Домбровски, Ярослав (1836—1871) — полски революционер, бележит военноначалник на Парижката комуна; загинал на барикадата при защитата на Париж — 46.

Дъркин — английски лекар, лекувал семейството на Маркс в Лондон — 113.

Драгоманов, М. П. (1841—1895) — украински буржоазен историк и обществен деятел, идеолог на украинския национал-либерализъм — 315.

Дубов, А. — член на Славянската секция на I Интернационал в Цюрих — 50

Дурново, Н. Н. (1834—1903) — министър на вътрешните работи през 1889—1895 г., след това председател на Комитета на министрите; един от ярките проводници на дворянската политика на Александър III — 347.

Дюк — един от редакторите на вестник „New Jorker Volkszeitung" — 259.

Девис, Джон (1569—1626) — английски юрист и поет — 141.

Дювал, Теодор — швейцарски работник-дърводелец; отначало бакунист, член на централното бюро на Алианса, след това член на романския федерален комитет на I Интернационал в Женева — 43.

Дюпле, Франсоа — председател на френската секция на Интернационала в Женева през 1866 година, делегат на лондонската конференция през 1865 година — 43.

Дюпок, Ежен — член на генералния съвет на Интернационала от 1865 до 1871 година, секретар-кореспондент за Франция — 40.

Дюринг, Евгени (1833—1921) — немски вулгарен материалист и позитивист, представител на реакционния еснафски „уравнителен" социализъм — 224, 225, 228.

Е

Евелинг, Едуард (1851—1898) — английски социалист и писател; член на социалдемократическата федерация; един от основателите на социалистическата лига (1884), активен деец на движението на т. н. „неорганизирани" работници, мъж на Елеонора Маркс — 325, 335, 342, 349.

Евелинг, Елеонора — гл. Маркс—Евелинг, Елеонора.

Екариус, Йохан Георг (1818—1889) — немски работник; емигрант в Лондон; член на Съюза на комунистите, секретар на Генералния съвет на I Интернационал (1867—1874); до 1872 г. привърженик на Маркс; на Хаг-

ския конгрес се е солидаризирал с бакунистите — 48.
Елпидин, М. К. — руски студент, участник в Казанските студентски вълнения (1861), по-късно емигрант в Женева, член на Алианса; от началото на 80-те години агент на царската полиция — 51, 83.
Енгел, Ернст (1821—1896) — известен немски статистик, директор на пруското статистическо бюро — 186.
Енгелс, г-жа — гл. Бърнс, Лизи.
Енгелс, Фридрих (1820—1895) — 53, 63, 115, 116, 118—125, 128—132, 134, 137, 139, 142, 143, 147, 152, 156, 161, 167, 171, 176, 180—181, 185, 186, 187—192, 196, 199, 200, 201, 204, 207—209, 212, 213, 223, 225—228, 230, 231, 235, 238, 240, 249, 252, 253, 255—258, 262—265, 267—275, 277—289, 290—292, 296—304, 307—313, 318, 321, 323—326, 328, 334, 236—341, 343—349.
Ервачанин, Емануил — член на Славянската секция на I Интернационал в Цюрих — 50.
Евреинова, А. М. — издател на „Северен вестник" от 1885 до 1890 г. — 142.
Егер, Оскар — немски буржоазен историк, автор на „История на най-новото време" — 89.
Ермолов, А. С. (1846—1917) — министър на земеделието и на държавните имоти от 1892 до 1905 г., автор на книгата „Неурожаят и народното бедствие" — 176.

Ж

Жаклар, Шарл Виктор (1843—1900) — френски революционер, бланкист, публицист и преподавател по математика, деец на Парижката комуна — 47, 222, 223.
Желязков, Н. А. (1860—1882) — народоволец; през март 1882 г. убил военния прокурор Стрелников; в същия ден е бил съден от военен съд и обесен — 314.
Жени — гл. Маркс, Жени.
Жорес, Жан (1859—1914) — вожд на реформисткото крило на Френската социалистическа партия и един от ръководителите на II Интернационал, пацифист — 312, 344.
Жохов, А. Ф. (1840—1872) — руски публицист, автор на редица статии по селския въпрос — 79, 80.
Жуковский, Н. И. (1833—1895) — политически емигрант в Швейцария от 1862; бакунист, секретар на Алианса, член на I Интернационал, от който излиза след изключването на Бакунин — 51, 82.
Жуковский, Ю. Г. (1822—1907) — руски буржоазен икономист, автор на статията „Карл Маркс и неговата книга за капитала" („Вестник Европы" брой 9—10 от 1877 г.), в която се опитва да направи критика на икономическото учение на Маркс — 87, 95, 154, 178, 218, 219, 229.

З

Загуляев, М. А. (1834—1900) — журналист, редактор на политическия отдел на ежедневника „Голос" (1862—1883) — 196.
Засулич, В. И. (1851—1919) — една от основателките на групата „Освобождение на труда" през 1883 година; след II конгрес на РСДРП се присъединява към меншевиките, след това към ликвидаторите — 278, 288, 293, 294, 296—300, 302, 303, 307—311, 313, 318, 321, 323, 324—328, 336, 349.
Зайдлиц — немски естествоизпитател — дарвинист — 210.
Зибер, Н. И. (1844—1888) руски икономист; един от първите „легални марксисти" и популяри-

затори на Марксовата икономическа теория в Русия — 84, 85, 95, 112, 229.

Зорге, Фридрих Алберт (1828—1906) — немски социалдемократ, участник в баденското въстание през 1849 г.; секретар на генералния съвет на I Интернационал след преместването му в Ню Йорк; приятел на Маркс и Енгелс — 259.

И

Иванюков, И. И. (роден през 1844 г.) — руски икономист; сътрудник на „Русские Ведомости" и „Русская Мысль", професор в Московския университет (автор на „Падането на крепостното право в Русия", „Политическата икономия като учение за процесите на развитието на икономическите явления" и др.) — 269.

Иогихес — гл. Тишко Лео.

К

Кавлуков, Н. А. (1849—1919) — руски икономист и статистик, професор в Московския университет, представител на либералното народничество — 112, 165, 252, 253, 255, 256.

Кавлукова (Горбунова), М. К. (родена през 1840 г.) — земски статистик и публицистка с народническо направление — 235, 238, 247—249, 253—257.

Казимир-Перие, Жан (1847—1907) — френски буржоазен политически деятел, министър-председател през 1893—94 г., председател на Френската република през 1894—95 г. — 335.

Калон, Шарл Александър (1734—1802) — генерален контрольор на финансите през 1785—1787 г. във Франция — в навечерието на буржоазната революция в края на XVIII век — 167.

Кареев, Н. И. (1850—1931) — руски историк; известен с трудовете си по история на Франция; професор в Петербургския университет — 233.

Каришев, Н. А. (1855—1905) — руски икономист, статистик и публицист от либерално-народническото направление — 165.

Кауцка, Луиза (родена Щрасер)— австрийска социалистка; първата жена на К. Кауцки; в 1890 г. секретар на Енгелс — 180, 335, 339, 340, 343, 349

Кауцки, Карл (1854—1938) — един от видните теоретици на германската социалдемокрация и на II Интернационал, ренегат на марксизма — центрист, по време на войната социал-пацифист, враг на Съветския съюз — 136, 161, 324, 326, 328.

Кауфман, И. И. (1846—1916) — руски икономист и статистик, професор в Петербургския университет — 104.

Кест, Едуард (1790—1858) — съдебен администратор, завеждащ книжарницата на Лашатр (гл.); пречел на разпространяването изданието на „Капитала" във Франция — 214.

Койслер, И. А. (1843—1896) — руски икономист, автор на труда за руската поземлена община, издаден на немски в Петербург („Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland", 4 тома, 1867—1887) — 132, 134.

Кенан, Джордж (1845—1924) — американски журналист, пътешественик-етнограф; бил два пъти в Сибир; през 1891 г. написал книгата „Siberia and the Exile System" („Сибир и заточение"), за пръв път издадена в Русия — 312.

Кене Франсуа (1694—1774) — френски икономист, основател на школата на физиократите — 233, 234.

Клюзере, Густав Пол (1823—1900) — френски офицер, началник щаба на отбраната на Парижката комуна; през април е бил даден под съд като заподозрян в измяна; след падането на Комуната — емигрант; заедно с Бакунин водил борба срещу Маркс в Интернационала 47.

Ковалевски, М. М. (1851—1916) — руски юрист, историк и социолог от либералното направление 95, 214, 215, 229, 233 235, 264, 266, 269

Колбер, Жан Батист (1619—1683) — министър на Людовик XIV, провеждал политиката на меркантилизма — 153, 157, 162.

Конов, Андрей преводач на книгата на Даниелсон „Очерки на нашето дореформено обществено стопанство" на немски — 191, 192.

Конт, Огюст (1798—1857) — френски философ-позитивист 234.

Кравчински, С. М. — (лит. псевдоним Степняк) (1852—1895) — руски революционер-народник, привърженик на терористичните методи на борба срещу правителството; през 1878 г. убил в Петербург шефа на жандармерията Мезенцев и избягал в чужбина; от 1884 г. се заселва в Лондон, където организирал дружеството „Приятели на руската свобода" 288, 311, 312.

Кранц, П. — гл. Лавров, П. Л.

Крживицки, Лудвиг (роден през 1859 г.) — полски социолог, антрополог и икономист, професор във Варшавския университет 275.

Кричевски, Б. Н. (1866—1919) — руски социалдемократ, публицист 326, 328, 329.

Керд, Джемс (1816—1892) — английски държавен деятел, икономист и статистик — 106.

Кери, Хенри Чарлз (1793—1879)— американски икономист; апологет на капитализма, издигал теорията за хармонията на класовите интереси. — 215.

Л

Лавеле, Емил Луи Виктор (1822—1892) — белгийски буржоазен икономист и публицист; писал за социализма и работническото движение. — 215.

Лавров, П. Л. (1823—1900) — руски публицист, теоретик на народничеството, родоначалник на така наречената „руска субективна школа в социологията", редактор на излизащото в Цюрих и Лондон списание „Вперёд"; приятел на Маркс и Енгелс — 198, 201, 204—209, 213, 215—218, 227—229, 232, 235,260, 262—266, 268, 269, 272, 273, 275, 277—280, 285—292, 317, 320, 322.

Ламарк, Жан Батист (1744 1829) — френски естествоизпитател, един от най-видните еволюционисти в естествознанието преди Дарвин — 123.

Ланкастер, Едвин Рий (1847—1929) — английски естествоизпитател, професор в Лондонския, след това в Оксфордския университет; приятел на Маркс — 112.

Ласал, Фердинанд (1825 1864) деец в немското работническо движение; основател на всеобщия германски работнически съюз; родоначалник на опортюнизма в германската социалдемокрация — 69, 195, 232.

Лафарг, Лаура (1845 — 1911) — втората дъщеря на Маркс; от 1868 г. жена на П. Лафарг, активна участница във френското социалистическо движение — 139, 259, 300.

Лафарг, Пол (1842—1911) — френски социалист, виден деец на I Интернационал, един от основателите на Френската работническа партия, зет на Маркс — 85, 139, 161, 259, 266.

Лашатр, Морис (1814—1900) — първият издател на „Капитала" на френски — 206, 214.
Лебок, Джон (1834—1913) — английски биолог-дарвинист, етнолог и археолог, автор на книгата „The Origine of Civilisation and the Primitive Condition of Man" („Произход на цивилизацията и първобитните условия на човешкия живот") (1870) — 199.
Леблан, Ф. Д. — емигрант в Лондон, приятел на Лавров — 206, 217.
Леки, Вилям Едуард Хартпол (1838—1903) — английски историк, автор на книгата „History of the Rise and Influence of the Spirit of Rationalism in Europe". („История на възникването и на влиянието на рационализма в Европа") — 199.
Лексис, Вилхелм (1837—1914) — немски буржоазен икономист, автор на статията „Марксовата теория за капитала" (1885) — 129.
Лермонтов, М. Ю. (1814—184) — 333.
Лесинг, Готхолд Ефраим (1729—1781) — немски просветител, поет, критик, драматург и писател — 72.
Либих, Юстус (1803—1873) — един от големите химици на XIX век, основоположник на агрономическата химия и почвоведението — 209.
Либкнехт, Вилхелм (1826—1900) — един от основателите и вождовете на германската социалдемократическа партия; редактор на централния орган на социалдемократическата партия: „Vorwärts", привърженик на Маркс и Енгелс; допускал грешки от опортюнистически характер, които Маркс подлагал на критика — 54, 226, 288.
Лонге, Анри — син на Шарл Лонге — 269.
Лонге, г-жа — гл. Маркс, Жени.
Лонге, Шарл (1833—1903) — френски социалист, прудонист, член на генералния съвет на I Интернационал и на Комуната, зет на Маркс — 199, 249, 264.
Лопатин, Г. А. (1845—1918) — руски революционер-народник, член на генералния съвет на I Интернационал; затворник в Шлюселбургската крепост от 1884 до 1905 г; приятел на Маркс и Енгелс — 55, 66—70, 73, 75, 83—85, 114, 122, 127, 137, 161, 193, 196, 198, 203, 205, 213, 223, 225—232, 266, 270—273, 277—280, 285, 289, 291, 298.
Лориа, Ахил (роден през 1857 г.) — италиански буржоазен икономист. — 344, 346, 349.
Лорис-Меликов, М. Т. (1825—1888) — министър на вътрешните работи в края на 80-те години и председател на „Върховната разпоредителна комисия за борба с революционното движение", след 1 март 1881 г. излиза в оставка — 341, 346.
Луи-Бонапарт — гл. Наполеон III.
Луи-Филип (1773—1850) — френски крал (1830—1848) — 102.
Любавин, Н. Н. (роден през 1845 г.) — руски революционер-народник, член на нелегалния кръжок в Петербург, близък приятел на Лопатин; по-късно в Берлин е бил посредник в преписката на Маркс с Н. Ф. Даниелсон, член на I Интернационал, противник на Бакунин — 62, 82, 86, 87.
Людвик XIV (1638—1715) — 104, 153.
Людвик XV (1710—1774) — 104.
Люкс — немски икономист — 191.

М

Майер — гл. Дал.
Мак-Кинлей, Уилям (1843—1901) — председател на САЩ, автор на протекционистката тарифа (1890) — 144.

Милон, Бенуа (1841—1893)—френски дребнобуржоазен социалист, един от основателите на бакунинския Алианс, участник в Парижката комуна — 47, 202.

Малтус, Томас Роберт (1766—1834) — английски буржоазен икономист; автор на реакционната теория за народонаселението, оправдаваща мизерията на трудещите се маси при капитализма с вечните закони на природата — 210.

Мантойфел, Ото Теодор (1805—1882) — пруски реакционен държавен деятел, министър-председател (1850—1858) — 64.

Маркс, Жени (род. фон Вестфален, 1814—1881) — жена на Маркс — 8, 46, 47, 52, 75, 83, 107, 112—114, 194, 203, 204, 217, 225, 226, 229—232, 235, 251, 262.

Маркс, Жени (1844—1883) — най-голямата дъщеря на Маркс, жена на Шарл Лонге — 44, 47, 52, 75, 83, 112, 203, 204, 222, 223, 225, 229—232, 235, 251.

Маркс, Карл (1818—1883) — 7, 8, 22—26, 30, 33, 35, 38, 41—42, 44, 50, 52, 56, 61—69, 71, 72, 74—78, 81—85, 87—89, 93, 97—98, 105, 107, 109, 112—116, 122—124, 128, 136, 198—207, 214—218, 222, 225, 226, 229—238, 240, 244, 249—254, 256, 259, 260, 262—265, 267—275, 278—287, 292—296, 298—302, 305, 315, 321, 323, 324, 332, 333, 336, 341, 344, 346.

Маркс-Евелинг, Елеонора (Туси) (1855—1898)—най-малката дъщеря на Маркс, жена на Е. Евелинг; активна участница в английското и международно работническо движение през 80—90-те години — 45, 47, 52, 53, 59, 75, 84, 85, 115, 195, 203, 204, 225, 229, 232, 233, 235, 251, 262—266, 270, 273, 274, 277, 280, 284, 292, 300, 310, 324, 325, 335, 341, 342, 349.

Масие, А. — председател на Славянския социалистически студентски съюз „Славия" в Цюрих — 268

Мен, Хенри (1822—1888) — английски юрист, професор в Кембриджкия университет, автор на „Ancient Law" („Древно право") (1861), „Communities in East and West" („Селските общини на изток и запад") (1871) и др. — 199.

Менделеев, Д. И. (1834—1907) — известен руски учен-химик — 156, 157.

Менделсон, Мария (1850—1909) — полска социалистка, жена на Станислав Менделсон — 327.

Менделсон, Станислав (1858—1913) — полски социалист, журналист, един от основателите на полския социалистически печат. 327, 349.

Мерсие де ла Ривер Пол Пиер (1720—1794) — френски икономист, физиократ — 233.

Мещерски, В. П. — княз (1839—1914) — руски реакционен публицист и белетрист; от 1872 г. издавал в Петербург реакционния вестник „Гражданин" — 216.

Мил, Джон Стюарт (1803—1873) — английски философ, либерален политически деец, икономист; епигон на буржоазната класическа школа в политическата икономия — 68, 73, 86, 97, 204.

Михайлов — гл. Михайловски.

Михайловски, Н. К. (1842—1904)—руски публицист и литературен критик, идеолог на либералното народничество, враг на марксизма, сътрудник, а после редактор на „Отечественные Записки" — 95, 124, 229, 332, 341, 346.

Молешот, Якоб (1822—1893) — известен физиолог; във философията — вулгарен материалист — 209.

Морлей, Джон (1838—1923) — английски публицист, издател на „Fortnightly Review" (1867—1882), либерал; поддържал трейдюни-

ониите, стремейки се да ги използува в интереса на либералната партия — 217.
Модсли, Джеймс (роден в 1848 г).— лидер на ланкаширските текстилни работници през 90-те години — 327.
Мур, Самуел (1830 — ум. ок. 1912 г.) — член на I Интернационал, близък приятел на Маркс и Енгелс, преводач на I том на „Капитала" на английски — 259.

Н

Наполеон III (Луи Бонапарт) (1808 - 1873) — 102.
Неволин, К. А. (1806—1855) — руски професор-юрист, автор на „История на гражданските закони в Русия" — 90.
Негрескул, М. Ф. (1843 - 1871) — участник в петербургски революционни кръжоци през 60-те години и студентските вълнения през 1868 - 1869 г. — 77.
Некер, Жак (1732—1804) — генерален контрольор по финансите във Франция в навечерието на буржоазната революция в края на XVIII век — 167.
Нетов, Виктор — член на Комитета на руската секция на I Интернационал — 33, 40, 44.
Нечаев, С. Г. (1847—1882) — руски анархист, съзаклятник 37—39, 51, 58, 77, 208
Николай I (1796 - 1855) 2-6.
Николай II (1868—1918) — 333 342, 345, 346, 348
Николай-он — гл. Даниелсон.
Поел — псевдоним на Смирнов, В. Н.

О

Олсон, Томас (1795—1860) — английски радикал, публицист; поддържал чартистското движение, финансирал покушението на Орсини срещу Наполеон III 217.
Орлов, В. И. (1848 - 1885) — статистик на Московското губернско земство; пръв въвежда експедиционния метод при масовите изследвания на селското стопанство (негови основни работи са: „Селското стопанство", „Форми на селското земевладение в Московска губерния") 334
Островски, А. Н. (1823—1886) — знаменит руски драматург 88.

П

Паприц, Евгения (1853—1919) — руска певица, после изследователка на руската музика; била е свързана с московското нелегално „Дружество на преводачите и издателите" (1882—1884), издало ред произведения на Маркс и Енгелс на руски — 280, 281.
Перс, Анри — швейцарски социалист, деятел в I Интернационал, секретар на Романския федерален комитет в Женева — 43, 48, 53.
Перон, Шарл — швейцарски анархист, художник върху емайл, член на Комитета на Женевската секция на I Интернационал, секретар и кореспондент за Швейцария, член на ръководството на бакунистския Алианс, един от редакторите на „Égalité" — 30, 35.
Пети, Уилям (1623—1687) — английски икономист и статистик, родоначалник на теорията за трудовата стойност — 233
Пибоди, Джорджа (1795—1869) — американски банкер, филантроп — 285.
Пиндар (ок. 518—442 преди н. е.) — гръцки лирик — 104.
Плеханов, Г. В. (1856—1918) — 288, 303—306, 311—313, 316, 317, 320—326, 328, 329, 334, 336—341, 343, 345—349.

Победоносцев, К. П. (1827—1907) — държавен деятел на царска Русия, реакционер; през 1860—1865 г. бил професор по гражданско право в Московския университет — 90, 334.
Поляков, Николай — петербургски издател; издал „Капитала", „Положението на работническата класа в Русия" от Флеровски и др. — 61, 70.
Прудон, Пиер Жозеф (1809—1865) — френски дребнобуржоазен социалист, анархист — 7—24, 79, 225, 234, 284, 290, 300.
Пумпс — гл. Рошер, Мери Елен.
Пушкин, А. С. (1799—1837) — 146.
Пипин, А. Н. (1833—1904) — изследовател на руската литература, език и фолклор — 79.

Р

Раулинсон, Хенри Кресвик (1810—1895) — английски пътешественик и ориенталист-археолог, посланик в Персия (1859—1860) — 215.
Рикардо, Давид (1772—1823) — английски икономист, един от най-видните представители на класическата школа в буржоазната политическа икономия — 84, 215, 233.
Робен, Пол (роден през 1837 г.) — френски бакунист, секретар на Женевската секция на „Алианса"; през 1871 г. изключен от състава на генералния съвет на I Интернационал — 39, 40, 48.
Роберти — гл. Де Роберти.
Робеспиер, Максимилиан (1758—1794) — виден деятел на френската буржоазна революция в края на XVIII век, вожд на якобинците, глава на революционното правителство (1793—1794) — 23.
Родбертус (Ягецов), Йохан Карл (1805—1875) — пруски помещик, икономист-теоретик на така наречения „държавен социализъм" — 121—123, 285, 300, 303.
Розвадовски, Владимир (1838—1876) — полски революционер, участник в революцията от 1863, емигрант в Париж, участник в Парижката комуна; след поражението на Комуната — емигрант в Лондон, член на генералния съвет на I Интернационал — 202.
Рошер, Мери Елен (родена Бърнс), по прякор Пумпс — племенница на жената на Енгелс и негова възпитаница — 134, 180, 196, 203, 226, 231, 250, 259.
Рошер, П. В. (П. В. Р.) — един от псевдонимите на Енгелс.
Руа, Жозеф — френски преводач на I том на „Капитала" — 75.
Руге, Арнолд (1802—1880) — немски радикален публицист, младохегелианец; през 1844 г. съвместно с Маркс издава „Немско-френски годишници"; през 1848 г. член на франкфуртското народно събрание, дребнобуржоазен демократ; от 1866 г. привърженик на Бисмарк — 41, 63.
Румфорд, Бенджамин Томпсон (1753—1814) — английски физик и политически деятел; от 1784 до 1799 г. е бил на военна служба в Бавария; обърнал е внимание на факта за непрекъснатото отделяне на топлината при пробиване на оръдието и го обяснил с това, че топлината е особен род движение — 123.
Ре, Джон (род. в 1854 г.) — английски либерален икономист и публицист, сътрудник на „Contemporary Review", автор на монографии за съвременния социализъм и за А. Смит — 119, 261.

С

Сазонов, Н. И. (1815—1862) — руски емигрант във Франция и в Швейцария, сътрудник на парижкия „Réforme"; през 1849 г.

се увлякъл от комунистическите идеи, но по-късно изменил убежденията си и помолил царското правителство за помилване и разрешение да се върне в Русия — 25.

Салтиков (Щедрин), М. Е. (1826—1889) — 83, 131, 132.

Сениор, Насау Уилям (1790—1864) — английски вулгарен икономист, апологет на капитализма — 66.

Серебренников, Владимир — студент в Медико-хирургическата академия през 1869 г., арестуван за участие в студентските вълнения; през ноември 1870 г. избягал в чужбина, живял в Лондон, помагал на Нечаев в издаването на списание „Община" — 37, 39.

Серно-Соловьович, А. А. (1838—1869) — руски революционер, последовател на Чернишевски; от 1862 г. емигрант в Швейцария, организатор и член на Женевската секция на I Интернационал; обявял се срещу Херцен в брошурата „Нашите домашни работи" (1867) — 26, 30.

Серайе, Огюст (род. през 1840 г.) — френски работник, член на Генералния съвет на I Интернационал; член на Парижката комуна; приятел на Маркс и Енгелс — 45, 47.

Сидоров — псевдоним на Лавров, П. Л.

Симон, Едуард (род. през 1824 г.) — френски публицист, роден в Берлин; запознавал французите с положението в Германия, редактор на „Mémorial Diplomatique"; шпионин и прозокатор — 24.

Скребицки, А. И. (род. през 1827 г.) — руски публицист и писател, автор на големия труд „Крестьянское дело в царствовании Александра II" (1862—1868) — 80, 85.

Славатински, А. — руски историк и публицист, автор на редица трудове върху поземлената собственост („Дворянството в Русия") — 90.

Слепцов, А. А. — представител на напредничавата руска интелигенция, изучаващ задълбочено произведенията на Маркс и Енгелс; от 1870 г. издавал в Петербург списанието „Знание" — 181.

Смирнов, В. Н. („доктор Ноел") (1848—1900) — руски революционер-народник, участвувал в нечаевската организация; през 1871 г. емигрирал в Цюрих, където е бил един от организаторите на Славянската секция на I Интернационал, близък помощник на Лавров в издаването на списание „Вперёд" — 207, 209, 215, 224—227, 231.

Смит, Адам (1723—1790) — английски икономист, виден представител на класическата школа в буржоазната политическа икономия — 13, 146, 215, 233, 234, 310.

Солон (VI в. преди новата ера) — атински законодател през епохата на разложението на родовия строй в древна Гърция — 184.

Сосновски — полски емигрант в Париж — 275, 276.

Спиноза, Бенедикт (1632—1677) — холандски философ, материалист и атеист — 233.

Спингард, Рош — белгийски адвокат, член на I Интернационал, делегат на хагския конгрес, бакунист — 82.

Стемпковски — познат на Бакунин и Нечаев, оказал се шпионин, издал Нечаев — 59.

Отепник — гл. Кравчински, С. М.

Стрелников — генерал, военен прокурор в Одеса; през март 1832 г. бил убит от народоволеца Желваков — 314.

Струве, П. Б. (род. през 1870 г.) — руски публицист, автор на многобройни икономически из-

следвания; „легален марксист", по-късно член на ЦК на партията на кадетите, белогвардеец — 182, 186—187, 190, 341.
Суинтон, Джон (1829—1901) — американски журналист, аболюционист и радикал, редактор на редица вестници — 259, 260.

Т

Тейлор, Едуард-Бернет (1832—1917) — английски антрополог, професор в Оксфордския университет, автор на книгата „Първобитната култура" — 199.
Тайс, Алберт (1839—1881) — френски работник-цизельор, прудонист, член на Парижката секция на I Интернационал, член на Парижката комуна, по-късно емигрант в Лондон, член на Генералния съвет и касиер на Интернационала (1872) — 199.
Текерей, Уилям (1811—1863) — английски романист, един от създателите на реалистическия роман в Европа — 88
Теодоров, И. — секретар на Славянския социалистически студентски съюз „Славия" в Цюрих — 268.
Тихомиров, Л. А (род.през 1850 г.) — член на изпълнителния комитет на „Народная Воля", по-късно ренегат, идеолог на самодържавието (сътрудничил на „Московские Ведомости") — 330.
Ткачев, П. Н. (1844—1885) — руски революционер-блянкист, литератор; емигрирал от Русия, издавал в Женева списание „Набат" — 330.
Толстой, Д. А. (1823—1889) — обер прокурор на синода и министър на народното просвещение, от 1882 г. — министър на вътрешните работи — 277.
Томановская, Е. Л. (Елизавета Димитриева) — руска революционерка; в периода 1870—1873 г. била в чужбина; член на Руската секция на I Интернационал; позната на Маркс и неговото семейство — 42—47, 52.
Томпсон, Уилям (1824—1907) — знаменит английски физик — 123.
Торквемада, Томас (1420—1498) — испански инквизитор, доминикански монах — 334.
Траубе, Мориц (1826—1907) немски химик-физиолог — 206.
Трусов, Антон — секретар на Руската секция на I Интернационал в Женева — 30, 33, 40, 44, 50.
Тук, Томас (1774—1858) — английски буржоазен икономист и статистик — 137.
Турски, Каспер — член на Славянската секция на I Интернационал в Цюрих, бакунист — 50.
Туси — гл. Маркс-Евелинг, Елеонора.
Тишко, Лео (Йогихес, Лев Грозовски) (1867—1919) — полски работнически деец; през 90-те години заедно с Б. Кричевски се занимавал с издаването на социалдемократическа литература в Швейцария — 329.
Тиер, Луи-Адолф (1797—1877) — френски буржоазен историк и политически деец, палач на Парижката комуна — 47.

У

Утина, Н. И. (род. Корсини) — жена на Утин, Н. И. — 217.
Утин, Н. И. (1845—1883) — руски революционер, землеволец, от 1863 г. емигрант, организатор на Руската секция на I Интернационал в Женева, привърженик на Маркс в борбата срещу Бакунин; в средата на 70-те години се отдръпва от революционна дейност — 33, 36, 40, 44, 47, 50, 52, 56, 59, 83, 215.

Ф

Фаш, Джеймс (1796—1878) — женевски политически деец и публицист, буржоазен радикал; от 1843 г. член на Големия съвет,

през 1846 г. глава на временното кантонално правителство; от 1847 г. постоянен член на Големия съвет и негов председател — 30.
Фарадей, Михаил (1791—1867) — знаменит английски учен — 285.
Фойербах, Лудвиг (1804—1872) — немски философ-материалист — 75.
Филипс, Вендел (1811—1884) — североамерикански буржоазен радикал, аболюционист — 258.
Флеровски — гл. Берви, В. В.
Фохт, Карл (1817—1895) — немски естествоизпитател и публицист, вулгарен материалист; разобличен от Маркс като агент на Наполеон III — 209.
Форестье — комунар, емигрант в Лондон — 50.
Фрайбергер, Луиза — гл. Кауцка. Луиза.
Фрайбергер, Лудвиг — лекар от Виена, мъж на Луиза Кауцка — 339, 340, 343, 345, 347, 349.
Фурие, Франсуа Мари Шарл (1772—1837) — френски социалист-утопист — 9, 21.

Х

Хакстхаузен, Август (1792—1866) — пруски чиновник и писател, написал труд за остатъците на общинния строй в поземлените отношения в Русия — 45, 219.
Халтурин, С. Н. (1856—1882) — работник, един от организаторите на „Северния съюз на руските работници"; през 1880 г. вдигнал във въздуха Зимния дворец с цел да убие Александър II; през 1882 г. екзекутиран за участие в убийството на военния прокурор Стрелников — 314.
Хартман, Л. Н. (1850—1913) — народоволец; от 1880 г. в емиграция; задграничен представител на „Народная Воля", познат на Маркс и Енгелс — 235, 255, 258, 260
Хег, Аманд (1820—1897) — немски демократ, член на баденското революционно правителство от 1849 г.; един от лидерите на буржоазната пацифистическа „Лига на мира и свободата" — 29.
Хегел, Георг Фридрих Вилхелм (1770—1831) — 125, 306, 324.
Хекел, Ернст (1834—1919) — немски естествоизпитател, материалист, дарвинист — 227.
Хелвалд, Фридрих Антон Хелер (1842—189.) — немски етнограф, географ и историк — 210.
Хелвеций, Клод Адриан (1715—1771) — френски философ-материалист, просветител — 324.
Хелмхолц, Херман (1821—1891) — немски естествоизпитател; от 1871 г. професор по физика в Берлинския университет — 123, 206.
Хелфанд, А. Л. (псевдоним Парвус) (1869—1924) — руски социалдемократ; през 90-те и началото на 900-те години работил в немската социалдемокрация; по време на първата световна война шовинист и агент на германския империализъм — 329.
Хервинус, Георг-Готфрид (1805—1871) — немски либерален историк, автор на 8-томната „История на XIX век" — 86.
Херцен, А. И. (1812—1870) — 86, 93, 135, 218.
Хилков, М. И. — княз (1834—1909) — занимавал се с филантропическа дейност — 243, 244.
Хилфердинг, А. Ф. (1831—1872) — влязъл в кръга на московските славянофили, през 1853 г. написал труда „За сродството на славянския и санскритския език", критика на която прани Н. Г. Чернишевски — 92.
Хирш, Карл (1841—1900) — немски социалдемократ, журналист; през 1878—1879 г. издавал в Белгия седмичника „Die Laterne"; през 60-те години се върнал в Германия и редактирал „Rheini-

sche Zeitung" в Кьолн — 223, 259.

Хобс, Томас (1588—1679) — английски философ, представител на механистическия материализъм — 210.

Холбах, Пол Анри (1723—1789) — френски философ-материалист — 324.

Хоуел, Джордж (1833—1910) — английски либерален работнически деец. Бил е член на Генералния съвет на I Интернационал, а после ренегат — 261.

Хълд, Джей (1836—1892) — американски банкер, железопътен магнат — 111.

Ч

Чернишевски, Н. Г. (1828—1889) — 32, 34, 42, 45, 59, 74, 79, 85—91, 139, 140, 194, 219, 282, 293, 321, 327.

Чичерин, Б. Н. (1828—1904) — руски юрист и историк, професор по държавно право в Московския университет, едър помещик — 89, 90, 95, 97, 229.

Ш

Швайцер, Йохан Батист (1833—1875) — франкфуртски адвокат и писател, след смъртта на Ласал вожд на ласалианците; през 1864 г. основал вестник „Sozialdemokrat"; поддържал политиката на Бисмарк — 33.

Шевич, Сергей — редактор на вестник „New Jorker Volkszeitung" — 259.

Шлосер, Фридрих Христоф (1776—1861)—буржоазен немски историк, либерал — 86.

Шмидт, Едуард Оскар (1823—1886) — немски зоолог, дарвинист — 227.

Шорлемер, Карл (1834—1892) — немски химик, комунист, близък приятел на Маркс и Енгелс — 259.

Шуберт, Юлиус — издател в Хамбург, експедитор на „Преглед на Нов Рейнски вестник" — 284.

Щ

Щудниц — американски изследовател, писал за условията на живота на работниците в Северна Америка — 241.

Ю

Юм, Давид (1711—1776) — английски философ-агностик; историк и икономист — 233.

Юнг, Херман (1830—1901) — часовникар от Швейцария, член на Генералния съвет на I Интернационал (1864—1872); до 1872 г. привърженик на Маркс, през 1872 г. излиза срещу решението на Хагския конгрес и води активна борба срещу Генералния съвет — 45, 48, 50, 52.

Я

Яблонски — гл. Дегаев, С. П.

Янсон, Йохан (1829—1891) — немски историк, католик, автор на „История на германския народ от края на средните векове" (1877—1894) — 112.

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 3

I. Из преписката на Маркс, Яненков и Сазонов

1. Яненков до Маркс, 1 ноември 1846 г. 7
2. Маркс до П. В. Яненков, 28 декември 1846 г. 8
3. Яненков до Маркс, 6 януари 1847 г. 22
4. Сазонов до Маркс, 10 май 1860 г. 24

II. Преписката на Маркс с руската секция на Първи интернационал

5. Серно-Соловьович до Маркс, 20 ноември 1868 г. 26
6. Комитет на Руската секция на I Интернационал до Маркс, 12 март 1870 г. 30
7. Маркс до членовете на комитета на Руската секция в Женева, 24 март 1870 г. 33
8. Комитетът на Руската секция на I Интернационал до Маркс, 24 юли 1870 г. 35
9. Маркс до И. Ф. Бекер, 2 август 1870 г. 41
10. Комитетът на Руската секция на I Интернационал до Маркс, 9 декември 1870 г. 42
11. Томановская до Маркс, 7 януари 1871 г. 44
12. Томановская до Г. Юнг, 24 април 1871 г. 45
13. Маркс до Н. И. Утин, 27 юли 1871 г. 48
14. Маркс до Г. Юнг, 19 октомври 1871 г. 50
15. Утин до Маркс, 28 октомври 1871 г. 50
16. Утин до Маркс, 11 април 1872 г. 52
17. Утин до Маркс, 1 ноември 1872 г. 52

III. Преписка на Маркс и Енгелс с Даниелсон

18. Даниелсон до Маркс, 18 (30) септември 1868 г. 61
19. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 7 октомври 1868 г. 62
20. Даниелсон до Маркс, 30 септември (12 октомври) 1869 г. 65
21. Даниелсон до Маркс, 11 (23) май 1871 г. 66
22. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 13 юни 1871 г. 68
23. Даниелсон до Маркс, 30 август (11 септември) 1871 г. . . 69
24. Даниелсон до Маркс, 17 (29) октомври 1871 г. 71
25. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 9 ноември 1871 г. 72
26. Даниелсон до Маркс, 15 (27) март 1871 г. 73
27. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 28 май 1872 г. 74
28. Даниелсон до Маркс, 23 май (4 юни) 1872 г. 76

29. Даниелсон до Маркс, 20—25 юли (1—6 август) 1872 г. . . 78
30. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 15 август 1872 г. 81
31. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 12 декември 1872 г. 82
32. Даниелсон до Маркс, 15 (27) декември 1872 г. 85
33. Даниелсон до Маркс, 16 (28) януари 1873 г. 87
34. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 22 март 1873 г. 89
35. Даниелсон до Маркс, 20 март (1 април) 1873 г. 89
36. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 12 август 1873 г. 93
37. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 15 ноември 1878 г. 94
38. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 28 ноември 1878 г. 97
39. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 10 април 1879 г. 98
40. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 12 септември 1880 г. 105
41. Даниелсон до Маркс, 18 (30) ноември 1880 г. 107
42. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 19 февруари 1881 г. 109
43. Маркс до Н. Ф. Даниелсон, 13 декември 1881 г. 112
44. Даниелсон до Маркс, 5 (17) декември 1881 г. 114
45. Даниелсон до Елеонора Маркс, 16 (28) март 1883 г. . . . 115
46. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 11 февруари 1885 г. 115
47. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 23 април 1885 г. 116
48. Даниелсон до Енгелс, 24 април (6 май) 1885 г. 118
49. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 3 юни 1885 г. 119
50. Даниелсон до Енгелс, 13 (25) юни 1885 г. 120
51. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 8 август 1885 г. 121
52. Даниелсон до Енгелс, 6 (18) август 1885 г. 122
53. Даниелсон до Енгелс, 9 (21) август 1885 г. 124
54. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 13 ноември 1885 г. 125
55. Даниелсон до Енгелс, 19 (31) декември 1885 г. 128
56. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 9 ноември 1886 г. 129
57. Даниелсон до Енгелс, 22 януари (3 февруари) 1887 г. . . 130
58. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 19 февруари 1887 г. 131
59. Даниелсон до Енгелс, 11 (23) декември 1887 г. 132
60. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 5 януари 1888 г. 134
61. Даниелсон до Енгелс, 18 (30) декември 1889 г. 137
62. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 10 юни 1890 г. 139
63. Даниелсон до Енгелс, 18 (30) юни 1890 г. 142
64. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 29—31 октомври 1891 г. . . 143
65. Даниелсон до Енгелс, 12 (24) ноември 1891 г. 147
66. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 15 март 1892 г. 152
67. Даниелсон до Енгелс, 12 (24) март 1892 г. 156
68. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 18 юни 1892 г. 161
69. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 22 септември 1892 г. 167
70. Даниелсон до Енгелс, 3 (15) октомври 1892 г. 171
71. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 24 февруари 1893 г. 176
72. Даниелсон до Енгелс, 2 (14) март 1893 г. 180
73. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 17 октомври 1893 г. 181
74. Даниелсон до Енгелс, 30 януари (11 февруари) 1894 г. . 185
75. Даниелсон до Енгелс, 12 (24) ноември 1894 г. 186
76. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 24 ноември 1894 г. 187
77. Даниелсон до Енгелс, 29 януари (10 февруари) 1895 г. . 189
78. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 5 март 1895 г. 192
79. Даниелсон до Енгелс, 10 (22) март 1895 г. 192
80. Енгелс до Н. Ф. Даниелсон, 4 юни 1895 г. 192

V. Преписката на Маркс и Енгелс с Лопатин, Лавров и други лица и организации

Лопатин до Маркс, 15 декември 1870 г. 193
Редакцията на списание „Знание" до Маркс, края на 1870 г. 196
Маркс до П. Л. Лавров, 27 февруари 1871 г. 198
Маркс до П. Л. Лавров, 12 юли 1871 г. 198
Енгелс до П. Л Лавров, 9 август 1871 г. 199
. Група студенти-юристи от С.-Петербургския университет до Маркс, 2 (14) октомври 1871 г. 200
. Енгелс до П. Л. Лавров, 29 ноември 1871 г. 201
. Лопатин до Енгелс, 15 октомври 1874 г. 203
). Лопатин до Енгелс, 1 ноември 1874 г. 204
). Маркс до П. Л. Лавров, 11 февруари 1875 г. 204
). Маркс до П. Л. Лавров, около 15 май 1875 г. 206
2. Маркс до П. Л. Лавров, 18 юни 1875 г. 206
3 Лавров до Енгелс, 20 септември 1875 г. 207
4. Енгелс до П. Л. Лавров, 24 септември 1875 г. 208
5. Енгелс до П. Л. Лавров, 12—17 ноември 1875 г. 209
6. Лавров до Енгелс, 22 ноември 1875 г. 213
7. Енгелс до П. Л. Лавров, 30 юни 1876 г. 213
8. Маркс до П. Л. Лавров, 7 октомври 1876 г. 214
9. Маркс до П. Л. Лавров, 21 октомври 1876 г. 215
0. Маркс до П. Л. Лавров, 16 март 1877 г. 216
1. Маркс до П. Л. Лавров, 23 март 1877 г. 217
02. Маркс до П. Л. Лавров, 27 март 1877 г 218
03. Маркс до редакцията на „Отечественные Записки", ноември 1877 г. 218
04. Жаклар до Маркс, 20 ноември (2 декември) 1877 г. . . . 222
05. Лопатин до Енгелс, 17 април 1878 г. 223
06. Лопатин до Енгелс, 23 април 1878 г. 225
107. Представител на редакцията на вестник „Начало" до Енгелс, 22 юли 1878 г. 226
108. Енгелс до П. Л. Лавров, 10 август 1878 г. 227
109. Лавров до Енгелс, 11 август 1878 г. 228
110. Лопатин до Енгелс, 23 ноември 1878 г. 230
111. Лопатин до Енгелс, 15 януари 1879 г. 231
112. Маркс до М. М. Ковалевски, април 1879 г. 233
113. Ковалевски до Маркс, 1879—1880 г. 234
114. Хартман до Маркс, 21 март 1880 г. 235
115. Горбунова-Каблукова до Енгелс, юли 1880 г. 235
116. Енгелс до М. К. Горбунова-Каблукова, 22 юли 1880 г. . . 238
117. Горбунова-Каблукова до Енгелс, 25 юли 1880 г. 240
118. Енгелс до М. К. Горбунова-Каблукова, 2 август 1880 г. . 249
119. Енгелс до М. К. Горбунова-Каблукова, 5 август 1880 г. . 249
120. Каблуков до Енгелс, 21 август 1880 г. 252
121. Горбунова-Каблукова до Енгелс, август-септември 1880 г. 253
122. Изпълнителният комитет на социал-революционната партия в Русия до Маркс, 25 октомври (6 ноември) 1880 г. . 254
123. Горбунова-Каблукова до Енгелс, 23 декември 1880 г. . . 255

124. Маркс и Енгелс до председателя на Славянския митинг, свикан на 21 март 1881 г. в чест на годишнината от Парижката комуна 257
125. Хартман до Енгелс, 24 август 1881 г. 258
126 Маркс до П. Л. Лавров, 23 януари 1882 г. 260
127. Лавров до Енгелс, 6 април 1882 г. 262
128. Енгелс до П. Л Лавров, 10 април 1882 г. 263
129. Енгелс до П. Л. Лавров, 31 юли 1882 г. 263
130. От руските социалисти на гроба на Карл Маркс, 15 март 1883 г. 264
131. Лавров до Елеонора Маркс, 17 март 1883 г. 265
132. Студенти от Петровската академия до редакцията на „Daily News", 18 март 1883 г. 267
133. Славянският социалистически студентски съюз „Славия" в Цюрих до Енгелс, 19 март 1883 г. 267
134. Енгелс до П. Л. Лавров, 24 март 1883 г. 268
135. Лавров до Енгелс, 26 март 1883 г. 269
136 Лопатин до Елеонора Маркс, 28 март 1883 г. 270
137. Лопатин до Енгелс, 28 март 1883 г. 271
138. Лавров до Енгелс, 31 март 1883 г. 272
139. Енгелс до П. Л. Лавров, 2 април 1883 г. 272
140. Енгелс до П. Л. Лавров, 28 януари 1884 г. 273
141. Лавров до Енгелс, 30 януари 1884 г. 275
142. Енгелс до П. Л. Лавров, 5 февруари 1884 г. 277
143. Лавров до Енгелс, 9 февруари 1884 г. 279
144 Енгелс до П. Л. Лавров, 14 февруари 1884 г. 280
145. Паприц до Енгелс, 26 юни 1884 г. 281
146. Енгелс до Е. Паприц, 26 юни 1884 г. 282
147. Енгелс до П. Л. Лавров, 12 ноември 1885 г. 284
148. Енгелс до П. Л. Лавров, 7 февруари 1886 г. 285
149. Енгелс до П. Л. Лавров, 3 септември 1887 г. 285
150. Лавров до Енгелс, 27 ноември 1890 г. 286
151. Телеграма на руските социалдемократи в Берн до Енгелс, 28 ноември 1890 г. 287
152. Енгелс до П. Л. Лавров, 5 декември 1890 г. 287
153. Степняк (Кравчински) до Енгелс, 14 ноември 1892 г. . . . 288
154. Лавров до Енгелс, 12 декември 1892 г. 289
155. Гурвич до Енгелс, 26 март 1893 г. 290
156. Енгелс до П. Л. Лавров 21 май 1893 г. 291
157. Енгелс до И. А. Гурвич, 27 май 1893 г. 291
158. Лавров до Елеонора Маркс, 7 август 1895 г. 292

V. Преписката на Маркс със Засулич и на Енгелс с членовете на групата „Освобождение на труда"

159. Засулич до Маркс, 16 февруари 1881 г. 293
160. Маркс до В. И. Засулич, 8 март 1881 г. 295
161. Засулич до Енгелс, октомври — началото на ноември 1883 г. 296
162. Енгелс до В. И. Засулич, 13 ноември 1883 г. 297
163. Засулич до Енгелс, 2 март 1884 г. 298
164. Енгелс до В. И. Засулич, 6 март 1884 г. 300
165. Засулич до Енгелс, 5 октомври 1884 г. 302

166. Засулич до Енгелс, 14 февруари 1885 г. 303
167. Енгелс до В. И. Засулич, 23 април 1885 г. 304
168. Засулич до Енгелс, края на април 1885 г. 307
169. Енгелс до В. И. Засулич, 31 март 1886 г. 308
170. Засулич до Енгелс. април 1886 г. 309
171. Засулич до Енгелс, 30 януари 1890 г. 310
172. Енгелс до В. И. Засулич, 3 април 1890 г. 311
173. Засулич до Енгелс, около 10 април 1890 г. 313
174. Енгелс до В. И. Засулич, 17 април 1890 г. 318
175. Засулич до Енгелс, около 20 април 1890 г. 321
176. Плеханов до Енгелс, 14 март 1893 г. 323
177. Плеханов до Енгелс, 25 март 1893 г. 323
178. Плеханов до Енгелс, 4 май 1893 г. 325
179. Енгелс до Г. В. Плеханов, 21 май 1894 г. 326
180. Енгелс до Г. В. Плеханов, 22 май 1894 г. 328
181. Плеханов до Енгелс, юни 1894 г. 329
182. Плеханов до Енгелс, юли 1894 г. 334
183. Плеханов до Енгелс, 30 октомври 1894 г. 336
184. Енгелс до Г. В. Плеханов, 1 ноември 1894 г. 336
185. Засулич до Енгелс, края на януари 1895 г. 337
186. Енгелс до В. И. Засулич, 30 януари 1895 г. 338
187. Плеханов до Енгелс, 2 февруари 1895 г 338
188. Енгелс до Г. В. Плеханов, 8 февруари 1895 г. 339
189. Плеханов до Енгелс, 20 февруари 1895 г. 341
190. Енгелс до Г. В. Плеханов, 26 февруари 1895 г. 343
191. Плеханов до Енгелс, 3 март 1895 г. 345
192. Засулич до Енгелс, април 1895 г. 347
193. Плеханов до Енгелс, края на май—юни 1895 г. 348
Указател на имената 351

ЗАБЕЛЯЗАНИ ПЕЧАТНИ ГРЕШКИ

Стр.	*Ред*	*Напечатато*	*Да се чете*
80	6 отгоре	съчинен	съставен
86	3 отдолу	Русия губи	Русия я погубва
111	19 отгоре	Гулд	Хълд
120	15 „	преписката	преписването
167	7 „	неговият	новият
209	3 отдолу	преди	поради
211	16 „	ства	средства
236	17 „	Mechanics,	Mechanics'
244	7 отгоре	се прочетен	бе прочетен
290	12 отдолу	руского социал-революционного	русского социально-революционного
330	12 „	издание	издания

Превел: Иван Керезиев

Редактори: Азаря Поликаров
Бернард Мунтиян

Коректор: Маргарита Китанова
Корица: Милка Пейкова

Тираж: 5.000. Формат 1/16 70/104. Печатни коли 23¼. Авторски коли 26·43

Печатница на Бълг. комунистическа партия
София № 1074 1951

РАБФАК